

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

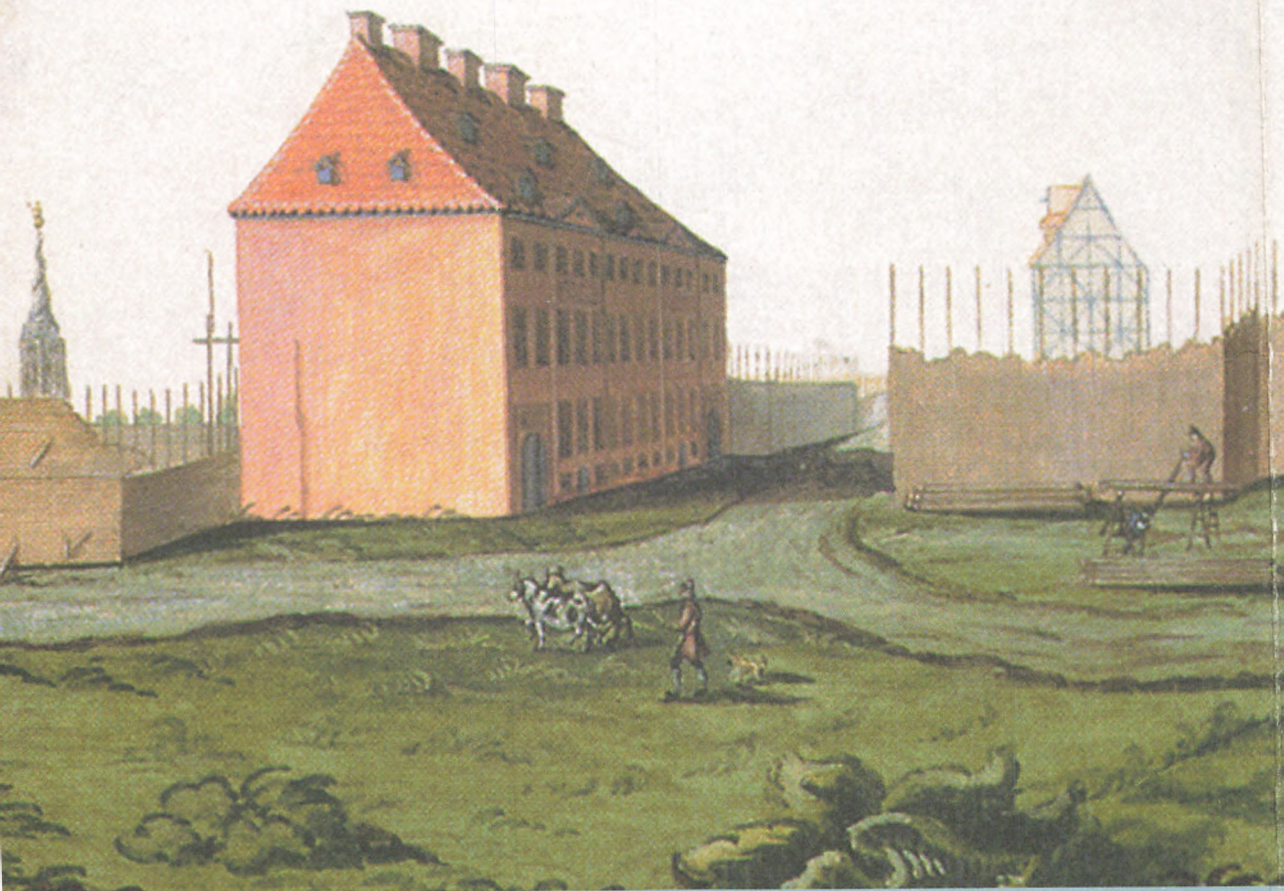
Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

HISTORISKE MEDDELELSER OM KØBENHAVN 2004

HISTORISKE MEDDELELSER

OM

KØBENHAVN

UDGIVET AF KØBENHAVNS KOMMUNE

VED

KØBENHAVNS STADSARKIV

97. ÅRGANG

KØBENHAVN

2004

Historiske Meddelelser om København

Redaktør: Peter Henningsen, arkivar, phd.

Ansv.: Stadsarkivar Henrik Gautier

Redaktionssekretariat: Lars Peter Jørgensen og Lars Vangen Christensen

Omslag: Ida Kleman, Kultur- og Fritidsforvaltningen i Københavns Kommune.

Produktion: Øko-tryk I/S

ISBN 87-89457-22-6

Historiske Meddelelser om København udgives af Københavns Kommune ved Københavns Stadsarkiv. Årbogen er udkommet siden 1907 og bringer artikler om alle sider af hovedstadens historie. Årbogen er desuden medlemsskrift for Selskabet for Københavns Historie.

Abonnement på årbogen og evt. indmeldelse i Selskabet for Københavns Historie koster 175 kr. årligt og kan tegnes ved henvendelse til Bjørn Westerbeek Dahl, Rådhusbiblioteket, Københavns Rådhus, 1599 Kbh. V, e-post: rhb@kkb.bib.dk Ældre årgange kan rekvireres sammesteds.

Historiske Meddelelser om København henvender sig til alle, der arbejder med og interesserer sig for hovedstadens historie. I årbogen bringes artikler af både historikere, etnologer, arkæologer og andre historisk interesserede skribenter.

Artikler bedes sendt elektronisk til redaktøren på Pehenn@kff.kk.dk Alternativt på diskette vedlagt udskrift, som kan sendes til Københavns Stadsarkiv, Rådhuset, 1599 København V, att.: Peter Henningsen. Skrivevejledning kan rekvireres hos redaktøren på ovenstående e-postadresse eller på tlf. 33 66 23 33.

Forsidebilledet:

Amalienborg slotsplads som byggeplads i begyndelsen af 1750'erne. Se Jakob Seerups artikel.

Indhold

Peter Wessel Hansen:	5
<i>Til nytte for det almindelige. Trinitatis Arbejdshus 1790-1841</i>	
Birgitte Vedel-Larsen:	31
<i>Arbejde, ensomhed og straf. Oprettelsen af tvangsarbejdsanstalten på Ladegården 1833</i>	
Mette Mortensen:	52
<i>Et skjul for al slags elendighed. Peder Madsens Gang i 1870'erne</i>	
Ulrik Langen:	76
<i>Det gyselige fængsel. Glimt fra rådhusarresten på Københavns rådhus 1733-1795</i>	
Jakob Seerup:	90
<i>Rytterstatuen på Amalienborg Slotsplads. Et øjenvidnes beretning om dens tilblivelse</i>	
Christian Nicolaisen:	101
<i>Ulrich Greens fysiske diskurser. Teoretisk undervisning af københavnske håndværkere i midten af 1700-tallet</i>	
Rolf Dahl:	118
<i>Wienerbageriet - byens ældste bageri</i>	
Sofie Christine Fribert:	130
<i>Københavns Bartskeerlav 1506-1745 - med særligt fokus på bartskeererne forhold til fuskere og medicinere</i>	
Karin Kryger:	144
<i>Et lille "Christiansborg" på Nørrebro. Schioldanns Stiftelse i 100 år</i>	
Anders Otte Stensager:	155
<i>Fund af Ældre Stenalders redskaber i København</i>	
Henrik Gautier:	169
<i>Københavns Stadsarkiv i 2003</i>	
Bi Skaarup:	171
<i>Selskabet for Københavns Historie. Årsberetning 2003</i>	
Anmeldelser	175

Til nytte for det almindelige

Trinitatis Arbejdshus 1790-1841

Peter Wessel Hansen

I slutningen af det 18. århundrede oprettede Københavns Fattigvæsen såkaldte arbejdshuse i de københavnske sogne. I husene skulle byens fattige arbejde for deres almisse, og husene repræsenterede et nyt forsøg i statens årelange kamp for betleriets afskaffelse. Ideen om, at de fattige skulle arbejde for deres almisse var gammel, og man havde også tidligere haft arbejdshuse, men nogen succes havde de ikke været. I 1780'erne relanceredes imidlertid ideen med offentlige arbejdsindretninger, stærkt inspireret af forlydender om succesfulde udenlandske arbejdsanstalter. Arbejdshusene blev dog ikke hvad man havde håbet: Efter få år måtte man indse, at Fattigvæsenets institutioner ikke havde kapacitet nok til byens fattige. I stedet kom arbejdshusene til at fungere som forsorgshjem for de svageste grupper: Gamle og børn.

Peter Wessel Hansen, f. 1977, stud. mag. i historie og europæisk etnologi. Arbejdet med Trinitatis Arbejdshus og Københavns Fattigvæsen i Oplysningstiden er foregået i forbindelse med udarbejdelsen af en universitetsopgave i vinteren 2003-04.

Fra 1780'erne og frem til slutningen af 1800-tallet fandtes en række stiftelser under det københavnske fattigvæsen, hvori man satte byens almisselemmer til at arbejde til gengæld for den ydede fattighjælp. Arbejdshusene var oprindeligt indrettede som frivillige arbejdsanstalter for arbejdsløse fattige, men flere af dem fik efter få år andre funktioner.

Fattigvæsenets arbejdshuse

Husene var fordelt ligeligt på byens sogne: Trinitatis Arbejdshus (1790-1841) lå i en nu nedrevet gård i Åbenrå nr. 15; Vor Frue Arbejdshus (1787-1885), som var det tidligst oprettede, lå i en gård på Nørrevold nr. 30 og var i de fleste år beboet af kvinder, ligesom der fandtes en pigeskole

i huset frem til fattigskolernes lukning i 1875. Bygningerne blev imidlertid fortsat brugt til skole en årrække efter 1875, da Nørrevolds Friskole havde pladsmangel.

Helliggejst Arbejdshus (1789-1812), der frem til 1804 også husede en skole, lå i Kokkegade (Valkendorfgade). Det blev lukket i 1812, da det blev lagt sammen med Nicolai Arbejdshus (1789-1891). I hovedparten af sin levetid lå dette arbejdshus på Nikolaj Plads nr. 25 (Vingårdsstræde) og var som Vor Frue Arbejdshus i mange år pigeskole og plejehjem for kvinder. Skolen lukkede i 1846, hvorefter huset frem til dets lukning i 1891 primært fungerede som plejehjem for kvinder.

Vor Frelasers Arbejdshus (1791-1891), som lå i en række ejendomme på Christianshavn, var langt det største. Frem til 1840 var der både afdelinger for mænd og

kvinder, ligesom der indtil 1860 både var drenge- og pigeskole. Men efter 1840 var der kun kvindelige lemmer. Blandt flere andre ting var der i en årrække tidligt i 1800-tallet en fabriksindretning i arbejds huset, og senere også en helbredelsesanstalt for fattige med fnat. Holmens Arbejdshus (1792-1865), som lå i Opfostringshusets baglokaler i Bredgade nr. 55, var primært for mænd. Der hørte ikke skole til arbejds huset, men Fattigvæsenet havde Bredgades drenge- og pigeskole i arbejds husets nærområde.

Endelig var der Garnisons Arbejdshus (1800-1839) på St. Annæ Plads, hvis skole blev lukket i 1838 - et år før selve arbejds huset nedlagdes. Herudover fandtes en række arbejdsindretninger under byens tyske, reformerte og jødiske menigheder, som jeg dog ikke vil komme nærmere ind på her.

Arbejds husene havde altså forskellige funktioner. Nogle var for kvinder og piger, andre for mænd og drenge og atter andre for begge køn. Nogle arbejds huse var større end andre og i flere af dem fandtes der såkaldte optagelsesanstalter for fattigfolks børn, dvs. børn som var færdige med skolen, men som endnu ikke var kommet i tjeneste eller lære. Ligeledes indlagde man plejebørn i eller under skolealderen midlertidigt i disse anstalter. Fattigskolerne og arbejds husene blev gradvist afviklet i løbet af det 19. århundrede: De sidste skoler i 1875, og de sidste arbejds huse - Vor Frelzers og Nicolai - i 1891.¹

Ved siden af arbejds husene havde det københavnske fattigvæsen også andre arbejdsindretninger: I planen for Københavns Fattigvæsen fra 1799, som senere vil blive nærmere omtalt, besluttedes det, at der skulle oprettes et tvangsarbejds hus, hvor de fattige, som unddrog sig arbejde, skulle tvinges hertil.² Tvangsarbejds huset blev i 1800 indrettet dør om dør med Trinitatis Arbejdshus, nemlig i

Pustervig nr. 73 på det sted, som i dag er kendt som Hauser Plads. I Tvangsarbejds huset skulle mindre forseelser, primært betleri o.lign., straffes med frihedsberøvelse og hårdt arbejde. Tvangsarbejds huset var først og fremmest for de fattige, som undlod eller undgik at arbejde frivilligt i de almindelige arbejds huse, men hvis lovbrud ikke ledte til en egentlig fængsling i Forbedringshuset.

Forbedringshuset havde hidtil i mangel af bedre været stedet for betlernes afstraffelse, men ved nu at adskille betlerne fra de "rigtige" forbrydere, håbede man at undgå en moralsk afsmitning fra den ene gruppe til den anden. I øvrigt havde Forbedringshuset slet ikke kapacitet til afstraffelse af alle de opbragte betlere. Tvangsarbejds huset brændte i 1807 under Københavns bombardement, og der blev ikke genopført et nyt før 1833, og derfor vendte man tilbage til at straffe betlerne i Forbedringshuset.³

I 1822 oprettedes en større arbejdsanstalt på Ladegården udenfor Københavns porte. Her skulle arbejdsføre fattige, ligesom i arbejds husene, arbejde for deres fattigforsørgelse. Ladegaardens indsatte sysselsattes med en lang række forskellige ting: f.eks. lysestøbning, farvning, rebslagning og anden industri og håndværk, samt almindelig have- og landbrug foruden det almindeligste fattigarbejde: Spinding. I 1833 oprettedes i forbindelse med arbejdsanstalten på Ladegaarden en lukket tvangsarbejdsanstalt. Tvangsarbejdsanstalten var ligesom dens forgænger primært bestemt for personer, som var blevet grebet i betleri og løsgænger.⁴

Den københavnske fattig- og betlerilovgivning i 1700-tallet

Det altoverskyggende tema i 1700-tallets københavnske fattiglovgivning var

Fig. 1. Fattiglemmer i Holmens Arbejdshus' gård. Tegnet 1881 af Alfred Schmidt (Ill. Tidende, 24.4 1881).

afskaffelsen af betleriet. I forordningen "Om Forhold med Betlere, fattige Børn, rette Almisse-Lemmer og Løsgængere i Kiøbenhavn af 24. september 1708" slog man fast, at det fra den 1. januar 1709 var strafbart at betle, og ligeledes var det forbudt for borgerne at give betlerne almisse eller husly. I stedet skulle de gavmilde borgere give til fattigbøssen, og herfra kunne værdigt trængende fattige få deres almisse.

Man var værdigt trængende når ens fattigdom var uforskyldt; det gjaldt forældreløse eller faderløse børn, gamle uar-

bejdsdygtige folk, syge, lemlæstede og sen- geliggende, som ikke kunne tjene til livets ophold samt fattige, der ikke kunne tjene penge nok ved deres arbejde. Det centrale var, at kun de, som enten ikke havde mulighed for at tjene penge eller havde penge nok, fik fattigunderstøttelse. Enhver skulle yde det arbejde som var muligt, og derfor forsøgte man at ramme den gruppe betlere, som var løsgængere – folk som, mente man, gik ledige pga. dovenskab. De havde ikke ret til almisse, men kunne nu, hvis de fortsat betlede, straffes med arbejde i Tugt-, Rasp- og Forbedringshuset.⁵

Fig. 2.

I 1708-forordningen gjorde man for alvor op med den hidtidige fattiglovgivnings arvegods fra Middelalderens katolske fattigvæsen, hvor udøvelsen af gode gerninger var en vej til frelse for giveren. Forordningen var således udtryk for en principiel ændring i fattigpolitikken, idet den udgjorde grundstenen til en almindelig organiseret fattigforsorg ligesom den kriminaliserede tiggeriet.⁶

Men til trods for 1708-forordningens intentioner forsvandt de mange betlere, som blev omtalt i forordningens forord, ikke. Så da Struensee i 1771 ville reformere det københavnske fattigvæsen var

det netop fordi "de ofte igientagne Foranstaltninger til Leediggangs Hæmmelse (...) er bleven uden den forønskede Virkning, ja som oftest indført ladhed iblandt den ringere Almue; og til overmaade Byrde for det Almindelige, forøget Betlernes Antal". Igen var essensen, at den "stræbsomme Nødlidende" skulle hjælpes, mens "Leediggengere og forsætsige Betlere" skulle tvinges til arbejde.

De fattige, som man ville hjælpe i hjemmet, og som her skulle udføre arbejde for fattigvæsenet, ville man opmuntre til flid og vindskibelighed. Den nye ordning var alt i alt i overensstemmelse med "det Al-

Fig. 3. Almisser kunne også gives på en forkert måde: Billedet viser således en selvforherligende og pralende giver (J. H. Campe: Kort Sielelære for Børn, 1790).

mindeliges sande Vel”, og derfor bad man da også de goddædige borgere støtte ”den almindelig nyttige Anordning”. Københavns nye fattigvæsen, som nu kaldtes *Den almindelige Plejeanstalt*, skulle altså beskæftige byens fattige med hjemmearbejde og tvinge betlere til at arbejde, og dette var ifølge forordningen ikke alene til de fattiges, men også til samfundets, det almindeliges, gavn.⁷

Idéerne i 1771-forordningen bar stærkt præg af den i anden halvdel af det 18. århundrede fremherskende patriotiske tankeverden. Ifølge denne tankegang skulle alle landets borgere, rige som fat-

tige, borgere som bønder, opfattes som lige vigtige for staten. Alle skulle bidrage til almenvellet – til det almindelige. Således kunne både bondens grove og simple og embedsmandens intellektuelle arbejde være lige ærefuldt og nyttigt for landet. Samfundets lavere stænder kunne især vinde hæder ved den patriotiske dyd kaldet vindskibelighed, dvs. flid ved simpelt fysisk arbejde: Husarbejde, håndarbejde, håndværk og landarbejde.⁸

Det var netop den slags arbejde Københavns arbejdsdygtige fattige blev sat til, når de kom under fattigvæsenet, og ved hjælp heraf kunne de arbejde til egen gavn

og for det almindeliges sande vel i stedet for at betle eller stjæle til skade for dem selv og andre.

De nye tiltag i 1771-forordningen bestod bla. i oprettelsen af plejekommissioner i ethvert af byens sogne, hvor man skulle tage sig af sine egne fattige, samt oprettelsen af en række friskoler for fattige børn.

Forsørgelse ved arbejde: tidlige forsøg

Udover ønsket om betleriets afskaffelse foreskrev lovene også, at de fattige skulle arbejde for deres almisse i det omfang det var muligt. Dette var egentlig en gammel tanke. Allerede i 1500-tallets fattiglovgivning taltes der om værdigt og uværdigt trængende og om tvangsarbejde for de sidste.⁹ I Danske Lov fra 1683 bestemtes det, at alle hospitalslemmer skulle arbejde efter evne. Noget af fortjenesten ved deres arbejde kunne komme fattigvæsenet til gode, men en del skulle uddeles til fattiglemmerne for at opmuntre til flid.¹⁰ Arbejdstanken var ikke alene grundfæstet i loven, men havde rod i Bibelen. Paulus sagde således i sin Formaning om et arbejdsomt liv "at den, der ikke vil arbejde, skal heller ikke have føden".¹¹

Gennem tiderne havde der været mange meninger om hvordan dette arbejde skulle udføres, og et af hovedspørgsmålene var om arbejdet skulle udføres i offentlige arbejdsanstalter eller i den fattiges eget hjem.

Allerede fra 1605 havde Christian 4. forsøgt at forene fattigarbejdet med sin merkantilistiske erhvervs politik ved at lade arbejdsdygtige betlere producere klæde i Tugt- og Børnehuset, men kongens manufaktur var ikke konkurrencedygtigt, og det blev aldrig en god forretning.¹² Men det var, skulle tiden vise, en

institutionstype, der var kommet for at blive.

Tanken med de tidlige indretninger var først og fremmest præget af merkantilistisk tankegods: Statens økonomi skulle styrkes ved større indenlandsk produktion og konkurrencen fra udenlandske produkter skulle mindskes ved hjælp af told på import og monopoler eller privilegier til danske virksomheder.¹³ Idéen med arbejdsanstalterne var, at de fattige skulle arbejde for statens fremme, mens de fattiges eget tarv kom i anden række, og netop herved adskilte Oplysningstidens senere arbejdsindretninger sig fra tidligere tiders manufakturhuse. Heri skulle arbejdet nemlig ikke kun gavne staten, men også den fattige selv – det fælles vel og bedste, som man sagde.

Trods Christian 4.s mislykkede forsøg på at spinde guld på de fattiges billige arbejdskraft forsøgte man alligevel igen i 1760'erne og 1770'erne at lave en egentlig produktion af finere klæde i det i 1769 oprettede Almindelig Hospital. Da Fattigvæsenet selv skulle bruge klæde, men af grovere og billigere kvalitet, blev dette indkøbt ude i byen, mens Fattigvæsenets egen produktion for en del endte på lager; også denne fabriksindretning måtte opgives med tab.¹⁴ Der er næppe tvivl om, at det var disse mislykkede arbejdsindretninger, som man tænkte på i 1771-forordningen, når man bestemte at de fattige helst skulle arbejde hjemme og ikke "udi store og vidtløftige Bygninger, uden sand Nødvendighed".¹⁵

Arbejdshusenes oprettelse

Man havde altså i slutningen af 1700-tallet over 100 års erfaringer med urentable arbejdsanstalter for fattige samt en virkningsløs betlerilovgivning, så da man genoptog tanken om at de fattige snarere

skulle arbejde ude end hjemme, skete det i en mere begrænset målestok.

Arbejdshusene blev i 1780'erne og 1790'erne oprettet under de allerede eksisterende sogne- eller plejekommissioner. Fattigvæsenets struktur var frem til 1799 udpræget decentralt og inden for deres virkeområde havde sognenes plejekommissioner temmelig meget at skulle have sagt.¹⁶ I 1771-forordningen havde man ønsket at de fattiges arbejde skulle udføres i den fattiges eget hjem, men da det gav en række begrænsninger for hvilken type arbejde, der kunne udføres, opstod igen tanken om centrale arbejdshuse i 1780'erne.

Det skete først i Vor Frue sogn, hvor det første af Københavns arbejdshuse i 1787 forsøgsvis blev oprettet i lejede lokaler i Larslejstræde. Allerede samme år købte man imidlertid ejendommen.¹⁷ I et pro memoria vedr. Vor Frue Plejekommission fra 23. marts 1789 forklares baggrunden for arbejdshusets oprettelse: For det første ville man undgå at de fattige betalte andre for at gøre deres arbejde, så de i stedet kunne fortsætte deres tiggeri og lediggang. For det andet ville man undgå at de fattige erstattede den udleverede uld med uld af dårligere kvalitet eller ligefrem stjal af ulden for siden at forøge dens vægt ved at gøre den våd. Det kunne man undgå ved at lade de fattige arbejde under opsyn i et arbejdshus. Pga. dårlig belysning og mangel på tilstrækkelig opvarmning, egnede de fattiges egne boliger sig heller ikke til arbejde i de kolde vintertage. Også dette kunne et arbejdshus råde bod på, ligesom man her ville have mulighed for at lære et håndværk af andre og mere erfarne arbejdere. Tankegangen var, at de fattige ville forsøge at overgå hinanden i flid, hvis blot de blev sat i en situation, hvor de fik lejlighed til at konkurrere med andre om, hvem der var hurtigst.¹⁸

I de følgende år blev der oprettet arbejdshuse i de fleste af Københavns sogne: Efter at Vor Frue Arbejdshus var blevet oprettet i 1787 blev Helliggejst Arbejdshus åbnet den 10. juni 1789, Nicolai Arbejdshus den 14. juli samme år, Trinitatis Arbejdshus den 29. juni 1790, Vor Frelsers Arbejdshus den 31. oktober 1791, Holmens Arbejdshus den 3. december 1792 og endelig Garnisons Arbejdshus i december 1800.¹⁹

Først med forordningen 9. marts 1792 kom den officielle lovgivning om arbejdshusene. I forordningen bestemtes det, at der skulle oprettes arbejdshuse i de sogne, hvor de ikke allerede fandtes (hvad de jo faktisk gjorde i de fleste). Således godkendte loven primært de allerede oprettede arbejdshuse. Forordningen foreskrev, at alle der kunne, også skulle arbejde. Til gengæld skulle flid og vindskibelighed opmuntres med belønninger, og man ønskede, at de fattige skulle "concurrere til Præmiers Erholdelse".

Forordningen var endnu én i rækken af love, som skulle føre til betleriets afskaffelse. I mange samtidige beretninger fortælles det, hvordan den almindelige københavnske borger hver dag var udsat for de mange betleres tryglerier. F.eks. besværede en borger sig i 1790 over, hvorledes det var umuligt "at passere en Gade i Kjøbenhavn, uden at belejres af Tigge-re". Det var "meget ubehageligt", ikke at "kunne rekreere Sindet ved den mindste Spadseretour, uden at være omgivne af disse grædende Stemmer; og tidlig og sildig at være fulgt af dem, er meget tungt". Betlerne kunne imidlertid gøres til "nyttige Borgere i den Stat, de tilforn vare en skammelig Byrde" ved at blive engageret i et arbejdshus.²⁰

I 1792-forordningen blev det desuden fastsat, at Fattigvæsenets fire friskoler skulle indlemmes i arbejdshusene. Friskolerne havde fra deres oprettelse i 1772

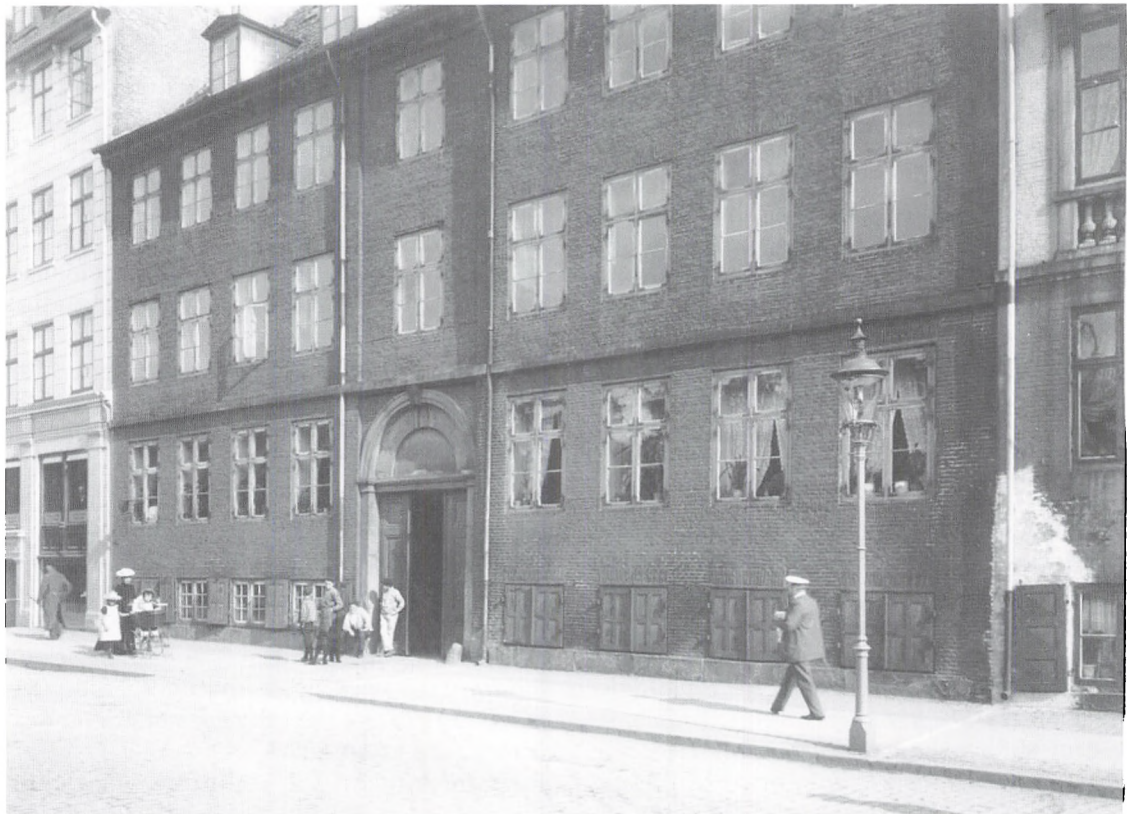

Fig. 4. Vor Frue Arbejdshus, opført 1792, nedrevet 1902. Den indmurede stentavle over porten havde følgende inskription: "Gud til Ære, og Vor Frue Sogns Fattige alene til Gavn, blev denne Stiftelse udvidet og fuldendte, af Henrich Hansen, Isenkræmmer og Borger i Kjøbenhavn, og hans Hustrue, Ane Kirstine Thostrup, 1792". (Københavns Bymuseum).

stået for fattige børns oplæring i læsning, skrivning, regning og ikke mindst håndarbejde, hvilket sidste område nu blev understreget ved friskolernes indlemmelse. Arbejdshusene havde således fra de første år flere funktioner: Her skulle være boliger for de ældre fattige, voksne fattige skulle arbejde der og de fattiges børn skulle undervises der.²¹

Københavns Fattigvæsen finansieredes ved frivillige gaver og legater, og det var ligeledes ved hjælp af privat godgørighed at arbejdshusene blev oprettet og vedlige-

holdt. Arbejdshusene blev således oprettet på plejekommissionernes initiativ ved almindelige borgeres bidrag.

De fattige blev ikke tvunget til at arbejde i arbejdshusene – de kunne selv vælge om de hellere ville arbejde hjemme om sommeren og i arbejdshuset på de kolde vinterdage. Men i løbet af 1790'erne opstod den tanke, at den fattige skulle tvinges til at arbejde i selve arbejdshuset. Samtidigt måtte man imidlertid erkende, at fattigvæsenet ikke var i stand til at hjælpe alle byens fattige, da antallet

voksede og voksede i takt med den store tilvandring til hovedstaden.²²

Arbejdshusenes oprettelse kan fortolkes som et brud med den tidligere merkantilistiske fattigpolitik, hvor man ved at udnytte de fattiges arbejdskraft ville styrke statsøkonomien. Nu skulle de fattige ved deres arbejde i arbejdshusene blot betale så meget af deres almisse tilbage som muligt, hvorfor man også nøjedes med at producere jævne og grove tekstilprodukter, som, i fald de ikke kunne sælges, i stedet kunne benyttes af Fattigvæsenet selv. Man havde øjensynligt ingen intentioner om, at arbejdshusene skulle "kunne betale sig". Samtidig forsøgte man dog, klog af skade, at mindske risikoen for tab ved at lade sig nøje med en simplere produktion.

Inspirationskilder

I betragtning af de dårlige erfaringer med arbejdsindretninger kan man undre sig over, hvorfor man alligevel fra 1780'erne vovede at oprette arbejdshuse i København. Først og fremmest var de nye arbejdshuse langt fra lige så store projekter som de tidligere, såvel hvad angik størrelse som arbejdets form og økonomien i foretagendet. Hertil kom, at Fattigvæsenets ledelse og plejekommissionerne i 1780'erne og 1790'erne påvirkedes af informationer om vellykkede arbejdsanstalter i andre større byer, såvel danske som udenlandske.

I 1789 kunne Frederiks tyske kirkes plejekommission i en beskrivelse af sognets fattigpleje således henvise til de gavnlige og nyttige fattiglove, som eksisterede i de tyske byer Zelle og Hamborg. Også den holstenske by Altona, rigernes sydligst beliggende, havde efter sigende et velfungerende fattigvæsen.²³ Således fik Hamborgs fattigforordning fra 1788

stor indflydelse på det københavnske fattigvæsens reorganisering i 1799, og Hamborgs fattigvæsen var netop kendetegnet ved at have arbejdsindretninger for de fattige.

Ligeledes var man inspireret af den store arbejdsanstalt, som var blevet oprettet i München af Benjamin von Rumford. Her havde man ét stort arbejdshus til alle byens fattige, hvori der fandtes spindesale, vævesale, spisesale etc., og som alt sammen, i Oplysningstidens ånd, holdtes rent og nydeligt. Et særligt træk fra Münchens arbejdshus blev i de følgende år taget op i de københavnske arbejdshuse og Tvangsarbejdshuset i Pustervig, nemlig den Rumfordske suppe. Det var en suppe, der var tilberedt af gammelt brød, grøntsager og affaldskød, og var den ikke ligefrem lækker, så var den til gengæld særdeles billig.²⁴

Blandt de udenlandske røster rejste der sig imidlertid også kritik af arbejdshusene. Den skotske præst John Macfarlan havde f.eks. i bogen *Inquiries concerning the Poor* fra 1782 hævdet, at arbejdshuse kun fungerede i teorien. I virkeligheden førte de blot til en forøgelse af antallet af uværdigt trængende. Hertil kom, at det økonomiske afkast var ringe og produkterne dårlige. Der opstod ofte uoverensstemmelser mellem de fattige og stedet egnede sig overhovedet ikke til børneopdragelse.²⁵

Macfarlans skrift var kendt i Danmark, det fandtes i tysk oversættelse og i 1792 videreformidledes Macfarlans argumenter i et skrift, forfattet af Balthasar Münter, der var sognepræst ved St. Petri tyske kirke. Det skete i forbindelse med en debat, hvori Münter polemiserede mod et af fattigvæsendirektionens mest fremtrædende medlemmer – Johan Hendrich Bärens.

Fattigvæsenet i en række indenlandske byer vakte også opmærksomhed, navnlig

fattigvæsenet i Kiel, Randers og Ribe. I disse byer havde man et velfungerende fattigvæsen, om end på forskellige måder: I Randers forsørgede man de fattige ved at indsætte dem i et arbejdshus, i Ribe benyttede man sig både af arbejdsanstalt og hjemmearbejde, mens det kielske fattigvæsen hovedsageligt benyttede sig af hjemmearbejde.²⁶ Der var således røster både for og imod arbejdshusene, men det københavnske fattigvæsen var mest stemt for disse huse – især J. H. Bärens var en stor fortaler for oprettelsen af indretningerne – og man overhørte konsekvent Macfarlans advarsler.

Fattigplanen 1799 og arbejdshusene

Forordningen fra 1792 viste sig hurtigt utilstrækkelig og i fattigvæsenledelsens arbejde med en ny og mere detaljeret plan blev de udenlandske og indenlandske fattigvæsenmodeller nøje gransket. I 1795 måtte man indse, at arbejdshusene ikke havde afhjulpet betlerproblemet, hvorfor man ønskede en ny ordning, og i 1799 forelå endelig den store plan for Københavns Fattigvæsen som arbejdshusene virkede under i resten af den her behandlede periode.²⁷

Planens mål var, som i den tidligere lovgivning, at afskaffe betleriet ved at give de arbejdsføre arbejde, og anføre de unge til "Kundskab, Sædelighed og Arbejdssomhed", alt sammen på patriotisk vis "til Nytte for det Almindelige".²⁸ For at kunne bedømme hvor arbejdsdygtig hver enkelt fattig var, skulle en forsørgelsesforstander afhøre den fattige og om nødvendigt henvise den pågældende til et arbejdshus, for at man dér kunne undersøge den fattiges færdigheder.²⁹ Kontrollen med de fattige blev således kraftigt styrket med den nye plan.

Fattigvæsenet kunne enten henvise de fattige til arbejde udenfor eller indenfor Fattigvæsenets stiftelser. Arbejdet i stiftelserne, f.eks. i arbejdshusene, bestod i spinding, snoning, strikning, syning, hørhegling, uldskrupning og groft vævearbejde, altså stadig simpelt håndarbejde.³⁰ Dette arbejde skulle normalt udføres i Fattigvæsenets arbejdshuse, "men ellers og hos de Fattige selv i deres Boliger, naar Materialer og Redskaber derhen kunne betoes, og naar Arbejderne ved huslig Forfatning eller anden Omstændighed hindres fra at søge Arbejdshusene, i hvilket Fald det kan tillades dem at arbeide Hiemme".³¹ Man foretrak altså, at de fattige arbejdede i arbejdshusene, men under særlige omstændigheder skulle arbejdet kunne gives den fattige med hjem.

De egentlige almisselemmer, altså de værdigt trængende og uarbejdsdygtige fattige, skulle indlægges i de offentlige forsørgelseshuse Almindelig Hospital, St. Hans Hospital, Vartov og Abel Cathrines Boder. Men, meddeltes det, arbejdshusene var til dels blevet plejehuse for almisselemmer, fordi der ikke havde været plads i disse stiftelser. Da dette ikke var arbejdshusenes formål og de ville være til større gavn som arbejdshuse og skoler, skulle almisselemmerne efterhånden overgå til forsørgelseshusene.³² Arbejdshusene var altså her ca. 10 år efter deres oprettelse i stor udstrækning blevet plejehuse for gamle fattige – i 1799-planen ønskede man at ændre dette forhold.

Trinitatis Arbejdshus: De første år 1790-99

Trinitatis Arbejdshus blev oprettet den 29. juni 1790, efter at man havde indsamlet midler fra sognets og byens andre borgere ved en åben subskription. I begyndelsen havde arbejds huset til huse i lejede lokaler,

Fig. 5. Trinitatis Plejekommissions segl med en afbildning af Rundetårn. Plejekommissionen forestod fattigforsørgelsen i Trinitatis sogn fra 1771 til reorganiseringen af Københavns Fattigvæsen i 1799 (FV 107, Københavns Stadsarkiv).

men i 1792 købtes gården Åbenrå nr. 15 til formålet, ikke mindst for at få plads til en skole.³³

Arbejdshuset blev til daglig ledet af en inspektør, der refererede til Trinitatis sogns plejekommission, som stod for det overordnede opsyn frem til plejekommissionernes nedlæggelse i 1799. Plejekommissionen bestod i perioden 1790-1799 af Trinitatis kirkes sognepræst Christian Holst (sognepræst 1782-1807), Trinitatis kirkes residerende kapellan Johan Lønborg Paludan (kapellan 1791-1822), hørkræmmer Lars Hansen Møller, købmand Børge Fogh og professor og overkirurg Frederik Christian Winsløw.³⁴ Alt tyder på, at sognepræsten var den ledende skikkelse i plejekommissionen, ligesom Paludan i en årrække efter strukturændringerne i Fattigvæsenet var en fremtrædende skikkelse, såvel i Fattigvæsenet generelt som i forbindelse med arbejdshuset.³⁵

I 1792 arbejdede der ca. 60 af Trinitatis sogns fattige i arbejdshuset, og lige så mange arbejdede hjemme.³⁶ De fattiges arbejde bestod fra begyndelsen i den sæd-

vanlige spinding og strikning, både af husets egne materialer og for folk i byen.³⁷ Man ønskede især at forarbejde materiale for borgerne i byen, for det befriede arbejdshuset for store udlæg til råmateriale.³⁸ De fattige blev opmuntret til flid og stræbsomhed ved at man gav de flittigste mere tøj end de mindre flittige og opfordrede dem til at tage ved lære af de stræbsomste, som "især af Commissionen bleve offentlig berømmede".³⁹

I arbejdshusets trykte regnskaber for 1790'erne takkede man borgerne for store som små "Kierligheds-Gaver". Foruden de større pengebeløb, som modtoges fra den mere velhavende del af befolkningen støttedes arbejdshuset også med mindre gaver fra den jævne borger. Dette kunne være med fødevarer som brød og fisk eller små pengebeløb på en eller to Rdlr., der straks blev uddelt til de fattige, "som prisede Gud, takkede, og med Bøn og inderlig Suk udbad Guds naaderige Velsignelser maae daglig formere alt hvad de Velgiørere ejer, som i nogen Maade vil søge at lindre deres tunge Kaar".

Indsamling af midler til arbejdshusets drift var en af plejekommissionens største opgaver, og den vakte ofte bekymringer. Det var nemlig ofte mere end svært at få sognefolkene til at slippe skillingerne. I 1797 takkede man velgørerne i håb om, at de ikke ville blive trætte af at gøre vel, men "ved deres skionne Exempel stedse opmuntre flere, til at afhielpe de Armes Nød, da Byrden deraf bliver lettere, jo flere der foreenede ville bære den".⁴⁰

I regnskaberne, som netop blev trykt for at givne kunne se hvad deres penge gik til, var det vigtigt for Plejekommissionen at understrege, at de ikke gav understøttelse til nogen som ikke behøvede det. Men samtidig måtte de indrømme, at det var meget vanskeligt at undgå fejl, både i henseende til at give for meget og for lidt.⁴¹

Regnskab
over
Indtægt og Udgiwt
ved
Trinitatis Sogns Arbeids-Huus
og
Sognets Frie-Skole
fra
den 1ste Januarii
til
den 31te December
1793.

Fig. 6. "Regnskab over Indtægt og Udgiwt ved Trinitatis Sogns Arbeids-Huus og Sognets Frie-Skole fra den 1ste Januarii til den 31te December 1793". Fra arbejdshusets oprettelse i 1790 og frem til Plejekommissionens nedlæggelse i 1799 udsendtes hvert år et trykt regnskab, således at bidragyderne kunne se hvorledes deres almisser blev administreret (Københavns Stadsarkiv).

København,
Trykt hos Johan Rudolph Thiele.

Personale og lemmer

Gennem arbejdshusets 50 år lange eksistens levede en lang række mennesker perioder af deres liv i Trinitatis Arbejdshus. Huset beboedes primært af ældre kvindelige, delvist arbejdsdygtige lemmer, men også størstedelen af personalet havde bolig i huset. I tilknytning til arbejdshuset fandtes desuden i en årrække en såkaldt interimistisk plejeanstalt for unge piger. Foruden de faste beboere kom der i huset et antal fattige og arbejdende i dagtimerne. Denne gruppe af udefrakommende lemmer og arbejdere er det generelt meget svært at finde noget om i de bevarede kilder,⁴² men fra et enkelt år, 1799, er det lykkedes at finde ud af, hvor mange der drejede sig om: I 1799 arbejdede der i alt 75 spindere i arbejdshuset, heraf boede kun de 20 i stiftelsen, mens de resterende 55 var udefrakommende fattige med egen bolig. Halvdelen af de udefrakommende arbejdere fik ligesom arbejdshusets beboere tildelt almisse ved siden af deres arbejdsfortjeneste, men omvendt kunne halvdelen leve af arbejdsfortjenesten alene.⁴³

I folketællingerne får man et øjebliksbillede af arbejdshusets beboere. For Trinitatis Arbejdshus' vedkommende drejer det sig om folketællingerne fra 1801 og 1840. Folketællingen fra 1801 giver et billede af arbejdshusets beboere ca. ti år efter oprettelsen og mindre end to år efter 1799-planens ikrafttræden. I arbejdshuset boede 24 personer, der betegnedes som almisselemmer, men dertil kom fire personer, som nok ved deres arbejde alene, uden at få almisse, kunne betale kost og logi i arbejdshuset.

I arbejdshuset boede desuden tre børn, hvoraf de to var børn af almisselemmer. Der boede altså 28 fattige i arbejdshuset - 25 kvinder og tre mænd - med en gennemsnitsalder på 57,3 år. Den gennem-

snitlige beboer var en lidt ældre kvinde, men lemmernes alder strakte sig fra 25 til 79 år. Meget sigende for lemmernes relativt høje alder benævntes arbejdshuset da også "plejehus" i folketællingen.

Praktisk talt alle de indlagte var i enkestand eller ugifte, men gennemsnitsalderen var markant lavere hos de ugifte (46,2 år) end hos enkerne (62,6 år). Tre kvindelige lemmer var tillige ansat i arbejdshuset som gangkoner, dvs. en slags hjælpere til arbejdshusets personale. Personalet, som boede i arbejdshuset, var inspektøren, skoleholderen, læremoderen samt portneren med familier. I alt boede der den 1. februar 1801 39 personer i Trinitatis Arbejdshus.⁴⁴

I de første årtier af 1800-tallet udvidedes antallet af lemmepladser i arbejdshuset ved flere lejligheder, ligesom man oprettede den nævnte plejeordination for unge piger. En sådan udvidelse skete f.eks. i 1804, da man overførte omkring 10 kvinder fra fattigboligerne i Garderstaldene til Trinitatis Arbejdshus,⁴⁵ mens man i 1819 kun kunne udvide antallet af lemmepladser ved at fjerne tre kakkelovne, hvilket gav plads til seks nye senge. Når man gik så langt som til at fjerne arbejdshusets kakkelovne for at skaffe plads, må man nok forestille sig, at arbejdshusets værelser har været fyldt til bristepunktet.⁴⁶ Således var der i maj 1823 indlagt 58 lemmer og 15 børn til midlertidig forsørgelse, og inspektøren lagde på ingen måde skjul på, at arbejdshuset var overbelagt.⁴⁷

Folketællingen fra 1. februar 1840 viser tilstanden i arbejdshuset mindre end ét år før dets lukning. Huset beboedes nu af 40 kvindelige almisselemmer og 21 midlertidigt indlagte piger. Der var altså færre beboere end i 1823, men stadig væsentlig flere end i 1801. Almisselemmernes gennemsnitsalder var i forhold til niveauet i 1801 steget med ca. 10 år til 66,6

år i 1840.⁴⁸ 1799-planens intentioner om at bringe arbejds-husene tilbage til deres egentlige formål var altså for Trinitatis Arbejdshus' vedkommende ikke lykkedes i 1840, hvor det tydeligvis fortsat fungerede som plejehjem.

Arbejds-husets beboere var ikke blot gamle, de var også ofte delvist uarbejdsdygtige pga. sygdom og alderdomsskavanker. I opgørelsen fra 1823 betegnedes kun syv ud af 58 lemmer som nogenlunde friske, mens resten led af en eller flere lidelser: Benskade og gigt var de mest udbredte, men i øvrigt led lemmerne af brystsyge (tuberkulose), krampe, svagt syn og mange andre skavanker. Fælles for langt hovedparten af lemmerne var, at de havde hvad vi i dag ville kalde for et fysisk handicap, hvilket naturligvis gjorde dem dårligt rustede til at klare fysisk arbejde.⁴⁹

Plejebørnene, som var indlagt i arbejds-huset var intermistiske, dvs. midlertidigt anbragte. Hovedparten af de 15 børn, som i 1823 boede i arbejds-huset, var blevet anbragt, fordi deres forældre var arresteret for tyveri eller betleri, var på hospitalet eller var døde, og de blev efter et kortere ophold udsat hos plejeforældre eller leveret tilbage til forældrene. To var indlagt for en længere periode, fordi de havde for-sømt skolen. Det var mao. børn fra samfundets bund, som stod uden forsørgelse, når deres forældre døde, blev syge eller arresteret, og ofte ankom de til arbejds-huset i pjalter.⁵⁰ Her kunne fattigvæsenet give dem "Natteleje, Rygt, Føde og Vask"; klæder kunne de få fra skolen.⁵¹

Gangkonerne synes at være blevet valgt blandt de få raske lemmer i arbejds-huset.⁵² De blev først ansat, når man havde forvisset sig om, at deres adfærd og evner var passende til det ansvarsfulde arbejde.⁵³

Arbejds-husets skiftende inspektører stod for den daglige ledelse og havde der-

for kontakt med både arbejds-husets personale og lemmer og fattigvæsenets direktion. Portneren og dennes kone skulle foruden at bevogte arbejds-husets port gå inspektøren til hånde og gøre det grovere arbejde, f.eks. rengøring og fejning.⁵⁴ Udover inspektør, portner, gang- og kogekoner samt sygevarteriske boede der fra tid til anden en eller flere af skolens ansatte i arbejds-huset.

Forholdene i arbejds-huset

Indlæggelse i arbejds-huset var som nævnt frivillig, men alligevel havde lemmerne ikke deres fulde frihed til at komme og gå, som de havde lyst. Lemmerne kunne principielt ikke tvinges til at blive indlagt, men når de først var blevet indskrevet som almisselemmer og boede i arbejds-huset, var de underlagt de regler, som gjaldt indenfor husets mure. Tilsyneladende vægrede mange fattige sig mod at blive indlagt på Fattigvæsenets stiftelser, og meldte sig ofte først i den yderste nød, når hovedparten af deres ejendele og klæder var solgt eller pantsat. Baggrunden herfor synes bla. at have været, at de fattige troede, at man ved indlæggelsen blev frataget alt hvad man ejede.⁵⁵

Desværre har jeg ikke kunnet finde et bevaret reglement for arbejds-huset, men i underretningen for portner Peder Larsen fra 1825 kan man få et indblik i de hindringer, som arbejds-husets regler gav for lemmernes fulde selvbestemmelse. Lemmerne måtte kun forlade arbejds-huset i faste daglige tidsrum: Tidligt om morgenen kunne de gå ud i byen og hente te-vand eller fløde til kaffen inden arbejdet begyndte kl. 6. I middagspausen mellem kl. 12 og 14 var det ligeledes tilladt lemmerne at gå ud. Herefter arbejdede man til hen på aftenen, hvor portneren ringede af og slukkede lygterne i huset.

Søn- og helligdage var arbejdshusets port åben hele dagen, og lemmerne havde tilladelse til at være ude til ca. kl. 21. Lemmerne skulle have særlig tilladelse til at forlade arbejdshuset uden for de daglige udgangstider. Det var portnerens pligt at sikre, at ingen uden inspektørens tilladelse forlod huset uden for udgangstiderne og at de kom tilbage inden for det tidsrum, hvor de havde udgang.⁵⁶

Lemmerne var altså lovgivningens frivillighedsprincipper til trods underlagt regler og store indskrænkninger i deres frihed, og til trods for at de havde mulighed for at udskrive sig selv, var det nok ikke noget reelt valg for de fattige, syge ældre kvinder som beboede huset.

Der findes mange beskrivelser af de dårlige sanitære forhold i København i det 18. og 19. århundrede, og der er ingen tvivl om, at dette også gjaldt Trinitatis Arbejdshus. I vurderingerne af ejendommen nævnes de dengang almindelige lokumshuse på gårdspladsen, som foruden stanken uden tvivl tiltrak rotter og utøj.⁵⁷ Således omtaltes det allerede i 1796 og 1798, at der var så mange rotter i arbejdshuset, at man måtte købe rottekrudd for at få has på dem.⁵⁸

Indvendig i arbejdshuset var forholdene heller ikke ideelle, da huset i visse perioder havde alt for mange beboere. I 1823 kunne inspektør Reich som nævnt berette, at der boede alt for mange lemmer i huset, ligesom der var en generel tendens til at "Lemmepladser i Fattigvæsenets Stiftelser paa de senere Aar (...) betydeligen ere tiltagne". For Trinitatis Arbejdshus' vedkommende havde det betydet, at der siden 1818 "i et saa indskrænket Locale som her, er aabnet 9 nye Pladser, som altsaa har havt til Følge, at Sengene har maattet flyttes tættere til hinanden".

Lemmernes sengetøj var ofte "af den Beskaffenhed, at de snarere qualificeredes til at kastes paa Gadevognen, end at

bruges til Hvile", og, da det ikke var muligt at låne lemmerne sengetøj til deres egne blev rensede, var det "indlysende, at naar Sæden til Utøi allerede er i Klæderne, det da maae vinde Fremme", når lemmerne lå så tæt ved hinanden.

Det dårlige linned var "i Forening med de daarlige Gangklæder mange have, et godt Tilholdssted for Utøi", og, da det efter Reichs mening var for dyrt for lemmerne at få vasket, ventede de eller lod helt være med at vaske. Samtidig havde lemmerne ikke adgang til rum, hvor de kunne vaske ligesom de heller ikke havde noget at vaske med.⁵⁹

Problemerne med renholdelse af arbejdshuset, som var forårsaget af overbelægning kunne bla. løses ved at overflytte lemmer til andre stiftelser med flere pladser. Det var netop den løsning man greb til efter at stadsfysikus i 1825 havde erklæret, at arbejdshusets plejebørn boede i et så lille værelse, at det var umuligt at bekæmpe den meget udbredte fnat. Således blev plejebørnene flyttet til et værelse, hvor der var bedre plads mellem sengene, mens nogle ældre lemmer blev overført til Vor Frelzers Arbejdshus, og andre overtog børnenes tidligere værelse.⁶⁰

Sandsynligvis afspejler den ovenfor omtalte nedgang i lemmepladser fra 1823 til 1840, at man i Fattigvæsenets ledelse indså, at overbelægningen af arbejdshuset medførte store sanitære problemer: Medmindre man nedlagde lemmepladser var det umuligt at overholde 1799-planens krav om renlighed i Fattigvæsenets stiftelser.

Helt i Oplysningens ånd foreskrev 1799-planen, at den fattige almue skulle overbevises om nødvendigheden af renlighed. Det var det oplyste borgerskabs normer, som her kom til udtryk, mens den fattige almue nok snarere betragtede utøj, snavs og rotter som en naturlig del af hverdagen.⁶¹

Fig. 7. Trinitatis Arbejdshus i Åbenrå nr. 15 (bygning nr. 2 fra venstre), fotograferet i 1959 kort før det blev revet ned (Københavns By-museum).

Bespisningen af de fattige

I Trinitatis Arbejdshus var der et såkaldt køgeri ledet af en kogekone, hvorfra mad gratis eller for ganske få penge udleveredes til arbejdshusets lemmer, plejebørn

samt nogle af skolebørnene og distriktets fattige. Fra 1808 var arbejdshusets inspektør Bolt regnskabsforstander for "Kaageriet i Trinitatis Arbejds Anstalt". Som sådan skulle han bla. kontrollere "at Varerne ved Udleveringen ere ubedærve-

de: at disse af Kaagersken vel renses for al Ureenlighed, før de kommes i Madgryden: at ogsaa den er vel reengiort: og at Vandet, som bruges til Maden, er friskt og reent; derefter endvidere: at de udtagne Victualier kommes i Gryden". Kogeriet skulle altså også leve op til 1799-planen og Oplysningstidens krav om renlighed, og i det hele taget skulle alt foregå efter en lang række meget specifikke regler og procedurer.

Ved maduddelingen, som skulle ske kl. 11 i overværelse af inspektøren, skulle de fattige f.eks. kunne forevise deres udleveringstegn, som de igen kun kunne få ved at fremvise deres fattigkort.⁶² Med denne kontrol ville man undgå snyd, både fra de fattiges og kokekonens side.

Børnene fra arbejdshusets skole samt de i arbejdshuset indlagte plejebørn kunne som sagt modtage naturalforsørgelse i arbejdshuset. I 1818 bestod morgenmaden af brød og smør, middagsmaden af grød eller søbemad fra kogeriet med brød, vesperkosten af brød med øl og aftensmaden af brød, smør og øl.⁶³ Arbejdshusets voksne lemmer blev efter al sandsynlighed bispist med den samme menu som børnene.

I arbejdshuset fik man retter som den omtalte Rumfordske suppe,⁶⁴ søbekål og gule ærter, altså kål eller ærter med flæsk, tørret eller fersk kød, klipfisk med kartofler, kartoffelsuppe, bankebygssuppe og sidst, men ikke mindst, grød. De tre hovedingredienser var kål, ærter og gryn, men retterne tilberedtes også af persille-rod, gulerødder, løg og timian.⁶⁵

Menuen varierede lidt gennem årene og i løbet af året, men overordnet ændrede arbejdshusets køkken sig ikke meget. Det var god, billig og nærende fattigmandskost, men en interessant udfordring til smagsløgene var det næppe, når man fik det dag ud og dag ind. Men som samfundets fattigste var arbejdshusets beboere

næppe utilfredse med at være forskåned for sultens daglige trussel.

Druk og uorden

"Uhørsomhed og Trodsighed imod Foresatte, Drukkenskab, Uforligelighed, Modvillighed til Arbeide (...) og anden ofentlig eller huslig Uorden eller Udyd,"⁶⁶ kunne ifølge 1799-planen straffes med frihedsberøvelse i Tvangsarbejdshus eller Forbedringshus. Til trods herfor hørte drukkenskab og ballade til dagens orden i Trinitatis Arbejdshus – både blandt lemmer og personale. I samtlige de 50 år arbejdshuset eksisterede, kunne inspektøren talrige gange berette om lemmernes drukkenskab og hvad deraf fulgte af skænderi og slagsmål.

Frem til Tvangsarbejdshusets brand i 1807 kunne uordentlige lemmer straffes her, som det f.eks. skete for den aldrende enke Dorteia Devege, der i to omgange i 1802 blev indsat i tvangshuset for "slet Opførsel" og "Drukkenskab".⁶⁷ Det var naturligvis ikke meningen, at det skulle komme så vidt, så da inspektør Polder i 1803 blev for "affældig" til selv at holde orden i arbejdshuset satte man to opsynskoner til at "holde stræng Orden og Renlighed" på arbejdsstuerne samt at anmelde fejl, "Skiendsmaal" og "Drukkenskab".

Meget tyder på, at en stor del af lemmene var drikfældige, mens det kun var en mindre del, som var decideret uordentlige. Til gengæld synes det ofte at have været de samme lemmer, som igen og igen var indblandet i, og blev straffet for, skænderier og slagsmål. Således var der i årene 1819-20 ofte skænderier og slagsmål om lørdagen og søndagen (dvs. de dage, hvor lemmerne havde udgang) mellem de otte kvindelige lemmer, der boede i kvistværrelset. Det drejede sig sædvanligvis om påståede tyverier af f.eks. kaffe,

brændevin og æbler, og det var især fire kvinder, som pga. fuldskab var anledning til uroen.

Som oftest var det den særligt urolige Ane Marie Petersen, der tog initiativet, hvorefter de andre hurtigt blandede sig. Slagsmålene, som blev indberettet til Fattigvæsenets Politikommission, førte i første omgang til straffe på mellem en og fire dages arrest for de hovedansvarlige, mens de øvrige slap med en advarsel. Men uromagerne fortsatte ufortrødent med at drikke og komme i klammeri og straffene blev stedse skærpet, således at Ane Marie Petersen endte med først at få 14 dages og siden tre ugers arrest. Det var fjerde gang hun blev straffet af Fattigvæsenets politi, så da hun herefter endnu engang kom i klammeri med sine medindlagte blev hendes sag overladt til byens almindelige politiret.⁶⁸

En grund til at der opstod så mange skænderier og slagsmål var nok den, at lemmerne boede så tæt. Derudover var en del af kvinderne nok alkoholikere ligesom de døjede med psykiske lidelser af forskellig art. Når det er sagt, er det imidlertid vigtigt at huske på, at holdningen til at drikke, ligesom holdningen til snavs og utøj, var meget anderledes end i dag. En brandert og et "godt" slagsmål betragtedes af mange i de lavere samfundsklasser som noget positivt, hvorimod Fattigvæsenets ledere betragtede det som en problematisk social adfærd.⁶⁹

Men det var heller ikke altid, at arbejds- husets personale holdt sig på dydens smalle sti, og det til trods for, at der overhovedet ikke var nogen tvivl om at Fattigvæsenets ledelse ønskede og forventede, at de ansatte optrådte som gode eksempler for lemmer og skolebørn. Således måtte høreren (dvs. underlærer) Giandrup, som siden 1794 havde undervist i skolen i Trinitatis Arbejdshus, i januar 1805 forlade sin post "formedelst Sinds Svaghed", "Uordentlig-

hed" og fordi han "af Drikfældighed" var "nær ved at blive Forrykt". Han var "aldeles uskikket til sin Lærerplads ved Trinitatis Arbejdshusets Skole" – hans alkoholisme gik mao. ud over undervisningen og skolebørnene.⁷⁰

Nogle år senere var portner Otto Hansen Toxværd genstand for en længerevarende sag. Ved flere lejligheder blev der klaget over portneren og hans kones dårlige opførsel og dovenskab. Portnerens kone havde f.eks. modsat sig almisselemmernes ønske om adgang til portnerens køkken, hvor de ifølge reglerne havde lov til at brygge kaffe. Portneren var ifølge inspektør Reich "meget henfalden til Drikfældighed, og i sin beskjenkede Forfatning er det saare vanskeligt at komme tilrette med ham".

Efter flere års problemer blev det i 1825 nok for inspektøren og den øvrige ledelse: Portneren havde gennem årene "vist Kradsighed" imod samtlige sine overordnede, når de ville tale ham tilrette, og han havde ofte forsømt at passe porten, og det havde givet drikfældige lemmer chancen for at snige sig ud og ind. Den 15. juli 1825 blev det endelig besluttet at afskedige portneren.⁷¹ Kilderne lader ingen i tvivl om, at Toxværd satte sit præg på livet og stemningen i arbejds- huset i de år han arbejdede der, og en adfærd som hans, saboterede Fattigvæsenets ønske om, at dets ansatte skulle være gode eksempler for lemmerne.

Skolen i Trinitatis Arbejdshus

Skolen i Trinitatis Arbejdshus var opdelt i to sektioner, nemlig læseskolen og arbejds- skolen. Undervisningen i Fattigvæsenets skoler var både for de børn, hvis forældre var indskrevne ved Fattigvæsenet og de, hvis forældre ikke havde penge til at betale børnenes skolegang.⁷²

Skolernes formål var helt i Oplysnings-tidens og patriotismens ånd. Dvs. "at Børnene, ved deres Siels og Legems Kræfters rigtige Udvikling og Anvendelse, kunne dannes oplyste, gode og arbejdsomme Mennesker og Borgere; at de til den Ende tidligen hindres fra Lediggang og Laster, og vænnes til Sædelighed, Orden og Reenlighed; at de anføres til saadan Kundskab, som er nødvendig og gavnlig for Mennesket og Borgeren i Almindelighed; og: at de undervises og øves i saadant Arbejde, hvorved de i Fremtiden, enten, i Mangel af andet Næringsarbejde, kunne fortiene deres Underholdning, eller nyttigen beskæftige sig i ledige Timer".⁷³ På denne måde ville man sørge for, "at Vankundighed og Ørkesløshed, disse Kilder til Fattigdom, kunne betimeligen (...) forekommes".⁷⁴

De fattige børn skulle så vidt muligt begynde i skole når de var fem år, og skolegangen sluttede når de blev konfirmeret i 14 års-alderen. Herefter kunne de, hvis de ikke kom i lære eller tjeneste, begynde at arbejde i arbejdshusenes voksenalfdelinger.⁷⁵ I 1814 begyndte skoledagen kl. 7 om sommeren og kl. 8 om vinteren og sluttede kl. 19. Skoledagen var afbrudt af en middagspause fra kl. 11 til 13. I middagspausen kunne de elever som spiste hjemme forlade skolen, mens de elever som fik naturalforsørgelse fra kogeriet skulle blive. Skoledagen var således, fra regnet pausen, på 9-10 timer, og heraf skulle børnene undervises i læseskolen i tre timer, mens de resten af dagen sled i arbejdsskolen.⁷⁶

Skolen i Trinitatis Arbejdshus var fra sammenlægningen i 1792 og frem til 1814 en blandet drenge- og pigeskole.⁷⁷ Selvom det havde været fremme at gøre skolen til en drengeskole besluttede Fattigvæsenets skolekommission i 1814 at gøre skolen til en ren pigeskole da man havde erfaret, at skolen var "for liden" til at være drengeskole.⁷⁸

I læseskolen skulle der undervises i læsning, skrivning, regning, religion og moral, naturkundskab, borgerlige indretninger og pligter, sundhedsregler, historie, geografi samt sang. Desuden skulle undervisningen tilrettelægges efter børnenes køn, alder, evner og kræfter, hvilket i praksis resulterede i klasseundervisning.⁷⁹ Pga. fattigskolernes alt for små lærerressourcer havde skolen i lange perioder klasser med helt op til 70 elever. Derfor indførte man i læseskolen i begyndelsen af det 19. århundrede den meget benyttede "indbyrdes undervisning", hvor de dygtigste elever som hjælpelærere underviste de øvrige.⁸⁰

I arbejdsskolen underviste en lærermoder (en håndarbejds lærerinde) børnene i samme type håndarbejde, som også produceredes af de voksne fattige, nemlig den "slags, som i det daglige Liv kan for Almuens Folk være almindeligt og gavnligt".⁸¹ Lærermoderen blev til tider bistået i sit arbejde af enten en tjenestepige, et af arbejdshusets lemmer eller et par af de dygtigste elever.⁸² Netop de dygtigste elever blev fremhævet som et eksempel til efterfølgelse, for mens alle børnene skulle have en vis fortjeneste af deres håndarbejde, fik de dygtigste og mest arbejdsomme præmier "for udviist Flid i Lære, Vindskibelighed i Arbejde, hvorhos tillige Sædelighed og Reenlighed tages i Betragtning".⁸³

Nogle af arbejdshusets elever arbejdede en del af dagen for fabrikanten ude i byen. Således arbejdede 18 af arbejdshusets piger og 15 af drengene hos henholdsvis blomsterfabrikant Jonas og kårdefabrikant Fenger i 1813. Fabrikanterne foretrak børn som arbejdskraft, fordi de udgjorde en billig ressource, og fabrikanterne prøvede ved flere lejligheder at få aftaler i stand med Fattigvæsenet om at betale mindst muligt. Nogle af fabrikkerne, f.eks. blomsterfabrikant Jonas', var

Fig. 8. Udsnit af "Grundtegnning af Den Kongelige Residence og Fæstning Kiøbenhavn med omliggende Egn", 1806, af A. C. Krebs, N. Roosen og G. N. Angelo (Københavns Stadsarkiv). På kortet er angivet, hvor Fattigvæsenets arbejdshuse samt en række andre københavnske institutioner var placeret i 1806, dog med undtagelse af Arbejdsanstalten på Ladegården (først oprettet 1822), hvis bygninger på dette tidspunkt husede St. Hans Hospital og Claudi Rossets Stiftelse (udflyttet til Bidstrupgård ved Roskilde i 1816).

endda oprettet med almennyttige mål, nemlig for at beskæftige fattige og tjene landets selvforsyning, og Jonas fabrikken, som eksisterede fra ca. 1804-14, var ydermere økonomisk og arbejdskraftmæssigt afhængig af Fattigvæsenet.⁸⁴

Men i 1813-14 var dette for Trinitatis-pigernes vedkommende slut, for da besluttede Fattigvæsenets direktion at eleverne i Fattigvæsenets pigeskoler ikke mere skulle arbejde for fabrikanter eller andre udenfor skolerne, fordi det var "skadeligt for deres Moralitet". Derimod kunne fattigskolernes drenge fortsat arbejde udenfor arbejdshusene!⁸⁵

Ligesom flid og orden blev belønnet, blev dovenskab, uopmærksomhed og uorden straffet. I Fattigvæsenets skoler greb man nødigt til gammeldags korporlige straffe – også på dette punkt var man moderne og oplyst – og ofte nøjedes man med en "alvorlig Formaning". Således måtte skolelæreren tilsyneladende ikke benytte sig af korporlig afstraffelse uden direktionens tilladelse. Men somme tider greb man alligevel til fysisk afstraffelse. Det kunne f.eks. være en rotting for skoleforsømmelse eller dovenskab, som det eksempelvis skete ved to lejligheder i 1834-35, hvor nogle af den øverste klasses piger i lang tid havde "været i høi Grad dovne og uopmærksomme".⁸⁶

Efter afstraffelsen kunne lærer Frederik Sevel "med Fornøjelse" bemærke, "hvorledes hiin Revselse har virket fordeeltigt paa enkelte af de den Gang indstillede Børn". Desværre havde revselsen også "viist sig frugtesløs" på enkelte af pigerne, og tilmed var der andre "hos hvem Skjødesløshed og Dovenskab" siden var tiltaget.⁸⁷

Fattigvæsenets skolers vigtigste formål var at gøre børnene til oplyste og arbejdssomme borgere, og forhindre at de nedsank i fattigdom. Børnene var Fattigvæsenets håb og således kunne J. H. Bä-

rens i 1807 skrive: "De Gamle, som oftest fordærvede baade paa Siæl og Legeme ere næsten tabte for Staten. Men af de Unge kunne vi haabe at danne en for Staten nyttig Slægt, der har Kraft og Virksomhed og sandsynligen kun ved Uheld vil vorde Fattigvæsenet til Byrde".⁸⁸

Fattigvæsenets mål med skolerne var nemlig, som Viktor Kristian Hiort skrev, at "de uskyldige Børn, der hidtil voxede op i Vankundighed, der lærte Ørkesløshed hjemme og Udyd i deres egne vilde Samqvem, kunne i Skolerne nyde den tilbørlige Anførsel til Kundskab, Sædelighed og Virkelyst! Da have vi tilstoppet én af Hovedkilderne til den overhaandtagende Fattigdom, da have vi spæret den gængse og slagne Vei til Lediggang og til al den fysiske og moralske Fordærvelse, som flyder af denne vanærende Last".⁸⁹

Lukning

Omkring årsskiftet 1840-41 blev Trinitatis Arbejdshus nedlagt. Fattigvæsenets direktion ønskede en bedre og mere økonomisk anvendelse af dets lokaler, hvorfor man ville indskrænke antallet af stiftelser til nogle få større. Allerede i 1839 var Garnisons Arbejdshus blevet lukket af samme grund, og nu var turen altså kommet til Trinitatis. Nedlæggelsen af arbejds huset foregik konkret sådan, at lemmer, plejebørn og skoler med personale og elever i dagene fra den 28. december 1840 til den 25. januar 1841 fordeltes på Fattigvæsenets øvrige arbejds huse, og den 10. januar 1841 tilberedte arbejds husesets kogekone for sidste gang mad i kogeriets gryder. I løbet af foråret 1841 afvikledes derpå husets løse og faste inventar, hvorefter det, efter at have været i Fattigvæsenets brug og eje gennem næsten 50 år, blev solgt.⁹⁰

Afslutning

Historien om Trinitatis Arbejdshus er i høj grad historien om forskellen mellem teori og praksis. Arbejdshusene blev oprettet som led i regeringens og Københavns Fattigvæsens kamp mod betleriet i hovedstaden, men arbejdshusene blev ikke det tiltag, som ledte til betleriets afskaffelse. Allerede i 1795 beklagede Trinitatis Sogns Plejekommission, at "Betleriet har tiltaget, de Fattiges Tal er forøget, megen Nød er blevet uafhjulpen, imedens der idelig ere giorte flere Foranstaltninger, større Bekostning til at forebygge dette".⁹¹

Problemet var først og fremmest kapacitetsmæssigt, for mens der allerede fra begyndelsen synes at have manglet plads til alle de trængende i arbejdshusene voksede antallet af fattige i København i takt med tilvandringen fra landet. Arbejdshusene kom derfor i praksis til at tage sig af en af de mest udsatte fattiggrupper, nemlig ældre, delvist uarbejdsdygtige mænd og kvinder, mens arbejdshusenes egentlige målgruppe, de arbejdsdygtige fattige, mere eller mindre måtte overlades til sig selv.⁹²

Også på andre områder havde arbejds- huset svært ved at leve op til de ideologisk baserede krav fra Fattigvæsenets direktion: Således var det, som vi har set, ikke altid muligt at opretholde de standarder for orden og renlighed, som fattigplanen foreskrev. Med årene blev Fattigvæsenets forskellige problemer dog helt eller delvist afhjulpet: Antallet af lemmepladser øgedes, og den derved opståede urenhed blev afbødet ved en mindre nedjustering af antallet af lemmer i arbejds- huset.⁹³

Et afgørende skridt i retning af betleriets afskaffelse skete i 1822, da man ved arbejdsanstalten på Ladegårdens oprettelse forøgede antallet af lemmepladser betydeligt. Det samme var tilfældet med

Fattigvæsenets skoler, som i den behandlede periodes første tiår kun magtede at undervise ca. en fjerdedel af de undervisningsberettigede børn. I løbet af 1800-tallets første årtier udvidede man skolerne, herunder skolen i Trinitatis Arbejdshus, kraftigt, således at man efterhånden underviste alle trængende børn.

Trinitatis Arbejdshus og dets søsterstiftelser var repræsentanter for en øget institutionalisering inden for Københavns Fattigvæsen samt Danmarks og Europas fattigforsorg generelt. Den københavnske fattiglov af 1771 havde bestemt, at de fattige skulle arbejde og modtage almisse hjemme – arbejdshusenes oprettelse i slutningen af 1780'erne varslede et brud med denne praksis.

Den mere og mere tvangsprægede anstaltsforsørgelse erstattede efterhånden den friere byforsørgelse og den oprindelige frihed til at opsøge arbejdshusene. Således afløstes kombinationen af hjemmearbejde og pengealmisse i slutningen af det 18. og begyndelsen af det 19. århundrede af en kombination af overvåget anstaltsarbejde og naturalforplejning. Resultatet af ændringerne i forsørgelsesformerne var ofte besparelser for Fattigvæsenet, som således kunne forsørge flere fattige for de samme penge, men samtidig undlod eller nægtede et stigende antal fattige at modtage understøttelse under de nye nedværdigende vilkår.⁹⁴

Noter

1. Marcus Rubin: Tabelværk til Københavns Statistik, nr. 4: Tabellarisk Fremstilling af Københavns Fattigvæsens Historie i Tidsrummet 1816-1878 samt Oversigt over Fattigvæsenets tidligere Historie, 1879, s. 29, 56, 64 og 67; Rudolph Conrad: Den offentlige Forsorg, Axel Holm og Kjeld Johansen (red.): København 1840-1940. Det københavnske Bysam-

- fund og Kommunens Økonomi, 1941, s. 213ff; Fattigvæsenets arkiv (herefter FV) 1755: Beretning om Vor Frelzers Sogns Arbejdsanstalt og Skoles Legater og Fonds, 1840; FV 1756: Beretning om Vor Frue Sogns Arbejdsanstalts og Skolers Legater og Fonds, 1839; FV 1757: Beretning om Garnisons Arbejdsanstalts og Skolers Legater og Fonds, 1840; FV 1758: Beretning om Holmens Sogns Arbejdsanstalts Legater og Fonds, ca. 1840; FV 1759: Beretning om Helliggejsts Sogns Arbejdsanstalt og Skoles Legater og Fonds, 1838; FV 1760: Beretning om Nicolai Sogns Arbejdsanstalts og Skoles Legater og Fonds, 1840; FV 1763: Beretning om Trinitatis Sogns Arbejdsanstalt og Skoles Legater og Fonds, 1839, Københavns Stadsarkiv (herefter KSA).
2. Kongelig approberet Plan for Fattigvæsenets Indretning og Bestyrelse i Staden Kiøbenhavn og dens Forstæder af 1. Juli 1799. (herefter 1799-planen) § 127 og 130.
  3. Henning August: Fattigvæsenets Tvangs Arbejdshuus i Gaarden No. 73 i Pustervig, beskrevet fra dets Oprettelse i Aaret 1800, indtil dets Ophør i Septbr. 1807, da det brændte under Kbhnns Bombardement, manuskript i Fattigvæsenets arkiv (endnu uregistreret), KSA; J. H. Bärens: Tivl. Fattigvæsenets Tvangshuus, Iris og Hebe, oktober 1804, s. 1-55; Se i øvrigt Peter Henningsen: Det philadelphiske system. Københavns Fattigvæsen og tvangsarbejdshuset i Pustervig 1800-1807, Fortid og Nutid bd. 2, 2004.
  4. Harald Jørgensen: Fra Arbejdsanstalt til Forsorghjem. Træk af den offentlige forsorgs udvikling i København igennem de sidste 150 år, 1972, s. 23-44; Birgitte Vedel-Larsen: "De forvildede, usædelige og i højeste Grad fordærvede Mennesker". Indsatte på arbejdsanstalten Lagedgaarden i 1800-tallets København, Historiske Meddelelser om København 2003, s. 71-90. Se desuden Birgitte Vedel-Larsens artikel herom i denne udgave af årbogen.
  5. Forordning Om Forhold med Betlere, fattige Børn, rette Almisse-Lemmer og Løsgængere i Kiøbenhavn, saa og om Almisse til deres Underholdning af 24. september 1708.
  6. Bodil Anker-Møller, Anne Yde Møller og Bjarne Steen Jensen: Fattigdom og forsorg, Thomas Bloch Ravn m.fl. (red.): Staten og civilisationen. Mentalitetshistoriske essays om Danmark i 1700-tallet, 1984, s. 61f.
  7. Forordning Angaaende en almindelig Pleye-Anstalts Indretning udi Kiøbenhavn til Underholdning for Stadens Fattige af 16. november 1771.
  8. Rudolf Vierhaus: "Patriotismus" – Begriff und Realität einer moralisch-politischen Haltung, Rudolf Vierhaus (red.): Deutsche patriotische gemeinnützige Gesellschaften, 1980, s. 9-29, *passim*. Tine Damsholt: Fædrelandskærlighed og borgerdyd. Patriotisk diskurs og militære reformer i Danmark i sidste halvdel af 1700-tallet, 2000, s. 93-124; Peter Henningsen: Homo Rusticus, 2004, endnu upubliceret manuskript, s. 406ff. Manuskriptet kan rekvireres elektronisk ved henvendelse til Peter Henningsen på Pehenn@kff.kk.dk.
  9. Alex Wittendorff: På Guds og Herskabs nåde. 1500-1600, Gyldendal og Politikens Danmarks-historie bd. 7, 1989, s. 295f.
  10. Kong Christian Den Femtis Danske Lov, 1683, 2. bog, kap. 19, § 8.
  11. Bibelen, Det Nye Testamente, Andet Thessalonikerbrev, kap. 3, vers 10. Således hed det også i Trinitatis Arbejdshus' regnskab for året 1795, at det var en "Grundregel" (...) "at hvo, som ikke vil arbeide, ei heller skal finde Føde, at den Fattige ei bør finde Understøttelse under andet Vilkaar, end at han, saavidt han formaer, anvender sine Kræfter til nyttig Virksomhed", Regnskab over Indtægt og Udgivt ved Trinitatis Sogns Arbejdshuus og Sognets Friskole fra den Iste Januar til den 31te December 1795, [1796], s. 4.
  12. Benito Scocozza: Ved afgrundens rand. 1600-1700, Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie bd. 8, 1989, s. 91f, 270f.
  13. Erik Oxenbøll: Dansk økonomisk tænkning 1700-1770, 1977, s. 31ff.
  14. Henning August: Om Arbejdsvæsenet og Industrien under Fattigvæsenet i Kjøbenhavn, manuskript 1825, FV 64, KSA; A. H. Rasch: Københavns Kommunes Forsørgelsesvæsen i ældre Tider og i Nutiden, 1914, s. 16.
  15. Forordning af 16. november 1771 som anført i note 7.
  16. Keld Mikkelsen: Københavns fattigvæsen 1770-1840. Fattigdommens, det københavnske fattigvæsenes og fattigpolitikens udvikling i perioden fra omkring 1770 til omkring 1840, Speciale fra Historisk Institut, Københavns Universitet 1989, s. 42f, 68.
  17. FV 1756, KSA som anført i note 1.
  18. FV 106: 1737-1799 Memorialer, 1789, KSA.
  19. FV 1755, FV 1756, FV 1757, FV 1758, FV 1759,

- FV 1760, FV 1763, KSA som anført i note 1.
20. Fond til Arbejdsanstalter i Kjøbenhavn, Samleren, et Ugeskrift bd. 3, nr. 73, 1790, s. 326-331.
  21. Forordning om Fattig-Væsenets Indretning og Bestyrelse i Kjøbenhavn af 9. marts 1792; Keld Mikkelsen: Københavns fattigvæsen 1770-1840 som anført i note 16, s. 54; Joakim Larsen: Bidrag til Kjøbenhavns offentlige Skolevæsens Historie, 1881, s. 46f.
  22. Keld Mikkelsen: Københavns fattigvæsen 1770-1840 som anført i note 16, s. 55, 85.
  23. FV 106, KSA som anført i note 18.
  24. Inge-Lise Billing: Fattigforsørgelse ved arbejde i Kjøbenhavn 1799-1815, s. 8f, 62f, Speciale fra Historisk Institut, Københavns Universitet 1979; J. H. Bärens: Underretning om Steder, hvor Fattigvæsenet er forbedret, Kjøbenhavns Magasin for Industrie-, Skole- og Fattigvæsen bd. 1, 1799, s. 40-58.
  25. John Macfarlan: Inquiries concerning the Poor, 1782.
  26. Fattigforsørgelse ved arbejde... som anført i note 24, s. 9f, 62.
  27. Ibid. s. 5ff.
  28. 1799-planen som anført i note 2, § 1.
  29. Ibid. § 21, 37 og 38.
  30. Ibid. § 41.
  31. Ibid. § 47.
  32. Ibid. § 53 og 55.
  33. Fattigvæsenets friskole i Trinitatis sogn, hidtil beliggende i lejede lokaler i Sølvgade, blev således forenet med arbejds huset 1. oktober 1792. Ved overtagelsen af skolen havde den 109 elever, men allerede få måneder efter var den oppe på 130, FV 1763, KSA som anført i note 1; Forordning af 9. marts 1792 som anført i note 21, kap. 6, § 8; Regnskab over Indtægt og Udgivt ved Trinitatis Sogns Arbejds-Huus fra den 1. Jan. til 31. Decbr. 1792. Samt Frie-Skolens Regnskab over Indtægt og Udgivt fra Ite October, da den blev henlagt under Arbejds-Anstalterne og videre for det hele Aar til den 31te December 1792, 1793, s. 30, 36-38.
  34. Regnskab over Indtægt og Udgivt ved Trinitatis Sogns Arbejds-Huus, fra den 1ste Januarii til den 31te December 1791, 1792; Regnskab for året 1792 som anført i note 33; Regnskab over Indtægt og Udgivt ved Trinitatis Sogns Arbejds-Huus og Sognets Frie-Skole fra den 1ste Januarii til den 31te December 1793, [1794]; Regnskab for året 1795 som anført i note 11; Regnskab over Indtægt og Udgivt ved Trinitatis Sogns Arbejds-Huus og Sognets Frieskole m.v. fra den 1ste Januari til den 31te December 1796, [1797]; Regnskab over Indtægt og Udgivt ved Trinitatis Sogns Arbejds-Huus og Sognets Friskole o.v. fra den 1ste Januar til den 31te December 1797, [1798]; Regnskab over Indtægt og Udgivt ved Trinitatis Sogns Arbejds-Huus og Sognets Friskole m.v. fra den 1ste Januar til den 31te December 1798, 1799.
  35. J. H. Bärens: Saa meget om Fattigvæsenet i Kjøbenhavn som Enhver behøver at vide: For Aaret 1811, 1811, s. 46.
  36. Regnskab for året 1792 som anført i note 33, s. 37.
  37. Regnskab for året 1791 som anført i note 34, s. 6-10.
  38. Regnskab for året 1798 som anført i note 34, s. 37.
  39. Regnskab for året 1792 som anført i note 33, s. 33.
  40. Regnskab for året 1797 som anført i note 34, s. 40.
  41. Regnskab for året 1797 som anført i note 34, s. 40; Regnskab for året 1792 som anført i note 33, s. 40.
  42. Fattigforsørgelse ved arbejde... som anført i note 24, s. 45f.
  43. Trinitatis Arbejds-Huus' arkiv (herefter TA) nr. 10: Koncepter 1792-1841, 1799, KSA.
  44. Folketællingen 1801, Kjøbenhavn, Rosenborg kvarter, Aabenraa 258, Rigsarkivet.
  45. TA nr. 7: Indkomne sager, 24.3 1804, KSA.
  46. TA nr. 5: Kopibog 1818-1825, 4.2 1819, KSA.
  47. TA nr. 5: Kopibog 1818-1825, 6.5 1823, KSA. Lemmernes gennemsnitsalder var 6. maj 1823 63,6 år.
  48. Folketællingen 1840, Kjøbenhavn, Rosenborg kvarter, Aabenraa 225, Rigsarkivet.
  49. TA nr. 5: Kopibog 1818-1825, 6.5 1823, KSA.
  50. Ibid.
  51. TA nr. 7: Indkomne sager 1791-1819, Regulativ For den Naturalforsørgelse, som Fattigvæsenet tilstaaer dertil indskrevne Børn, 1818, KSA.
  52. TA nr. 5: Kopibog 1818-1825, 6.5 1823, KSA.
  53. FV 1686: Ansatte ved Arbejds-Huus samt Opklædningsmagasin 1801-1854, Trinitatis Arbejds-Huus, kogekoner, KSA. Der findes også et eksempel på, at kogekonen ikke boede i arbejds-Huus, nemlig i 1811-12, TA nr. 10: Koncepter 1792-1841, 1811-12, KSA.
  54. TA nr. 6: Kopibog 1825-1831, 18.9 1825, KSA.
  55. TA nr. 5: Kopibog 1818-1825, 6.5 1823, KSA.
  56. TA nr. 6: Kopibog 1825-1831, 18.9 1825, KSA.
  57. Vurderinger til prioritetsefterretninger, Rosen-

- borg kv. no. 225, KSA.
58. Regnskab for året 1796, s. 11; Regnskab for året 1798, s. 8, begge som anført i note 34.
  59. TA nr. 5: Kopibog 1818-1825, 6.5 1823, KSA.
  60. FV 307: Fattigvæsenets Administrerende Direktions Sagprotokol XIVB, 1825, sag.nr. 12 og sag.nr. 33, KSA.
  61. Orvar Löfgren og Jonas Frykman: Den kultiverede människan, 1979, s. 148ff.
  62. FV 1686: Ansatte ved Arbejdshuse samt Opklædningsmagasin 1801-1854, Trinitatis Arbejdshus, inspektører, Punkter for Regnskabs Forstanderen ved Kaageriet i Trinitatis Arbejdsanstalt Hr. Forstander Bolt, 30.5 1808, KSA.
  63. Regulativ af 1818 som anført i note 50.
  64. Den Rumfordske suppe som blev serveret i Tvangsarbejdshuset bestod af vand, brød, kartofler, gryn, ærter, flæsk, salt og eddike. Maden i arbejdshuset ser imidlertid ud til normalt at have været knapt så kedelig, Fattigvæsenets Tvangs Arbejdshuus... som anført i note 3; Underretning om de Steder, hvor Fattigvæsenet er forbedret som anført i note 24, s. 49.
  65. FV 532A: Sager til Administrerende Direktions Sagprotokol 1836, sag.nr. 1085-86, Circulaire Til Fattigvæsenets samtlige Kogesteder d. 21de Mai 1836; FV 361: Fattigvæsenets Administrerende Direktions Sagprotokol XXXIX, sag. nr. 1054, 26.10 1837; FV 634: Sager til Sekretariatets Referatprotokol 1839, sag. nr. 341, 2.2 1839, KSA.
  66. 1799-planen som anført i note 2, § 157.
  67. TA nr. 7: Indkomne sager 1791-1819, 1802, KSA.
  68. TA nr. 5: Kopibog 1818-1825, diverse sager om druk, uorden og slagsmål 1819-20, KSA; FV 1615: Københavns Fattigvæsenets Politikommission 1813-32, diverse sager fra Trinitatis Arbejdshus som kom for Fattigvæsenets Politikommission 1819-20, KSA.
  69. Palle O. Christiansen: Lykkemagerne. Gods og greve, forvalter og fæster i 1700-tallets verden, 2002, s. 102-108.
  70. FV 216: Fattigvæsenets Formænds Forsamlingsprotokol H, 1804-05, sag. nr. 1207 og 1208; FV 252: Sager til Formænds Forsamlingsprotokol, 1805, sag. nr. 351, KSA. Sandsynligvis findes der flere sagsakter i Giandrup-sagen i den utilgængelige, svampeangrebne pakke FV 1697, KSA.
  71. TA nr. 5: Kopibog 1818-1825, 14.9 1819, 27.10 1820, 4.11 1822; FV 1686: Ansatte ved Arbejdshuse samt Opklædningsmagasin 1801-1854, Trinitatis Arbejdshus, portnere, sagen om portner Toxværd; FV 307: Fattigvæsenets Administrerende Direktions Sagprotokol XIVB, 1825, sag. nr. 615, 985 og 1203; FV 295: Fattigvæsenets Administrerende Direktions Sagprotokol XIB, 1822, sag. nr. 1437; FV 287, Fattigvæsenets Administrerende Direktions Sagprotokol IX, 1820, sag. nr. 1767-68, KSA.
  72. 1799-planen som anført i note 2, § 35.
  73. Ibid. § 61.
  74. Ibid. § 82.
  75. Ibid. § 74, 75 og 76.
  76. FV 204: Fattigvæsenets Direktions Protokol C, 1809-1828, sag. nr. 205, 29.9 1814, KSA.
  77. FV 1718: Fattigvæsenets Skolekommissionsprotokol 1805-1815, sag. nr. 82, 3.4 1807, KSA.
  78. Ibid. sag. nr. 177 og 189; FV 204: Fattigvæsenets Direktions Protokol C, 1809-1828, sag. nr. 205, 29.9 1814, KSA; 1799-planen som anført i note 2, § 68
  79. 1799-planen som anført i note 2, § 62, 63, 64, 65 og 70.
  80. FV 330: Fattigvæsenets Administrerende Direktions Sagprotokol XXV-2, 1831, sag. nr. 3059 og 3192; FV 660: Sager til Sekretariatets Referatprotokol 1840, sag. nr. 1613, KSA.
  81. 1799-planen som anført i note 2, § 62, 63, 64, 65 og 70.
  82. TA nr. 5: Kopibog 1818-1825, 6.5 1823, KSA.
  83. 1799-planen som anført i note 2, § 72 og 73.
  84. Fattigforsørgelse ved arbejde... som anført i note 24, s. 36-45.
  85. FV 204: Fattigvæsenets Direktions Protokol C, 1809-1828, sag. nr. 205, 29.9 1814; FV 234: Sager til Formænds Forsamlingsprotokol 1801, sag. nr. 1991, KSA; Collegial-Tidende for Danmark nr. 62-65, den 29de Novbr. 1817, s. 926f.
  86. FV 345: Fattigvæsenets Administrerende Direktions Sagprotokol XXXI-2, 1834-35, sag. nr. 3781 og 4423, KSA.
  87. FV 516: Sager til Administrerende Direktions Sagprotokol 1835, sag. nr. 4423, KSA.
  88. J. H. Bärens: Fattigforsørgelse ved Naturalieforplejning og arbejde, Penia 1807, s. 384.
  89. Efterretninger fra det Kiøbenhavnske Fattigvæsen, udgivne efter Directionens Beslutning af dens Medlemmer Ove Malling og Viktor Kristian Hiort, Nr. 7, u.år [sandsynligvis 1807], s. 109f.
  90. TA nr. 10: Koncepter 1792-1841, januar 1841; FV 677B: Sager til Sekretariatets Referatprotokol 1841, sag. nr. 1708; FV 76D: Beretning

- til Det kongelige Danske Cancellie om Københavns Fattigvæsens Tilstand 1841; FV 660: Sager til Sekretariatets Referatprotokol 1840, sag. nr. 1613, KSA; Beretning om det københavnske Fattigvæsens Stiftelser. En Comitee-betænkning til de 32 Mænds Forsamling af H. Sager, W. Duntzfelt, N. Meinert, 1840, s. 7f.
91. Regnskab for året 1795 som anført i note 11, s. 1.
92. Keld Mikkelsen: Københavns fattigvæsen 1770-1840 som anført i note 16, s. 42f.
93. I 1840 berettes det, at renligheden i arbejds-
huset var eksemplarisk, Beretning om det kø-
benhavnske Fattigvæsens Stiftelser som an-
ført i note 90, s. 14.
94. Keld Mikkelsen: Københavns fattigvæsen
1770-1840 som anført i note 16, s. 49, 76-89,
passim.

Arbejde, ensomhed og straf

Oprettelsen af tvangsarbejdsanstalten på Ladegården 1833

Birgitte Vedel-Larsen

I slutningen af 1700-tallet blev fattighjælp en rettighed for alle trængende, men det blev også en pligt at arbejde for den. Fattigvæsenets ledelse var dog klar over, at det ikke ville blive en let opgave at få de mange arbejdsskye fattige til at arbejde, så for at tvinge dem oprettedes en tvangsarbejdsanstalt i 1800. Den nedbrændte imidlertid syv år senere. Efter en årrække blev tanken om en tvangsarbejdsanstalt igen taget op i slutningen af 1820'erne. I første omgang som en straffeanstalt for unge under 18 år, men senere som et tvangsmiddel for alle under Fattigvæsenet. Debatten kom hurtigt til at dreje sig om, hvilke personer Fattigvæsenet havde pligt til at hjælpe, og om det var et tilstrækkeligt stort antal til at retfærdiggøre oprettelsen af en bekostelig tvangsarbejdsanstalt.

Birgitte Vedel-Larsen f. 1976. Cand. mag., projektansat arkivar ved Københavns Stadsarkiv. Har tidligere arbejdet med arbejdsanstalten på Ladegården og skrevet *"De forvildede, usædelige og i højeste Grad fordærvede Mennesker - Indsatte på arbejdsanstalten Ladegaarden i 1800-tallets København"*, Historiske Meddelelser om København 2003.

I sidste halvdel af 1700-tallet blev det almindelig praksis, at fattige almissemodtagere skulle arbejde for at modtage hjælp. For at tvinge de fattige til at arbejde oprettedes tvangsarbejdsanstalten i Pustervig, hvor betlere og almissemodtagere, der forbrød sig mod Fattigvæsenets regler, skulle straffes. Tvangsarbejdsanstalten bestod imidlertid kun i syv år, da den brændte under englændernes bombardement i 1807. 20 år senere var det københavnske fattigvæsenes økonomi i stærk underbalance, og reformer var påkrævet. Løsningen blev at presse mere arbejde ud af almissemodtagerne, og det store spørgsmål var, om det krævede en ny tvangsarbejdsanstalt.

Opdragelse eller afskrækkelse

Efter den kortlivede succes med tvangsarbejdshuset i Pustervig var det Danske Kancellis ønske at oprette en række lignende anstalter rundt i landet, for på den måde at genopdrage og forbedre betlere, løsgængere og fattige forbydere.¹ Disse planer blev kuldkastet ved englændernes angreb på København og de efterfølgende katastrofer for landet, som medførte økonomisk nedtur.²

I 1817 blev der dog oprettet en tvangsarbejdsanstalt i forbindelse med Odense Tugthus.³ Den skulle indrettes i ledige lokaler i tugthusets baggård og råde over arbejdsstuer og "ensomme fængsler" – dvs. isolationsceller - til særligt genstridige elementer. I Odense Tvangsarbejdsanstalt skulle den indsatte gennem orden og arbejdsomhed lære borgerlige dyder og

få lyst til at leve et bedre liv uden tiggeri og lediggang.⁴

I København blev tiltag til oprettelse af en ny tvangsarbejdsanstalt i 1816 aldrig gennemført. Kommissionen, der skulle undersøge sagen, havde ellers fundet passende lokaler i det gamle Kvæsthus i Nyhavn. Men i stedet for at blive indrettet til en tvangsarbejdsanstalt blev bygningerne solgt til gasbelysningsvæsenet.⁵

Efter Tvangsarbejdsanstalten i Pustervig, der var blevet oprettet som et forbillede for fremtidige indespærringsanstalter, var fængselsreformatorerne delt i to lejre for og imod den skrappe isolationsfængsling, som var blevet praktiseret i Pustervig.⁶

I kommissionen, der skulle undersøge muligheden for oprettelsen af en tvangsarbejdsanstalt i 1816, sad bl.a. Anders Sandøe Ørsted (1778-1860). Ørsted, der fra 1813 var deputeret i Danske Kancelli og fra 1825 Generalprokurør, var modstander af tidens ensomhedsstraffe, idet han ikke havde tillid til deres påståede forbedrende indflydelse på de indsatte. Og hvordan skulle man i øvrigt kunne bedømme, om de indsatte rent faktisk var blevet bedre mennesker af isolationen?⁷

I stedet for umulige forsøg på at forbedre fangerne skulle man derfor hellere prøve at afskrække dem, gerne gennem isolation, eftersom "det eensomme Fængsel er og i Særdeleshed et fortræffeligt Middel til at bøie uregerlige og ryggesløse Fanger". Korte straffe, men under afskrækkende former, ville have langt større effekt end de meget lange isolationer, som oven i købet kunne medføre, at den indsatte blev så vred på samfundet, at han senere ville hævne sig. Fangen ville i den lange ensomhedsperiode kort sagt få tid til lægge skumle planer og udvikle had til samfundet og til dem, der havde dømt ham.⁸

I diametral modsætning til Ørsted stod den nationalliberale statsøkonom C. N. David (1793-1874). David var en stor tilhænger af det såkaldte "Pennsylvanske" straffesystem, der havde isolationen som nøgleord. Den nye nordamerikanske stat var i begyndelsen af 1800-tallet blevet foregangsland inden for fængselsvæsenet. Her opererede man med to fængsels typer: den pennsylvanske, også kaldet det Philadelphiske system, der gik ind for konstant og total isolation og det Auburnske, hvor fangerne arbejdede i fællesskab, men i total tavshed og kun blev isoleret om natten.⁹

Hensigten med afstraffelser var for David dobbelt, "Forbrydernes Forbedring ved Siden af Forbrydelsens Afstraffelse maa være dens Formaal". Det store problem med tidens straffeanstalter var, at de ikke forbedrede de indsatte, men forværrede dem. Det kunne man se ved det store antal fanger, som efter deres løsladelse igen og igen vendte tilbage til fængselsvæsenet (de såkaldte recidiver).¹⁰

David var i høj grad fokuseret på børn og unge. Det var allerede i deres tidlige år, at grundlaget for fremtidige lovbrud blev lagt og det var nødvendigt med tiltag for at undgå, at børn og unge udviklede en kriminel adfærd.¹¹ Det drejede sig naturligvis først og fremmest om børn af fattigfolk, der ikke havde overskud til at opdrage deres børn, og pga. slet opførsel havnede de unge i fængsel i en kort periode, hvor de så mødte de mere garvede forbrydere.¹² Fangerens indbyrdes påvirkning af hinanden var derfor et stort problem, og for at hindre denne skadelige påvirkning var isolationsfængsling et ideelt redskab.

Gennem arbejde, god hygiejne, orden og streng disciplin ville fængselsvæsenet modarbejde de onde tilbøjeligheder og genopdrage de indsatte. David havde til gengæld ikke tiltro til Ørsteds forestillinger om afskrækkelsens gavnlige

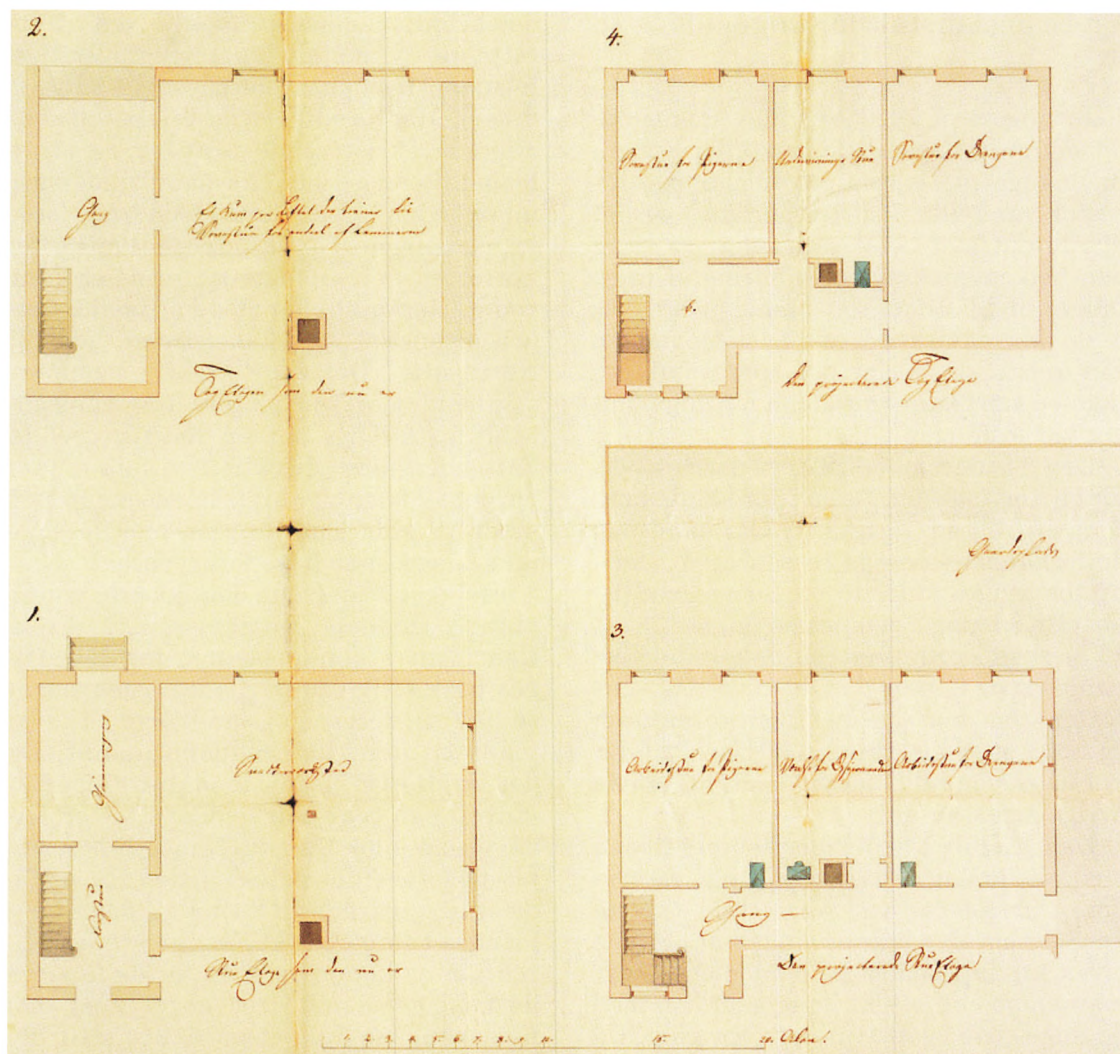

Fig. 1. Den påtænkte tvangsarbejdsanstalt for unge var i to etager, hver på ca. 7,5 x 9 meter. (Kortets venstre side viser, hvordan værelserne blev benyttet på den almindelige arbejdsanstalt. Bl.a. rummede den et snedkerværksted og en sovestue. Til højre ses planen for den planlagte tvangsanstalt). Etagerne i tvangsarbejdsanstalten skulle indrettes med to værelser adskilt af et mindre rum. I stueetagen skulle der være separate arbejdsværelser for drenge og piger, adskilt af et værelse for opsynsmanden; ovenpå skulle der være sovestuer, adskilt af et undervisningsrum. Rundt om bygningerne skulle der være en lille plads, hvor de unge kunne få frisk luft og motion (FV 1841A, Københavns Stadarkiv).

effekt. Forbryderens onde tilbøjeligheder ville, hævdede han, ”ved en umenneskelig haard Behandling i Fængslet, saa meget vissere efter Løsladelsen søge deres Til-

fredsstillelse”. Med hård behandling vil- le man mao. være lige vidt, den løsladte fange ville begå nye forbrydelser og snart være tilbage i fængslet.¹³

En tvangsanstalt for unge under 18 år

I slutningen af 1820'erne blev spørgsmålet om en tvangsarbejdsanstalt i København taget op endnu engang. Byens arrester var fyldt til bristepunktet, og det gjorde det mere end vanskeligt at sikre den hensigtsmæssige afsondring af unge fanger under 18 år, som skulle garantere, at de ikke påvirkedes af de voksne fanger. Der rejste sig derfor det spørgsmål, om ikke en særlig anstalt alene for unge fanger var løsningen.

Den 11. december 1829 nedsattes derfor en kommission,¹⁴ som især skulle koncentrere sig om to ting: 1) Om man med de forhåndenværende ressourcer og faciliteter kunne indrette en tvangsarbejdsanstalt for unge mennesker under 18 år, så de ikke skulle sættes i de almindelige fængsler, og 2) Hvordan de nuværende arrester, som hørte under politidirektøren og kongens foged, kunne udvides, så der kunne ske en fuldstændig isolering fra de øvrige arrestanter.¹⁵

Den 1. juli 1830 kom kommissionen med sit forslag: Antallet af unge forbrydere i arresterne var steget i de seneste år. Selv om der ikke umiddelbart kunne gives en forklaring på fænomenet, var man enige om, at det hang sammen med de unges frie og ansvarsløse opvækst. Da unge mennesker havde tilbøjelighed til dovenskab ville et ophold i arresten, hvor de blot hensad i ledighed og fik mad og logi, ikke føles som en rigtig straf. I stedet skulle de dømmes til tvangsarbejde. Arbejdet og den strenge disciplin ville bringe de unge til eftertanke samtidig med, at netop arbejde ville føles som en betydelig straf i modsætning til almindelig fængsling.¹⁶

Man kalkulerede med, at der ikke ville være mere end 4-10 unge - maksimalt 12 - ad gangen i tvangsarbejdsanstalten, og

det betød, at omkostningerne ved at oprette en ny anstalt langt ville overstige, hvad der blev anset for passende til så få fanger. Man vendte derfor blikket mod de allerede eksisterende arrester og straffeanstalter med henblik på at undersøge muligheden for at skaffe afsondrede lokaler, men ingen af de eksisterende anstalter syntes at være oplagte til formålet. Man vendte derfor blikket mod Fattigvæsenets arbejdsanstalt på Ladegården udenfor Nørreport.¹⁷ Det viste sig dog nemmere sagt end gjort at placere en tvangsarbejdsanstalt her, for en forespørgsel til Fattigvæsenets direktion resulterede i en pure afvisning. Man havde knap nok plads til sine egne fattige, hvorfor man ikke også kunne huse forbrydere.¹⁸

Afslaget standsede dog ikke de videre planer. Udenom Fattigvæsenets direktion mødtes kommissionen for de fattiges beskæftigelse på Ladegården for at se på faciliteterne og fandt lige akkurat plads til den lille ungdomsanstalt. Da det imidlertid krævede ombygninger at indrette en tvangsarbejdsanstalt på Ladegården, blev Danske Kancelli kontaktet, og kancelliet indvilligede i at overlade et lille område til formålet, dog under forudsætning af 1) at Fattigvæsenets direktion og kommissionen for de fattiges beskæftigelse ikke fik noget med den nye tvangsanstalt at gøre, 2) Fattigvæsenet skulle friholdes fra omkostninger i forbindelse med opførsel og indretning af en tvangsarbejdsanstalt, 3) Fattigvæsenet kunne få lokalet igen, hvis det senere fik brug for det og endelig 4) Fattigvæsenet skulle årligt modtage 75 Rdlr. i husleje. Tvangsarbejdsanstalten skulle på den måde oprettes helt udenom fattigvæsenet og pengene til forplejning forestillede man sig skulle komme fra "sigt og sagefaldskassen" eller "politikassen", da de indsatte jo var dømt ved domstolene.¹⁹

Fig. 2. Byens arbejdsmænd, sjøverne, var i konstant fare for ikke at kunne få hyre. Blev de standset af politiet uden lovligt erhverv, blev de henvist til Fattigvæsenet. Havde de tillige forbrudt sig mod Fattigvæsenets reglementer, f.eks. ved at forlade en anstalt uden tilladelse, kunne straffen blive et ophold i tvangsarbejdsanstalten (P. Klæstrup, Københavns Bymuseum).

Besparelseskommissionen

Allerede mens kommissionen, der skulle undersøge mulighederne for en tvangsarbejdsanstalt for unge forbrydere, arbejdede på sit forslag, begyndte man at høre røster om behovet for en mere genel

tvangsarbejdsanstalt. Det københavnske fattigvæsenets økonomi var efterhånden i en katastrofal tilstand, og i august 1828 var der blevet nedsat en kommission som skulle undersøge, hvor der kunne spares. Kommissionen bestod af borgmester Schäffer, direktør Mangor, professor og

overmediciner Wendt, agent og grosserer Busch, grosserer Jacob Holm og grosserer Selmer.²⁰

Kommissionen satte hurtigt fokus på øget brug af de fattiges arbejdskraft. Bl.a. foreslog de stenslagning og vej- og brolægningens arbejde. For at disse tiltag kunne anvendes fuldt ud, var det nødvendigt med afskrækkende tvangsmidler, så de dovne og arbejdssky fattige ikke kunne undslå sig arbejdet. Derfor betragtede kommissionen det som et væsentligt tab, at man ikke længere rådede over et tvangsarbejdshus, som det man havde haft i Pustervig.

Danske Kancelli var positivt indstillet, og den 26. oktober 1830 gav man kommissionen ordre til at undersøge muligheden for en ny tvangsarbejdsanstalt. Et års tid senere kom den med sin endelige indstilling, som, det tidligere udtrykte ønske om en tvangsindretning til trods, tog afstand fra tanken.²¹

I kommissionen havde man undersøgt, hvordan det tidligere tvangsarbejdshus i Pustervig var blevet benyttet, og man havde da erfaret, at huset først og fremmest havde rummet betlere,²² og da afstraffelsen af disse ikke længere hørte under Fattigvæsenet, men politiet, så man ingen grund til at Fattigvæsenet skulle bekoste oprettelsen af en ny tvangsarbejdsanstalt. Betlerproblemet kunne man i stedet overlade til politiet.²³ I forlængelse heraf konkluderede kommissionen, at "Betleriets hemmelse fra den Tid af er [en] Fattigvæsenet, som saadant, uvedkommende Sag".²⁴

Dermed blev det ikke Fattigvæsenet, der skulle tage sig af problemet med de omkringdrivende betlere, og da det siden 1813 oven i købet havde været politiets opgave at tage sig af de problematiske betlere, syntes kommissionen ikke, at der kunne "begrundes noget krav paa at Fattigvæsenet eller eventuelt, fordi det ingen Capital har dertil, Communen skulde

paatage sig at lade opbygge et saadant Tvangsarbejdshuus".²⁵

Kommissionen tildelte også Københavns politi et rap over fingrene. Det var således et stort problem for Fattigvæsenet, at politiet ikke varetog deres opgaver i tilstrækkelig grad, da "Politie-Autoriteter, i stedet for at udøve alle de den i saa henseende paalagte Functioner, har indskrænket disse til den alene: at anholde Løsgjængere og overlevere dem til Fattigvæsenet". Når politiet blot sendte alle løsgjængere videre til Fattigvæsenet var det med til at bringe Fattigvæsenet i økonomisk uføre, ligesom den lemfældige håndtering af løsgængerne medførte, at betlerne tabte respekten for politiets autoritet. De behøvede blot at sige, at de ikke kunne finde arbejde, så blev de placeret i Frelserens arbejdshus til forplejning.²⁶

Kierulffs betænkning

Danske Kancelli, som nu engang havde tilsluttet sig tanken om behovet for en tvangsarbejdsanstalt, var ikke udpræget tilfreds med kommissionens konklusion. H. G. Bentzen, som tidligere havde været medlem af kommissionen vedr. en tvangsarbejdsanstalt for unge, og som i 1831 var blevet deputeret i kancelliet, var ikke blevet overbevist af kommissionens anbefalinger, og da slet ikke om, at det kun var relativt få mennesker, der skulle straffes med tvangsanstalt. Samtidig var det helt forkert, når kommissionen ville give indtryk af, at politiet handlede urigtigt, når de indlagde individer uden næringsvej i arbejdshusene, da det netop var politiet pålagt ifølge reskriptet fra 20. august 1823.²⁷

Bentzen havde endnu en grund til at gå ind for en tvangsarbejdsanstalt: I forbindelse med besparelseskommissionens arbejde var det oprindelige udgangspunkt -

de unge forbrydere - næsten blevet glemt. Men hvis der oprettedes en større tvangsarbejdsanstalt, ville disse også kunne anbringes her, og pengene til en særskilt anstalt kunne dermed spares.²⁸

Kancelliet manglede imidlertid stadig et indlæg i debatten, før der kunne træffes endelig beslutning. Politichef Kierulff, der også var formand for Fattigvæsenets direktion²⁹ var den 8. november 1831 blevet bedt om at komme med sin mening om Ladegårdens økonomiske tilstand. Før Kancelliet havde modtaget denne redegørelse, ville det ikke foretage sig mere.

Løsgængerne var bestemt et stort problem, som politiet stod forholdsvis magtesløst overfor, hævdede Kierulff efterfølgende i sin betænkning. De påtog sig arbejde, når de var bange for at blive arresterede, men de passede det ikke. Derfor var politiets eneste mulighed at sætte dem under Fattigvæsenet, som derfor måtte være i stand til at tvinge "personer til ikke alene at arbejde, men og til at arbejde flittig og ordentlig".³⁰ Med betlerne stod det ikke bedre til: Politiet var ikke tilfreds med de ekstra arbejdsopgaver, det var blevet dem pålagt i 1813, "fordi Opbringelsen af Betlere i den almindelige Mening betragtedes som en Slags fornædrende Forretning".

Hertil kom, at byalmuen ofte forsøgte at hindre politiet i at pågribe betlerne, "thi, meningen med hensyn til Betleres Opbringelse er imellem Almuen i Kjøbenhavn, saaledes at naar en Betler ved Anholdelsen gjør Modstand, bliver Resultatet altid, at den almindelige medlidenhed træder virksom op for den Anholdte, og denne befries samt Betjentene ikke sjældent mishandles".³¹

Når betjenten først én gang var blevet offentligt udstillet på denne måde, havde han mistet meget af sin autoritet i fremtidige penible situationer.³²

Kierulff var derfor utvetydigt fortalere for oprettelsen af en tvangsarbejdsan-

stalt under det københavnske fattigvæsenens regi, og egnede lokaler fandt han på Ladegården. Bygningerne eksisterede allerede, og et plankeværk omkring noget af gården ville sikre afsondring. Samtidig kunne fangerne arbejde med de samme håndværk som beboerne i den øvrige anstalt. På denne måde behøvede tvangsarbejdsanstalten ikke en særskilt økonomi.³³ Tvangsarbejdsanstalten, som skulle indrettes med "ensomme fængsler", var i Kierulffs pædagogik et afskrækkelsesmiddel: Den straffede skulle frygte en endnu hårdere straf, og en sådan ville indsættelse i ubehageligt isolationsfængsel netop udgøre. Derfor skulle der også kun være én tale om kortere ophold i isolation, idet den konstante frygt for indsættelse i "ensomt fængsel" nok ville få den straffede til at ændre adfærd.

Selv om Ladegården var ideel til en tvangsarbejdsanstalt, var det pga. faren for optøjer bedre at placere de ensomme fængsler et andet sted, men Kierulff kunne ikke anvise et sådant. Da fængslerne således også måtte placeres på Ladegården, skulle der i det mindste opføres en ny bygning.³⁴

De ensomme fængsler skulle være så ubehagelige som overhovedet muligt. Vinduerne skulle sidde så højt, at den indsatte ikke kunne se ud, stolen, som skulle være fastgjort midt på gulvet, skulle have buet sæde og sovestedet skulle udgøre en løs køje, som blev bragt ud om dagen og først kom ind om aftenen, når den indsatte skulle i seng. Hvis sengen stod i rummet hele dagen, ville fangen blot ligge i den, og straffen ville miste meget af sin virkning. For at fangen ikke skulle kunne lægge sig på gulvet foreslog Kierulff, at der skulle fastgøres en række klamper med passende mellemrum.

Mens fangen var i ensomt fængsel, måtte han overhovedet ikke tale, dørene skulle altid forblive lukkede, og maden

Fig. 3. Politichef Andreas Christian Kierulff (1782-1846) var hovedmanden bag den tvangsarbejdsanstalt, der i 1833 åbnedes på Ladegården. Efter at projektet næsten var opgivet, kom han med en omfattende betænkning, der redegjorde for, hvorfor en sådan anstalt var nødvendig for at holde uregerlige fattige til arbejdsomhed. Desuden ønskede han at give politiet et sanktionsmiddel mod betlere (Københavns Bymuseum).

skulle skubbes ind gennem en lem. På den måde så den indsatte ikke engang fangevogteren, som bragte måltidet. Manden skulle bestå i almindelig fængselskost, dvs. kun det allermest nødvendige til livets opretholdelse. Mens fangen var i ensomt fængsel, måtte han ikke arbejde og faktisk overhovedet intet foretage sig, for hele formålet med opholdet var, at

han skulle lære ensomheden og ørkesløsheden at kende, og når han blev sat fri, foretrække det meningsfulde arbejde.³⁵

Afsluttende forhandlinger

Kierulffs forslag vakte bifald hos Danske Kancelli, selvom man havde nogle æn-

dringsforslag, som i det store og hele gik på Kierulffs forslag om ensomme fængsler. Problemet var prisen. Kierulffs overdragelse over ombygningen til en tvangsarbejdsanstalt ville koste dyrt for Fattigvæsenet. Derfor ville det være en fordel, hvis det ikke var nødvendigt at bygge en helt ny fængselsbygning, og hvis man i stedet kunne benytte en allerede eksisterende.

Da de gamle dårekister næppe kunne undværes i arbejdsanstalten,³⁶ foreslog man i Danske Kancelli, at det gamle tørrehus på marken kunne bruges. Der var heller ikke behov for hele ti isolationsceller, fem-seks kunne vel gøre det: ”I det hele kunde disse Fængsler og være meget simple og ikke engang forsynede med nogen særdeles forsigtigheds Indretninger i det farlige Forbrydere ei i samme indsættelse”.³⁷

Imens Kancelliet diskuterede oprettelsen af en tvangsarbejdsanstalt, var der også en anden sag, de skulle tage stilling til: om Københavns Magistrat og de 32 mænds forsamling, skulle tages med på råd.³⁸ Kancelliformand Stemmann³⁹ var overbevist om det fornuftige i at inddrage disse instanser, fordi det var ”en Sag der i saa mange dele indgriber i dens [Magistratens] væsentligste Interesser, og i Særdeleshed paa dens Pengevæsen”. Han forudså en del misfornøjelse, hvis en beslutning blev truffet hen over hovedet på Magistraten og de 32 mænd. Blev de taget med på råd ville de nok være mere tilbøjelige til at acceptere den endelige beslutning, også selv om den ikke faldt ud til deres (økonomiske) fordel.⁴⁰

Kancelliet fulgte Stemmanns opfordring, og i oktober 1832 sendte det sit indlæg til Københavns Magistrat og de 32 mænds forsamling. Efter en nøje gennemgang af hovedpunkterne i besparelskommissionens og politichef Kierulffs betænkninger fremlagde Kancelliet sine konklusioner. Det blev fastslået, at en fattig, som blev

pågrebet uden at have lovligt erhverv, hørte til Fattigvæsenet når det ikke kunne bevises, om han var arbejdsledig pga. manglende evne eller manglende vilje. Den fattige var først politiets ansvar, når det var endeligt bevist, at det var selvfor-skyldt - altså pga. manglende vilje - at han ikke arbejdede. Det ville heller ikke være billigere for Magistraten, at politiet tog sig af løsgængere, for det krævede, at politiet kunne sætte dem i arbejde, hvad der ville medføre ekstra omkostninger til institutioner og mandskab. Dette skulle i givet fald bekostes gennem en nærings-skat, som kun borgerne betalte, hvorimod alle befolkningsgrupper betalte til fattigskatten. Dermed gik Kancelliet altså imod kommissionens betænkning, som jo havde argumenteret imod at politiet gjorde det rette, når det afleverede opbragte personer til Fattigvæsenet.⁴¹

Kancelliet tilsluttede sig nødvendigheden af en tvangsarbejdsanstalt, som ”ikke blot [var] hensigtsmæssig, men uomgængelig nødvendig for Hovedstaden, naar den disciplinariske Myndighed, som Fattigvæsenets Bestyrelse efter Anordningerne skal udføre for at kue de dens Forsorg undergivne Individuers Dovenskab og Uorden”.⁴² Man gik endda så vidt som til at mene, at tvangsarbejdsanstalten i København skulle kunne rumme samtlige betlere og løsgængere, der blev opbragt i Sjællands stift, men måtte dog på den anden side erkende, at tvangsarbejdsanstalten på Ladegården næppe ville være stor nok til dette formål. Man besluttede sig derfor til at lade sig nøje med betlere og løsgængere i hovedstaden alene. Endelig tog man afstand fra Kierulffs forslag om en helt ny bygning til ensomme fængsler. Det ville være alt for bekosteligt. I stedet skulle man nøjes med at ombygge de allerede eksisterende bygninger.

De 32 mænds svar var naturligt nok præget af bekymring for byens økono-

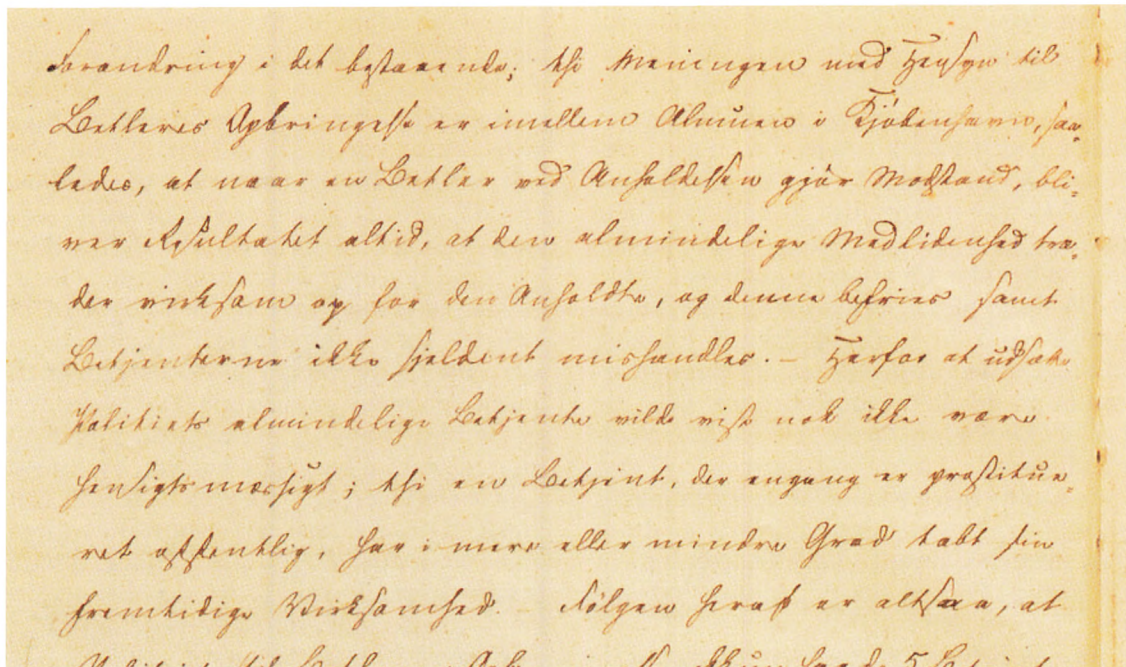

Fig. 4. I sin betænkning fra 1832 redegør Kierulff for de problemer politiet stødte på, når de skulle opbringe byens betlere: "thi Meningen med Hensyn til Betleres Opbringelse er imellem Almuen i Kjøbenhavn, saaledes, at naar en Betler ved Anholdelse gjør Modstand, bliver Resultatet altid, at den almindelige Medlidenhed træder virksom op for den Anholdte, og denne befries samt Betienterne ikke sjældent mishandles. – Herfor at udsætte Politiets almindelige Betjente vilde vist nok ikke være hensigtsmæssigt; thi en Betjent, der engang er prostitueret offentlig, har i mere eller mindre Grad tabt sin fremtidige Virksomhed" (FV 142A, Københavns Stadsarkiv).

mi,⁴³ men i det store og hele tilsluttede de sig Kierulffs forslag. De var særligt interesserede i den fordel, som en anstalt repræsenterede, nemlig: "at Byen for Eftertiden vilde kunne vorde befriet for det stedse voxende Betleri, der saa aabenlyst finder Sted, at det næsten er at beklage, at Straffe Anordningerne imod denne forseelse existerer, idet en saa notorisk mangelfuld Overholdelse af en geldende Anordning ikke kan andet end have en skadelig Indvirkning med hensyn til den Agtelse for Loven og Frygt for dens Overtrædelse, som det stedse er af Vigtighed at opretholde".⁴⁴

Kierulffs forslag havde vundet støtte fra næsten alle sider, men medlemmerne af kommissionen, der skulle undersøge Fattigvæsenets økonomiske tilstand, holdt stædigt fast i deres oprindelige beslutning. Det stødte borgmester Schäfer,⁴⁵ som havde været med i besparelseskommissionen, og som her havde afvist tanken om en tvangsarbejdsanstalt, at politimester Kierulff, som oven i købet var hans personlige uven,⁴⁶ så åbenlyst gik mod kommissionens anbefaling og talte for en tvangsarbejdsanstalt. Schäfer havde dog stadig en mulighed for at præge debatten. Som borgmester i Kø-

benhavn var han nemlig medlem af Magistraten, som nu var blevet bedt om at give sin mening til kende. Schäffer fik ligefrem lov til at komme med sin personlige udrødning i Magistratens besvarelse.⁴⁷ Han var utilfreds med den korte gennemgang af kommissionens konklusioner, som Kancelliet havde videregivet til Magistraten. En stor del af det væsentligste var, hævdede Schäffer, udeladt, hvorved Magistraten og de 32 mænd kun havde haft et ufuldstændigt grundlag at tage stilling på. Yderligere havde Kierulff misforstået adskillige ting, og det ville være særdeles uheldigt for Fattigvæsenet, om man fulgte hans forslag.⁴⁸

Den største kritik gik på spørgsmålet om hvilke fattige personer, der skulle finansieres af henholdsvis fattigvæsen og politi. Men også Kierulffs valg af placering af anstalten på Ladegården, var stik imod Schäffers opfattelse af, hvor den burde anbringes. Alene den afsides beliggenhed indebar stor fare, hævdede han, og henviste til oprøret i Tugt-, rasp- og forbedringshuset nogle år tidligere.⁴⁹ Med så mange personer samlet i én anstalt, som det ville være tilfældet på Ladegården, ville de "kunne udklække de rædsomste og voldsomste Planer og med større samlet Kraft end nogensinde førhen kunne udføre dem".⁵⁰

Selv om størstedelen af de indsatte ikke var egentlige fanger, men Ladegårdsarbejdere, havde de tilstrækkeligt fangelignende vilkår til at udgøre en trussel, når de blev placeret sammen med de skadelige elementer fra tvangsarbejdsanstalten. Den afsidesliggende placering uden for byporten betød yderligere, at det ville være vanskeligt at få politi og militær sendt dertil i tide for at bremse potentielle oprør.⁵¹

Efter at spørgsmålet om en tvangsarbejdsanstalt i næsten fem år havde kørt frem og tilbage, forelagde Kancelliet sin

endelige anbefaling for kongen den 26. maj 1833. Med få ændringer holdt det sig til Kierulffs forslag. Allerede tre dage efter resolverede Frederik 6., at der i en del af Ladegårdens bygninger skulle indrettes en tvangsarbejdsanstalt, som skulle være klar til åbning 1. november samme år, og hvori der skulle indrettes et særskilt lokale for unge forbrydere under 18 år.⁵²

Ellers var det først og fremmest betlere, som tidligere ville være blevet straffet med fængsel på vand og brød og almisse-nydere som forbrød sig mod Fattigvæsenets regler, der skulle indsættes i anstalten.⁵³ Var der tale om særligt skærpene omstændigheder, kunne der yderligere lægges isolationsfængsling oveni straffen. Dog ikke mere end højst en fjerdedel af straffetiden og ikke mere end 14 dage ad gangen. Også personer, som ikke opførte sig ordentligt i tvangsarbejdsanstalten, kunne få en tillægsstraf i form af ensomt fængsel.⁵⁴ Det skulle endvidere undersøges, om anstalten med tiden ville kunne tage imod betlere, som var blevet idømt mere end et halvt års varetægt, dvs. straffe som normalt skulle afsones i Forbedringshuset. Det skulle endda tages under overvejelse om også løsgængere i fremtiden skulle placeres i den nye anstalt.⁵⁵

Det blev således endeligt fastslået, at det var Fattigvæsenets, og ikke statens, ansvar at straffe betlerne.⁵⁶ A. S. Ørsted har sikkert været ganske godt tilfreds med, at anstalten blev så afskrækkende som muligt, og det er i det hele taget Ørsteds tanker om afskrækkelse frem for Davids ideer om isolation, der kom til at præge indretningen af tvangsarbejdsanstalten på Ladegården. Den blev i hele sin udformning en afskrækkende, ikke en opdragende indretning.

Før Ladegården kunne tages i brug som tvangsarbejdsanstalt, skulle den gennemgå flere ombygninger, som overbygmester Koch blev valgt til at forestå.⁵⁷

Fig. 5. Borgmester Fridrich Christian Schäffer (1773-1843) var med i den kommission, der skulle undersøge Fattigvæsenets økonomiske tilstand. I begyndelsen var han positivt indstillet overfor tanken om en tvangsarbejdsanstalt, men blev siden projektets største modstander (Københavns Bymuseum).

Mht. de ensomme fængsler ved vi ikke, hvad sagens udfald blev. Blev der opført nye særskilte isolationsceller, eller blev allerede eksisterende bygninger ombygget? Det er dog sikkert, at der i 1834 blev opført en "kachotbygning" med fire kachotter.⁵⁸ For at sikre strengest mulig isolation og hindre, at de indsatte tal-

te med hinanden gennem væggene (det havde de gjort i tvangsarbejdsanstalten i Pustervig) opførte man mellem cellerne to bræddevægge, hvis mellemrum fyldtes med sand.⁵⁹

Opførelsen af tvangsarbejdsanstalten kom til at koste 9915 Rdlr. 23½ Sk.⁶⁰ og det var et beløb, der var større end Fat-

tigvæsenet kunne udrede alene. Derfor gav Danske Kancelli tilsagn om, at et lån kunne tillades, hvis det var nødvendigt.⁶¹

Vilkår i tvangsarbejdsanstalten

Når den uheldige, der var idømt tvangsarbejde, skulle træde fra det almindelige liv ind i anstalten, skulle han igennem en række procedurer og foranstaltninger. Før indsættelsen skulle fangen vaskes og bades. Håret skulle klippes og han skulle iføres arbejdsanstaltens klæder, mens hans eget tøj blev opbevaret til frigivelsen. Idet fangerne blev klippet, klædt af og iført ensartede fangedragter, blev de anonymiseret og frataget deres personlighed. Gennem umyndiggørelse og streng disciplin i en skemalagt dagligdag ville man tvinge dem til at opgave deres tidligere livs ordren og tage den nye og bedre livsform til sig. Dagen i anstalten var nøje planlagt og tiden inddelt i faste skemaer. Under arbejdet måtte der ikke være nogen form for snak, alle skulle forholde sig musestille.

Om sommeren skulle de indsætte op kl. 5, om vinteren kl. 6. Arbejdsdagen sluttede kl. 20, og det var sengetid kl. 21-21.30. Arbejderne havde en halv times pause om formiddagen, en time midt på dagen og et kvarter om eftermiddagen. Når de stod op om morgenen, skulle de indlede dagen med at ordne sengene. Madrassen skulle vendes og børstes, lagener og tæpper rystes, de skulle børste deres klæder og sko, vaske hænder og ansigt, og deres hår redes. Ledelsen prøvede ikke blot at straffe dem, men ved at lære dem en god livsførsel i anstalten, håbede man, at fangerne også senere hen ville følge det lærte eksempel. For at undgå indsmugling af uønskede produkter som alkohol og tobak skulle fangerne visiteres morgen og aften, og når de om aftenen var gået til køjs, blev

deres klæder inddraget, lofterne aflåst, og nøglen afleveret til inspektøren. Dørene blev først låst op igen næse morgen, medmindre der opstod nødsituationer.⁶²

Da de første fanger blev inddømt i november 1833, var det ved at blive koldt, og det viste sig snart, at de ikke kunne holde varmen i deres celler. Derfor skrev Ladegårdens inspektør den 21. november til Fattigvæsenets administrerende direktion og bad om, at der blev anskaffet uldne bæltter til mændene og klokker til kvinderne.⁶³ Han forhørte sig desuden om, hvor meget brænde der måtte udleveres til fangerens arbejdsværelser. Direktionen svarede, at der måtte udleveres så meget brænde, at der kunne holdes en fornuftig temperatur i værelserne.⁶⁴

Anstaltens menu bestod hovedsageligt i den såkaldte Rumfords suppe, som blev serveret hver dag til middag. Rumfords suppe var en foretrukket ret i 1800-tallets fattigvæsen. Den var billig, men nærende, og med den indenbords kunne de indsatte bevare deres arbejdskræfter. Suppen blev kogt på vand, gryd, ærter, kartofler og flæsk skåret i småstykker eller evt. sild, ofte var der også gammelt brød i suppen. Derudover skulle de mandlige fanger ifølge reglementet have 1¼ pund brød om dagen, mens kvinder og børn kun fik et enkelt. Om aftenen fik hver arbejder ¾ pund kartofler.⁶⁵ Det viste sig hurtigt at være alt for lidt.

Fangerne klagede konstant over at de var sultne, og allerede den 21. november 1833 skrev inspektøren til Fattigvæsenets direktion og bad om han måtte give fangerne brødet allerede om morgenen, da det særligt var på dette tidspunkt, de var sultne. De skulle også have udleveret brød om eftermiddagen kl. 17. Inspektøren bad desuden om, at han måtte give fangerne en ekstra brødration, når de om aftenen havde spist deres udleverede kartofler. Direktionen indvilligede i forslaget.⁶⁶

Fig. 6. Politichesk Kierulff foreslog, at en tvangsarbejdsanstalt skulle lægges på Ladegården, som lå udenfor byens volde - på den anden side af søerne - lige ved skellet mellem Peblingesø og Sct. Jørgens sø. Københavns borgmester, F. C. Schæffer, havde dog store betænkeligheder ved den afsides beliggenhed, der både kunne give transportproblemer og vanskeligheder ved et potentielt oprør, hvor politiet ikke kunne nå derud i tide (Kjøbenhavn med Forstæder ca. 1840, Kortsamlingen IA, Københavns Stadsarkiv).

I de ensomme fængsler blev særligt grove forseelser straffet og fanger, som viste urolig og uordentlig opførsel i tvangsarbejdsanstalten blev hensat her. Ved indsættelsen skulle fangen visiteres, så man var sikker på, at han ikke medbragte skæreredskaber eller malerekvisitter, som f.eks. kridt. Før fangen blev indsat i cellen blev væggene nøje under-

søgt for budskaber skrevet med kridt, og kontrollen fandt også sted, når han igen blev sluppet ud. Man ville ganske enkelt hindre, at fangen "muntrede" sig med selv det uskyldigste tidsfordriv. Som det hed i reglementet:

"Hensigten med eensomt Fængsel er, at de deri indsatte Fanger skulle ved Afsondringen og Mangel paa Virksomhed

bringes til at føle, hvad Arbejdsomhed og Samqvem med andre er for Mennesket, og derved lære behørigen at skatte og benytte disse Goder, samt tillige, ved at være overladte til sig selv kunne sættes i Stand til uforstyrrede at gaae i Rette med deres Samvittighed, og anstille alvorlige Betragtninger over deres hidtil førte Vandel og dens Følger, saa vil paa Grund heraf ingen Meddelelse tilstædes fangerne til nogen som helst i eller udenfor Fængslerne, men de skulle i Fængselstiden forholde dem fuldkommen tause, stille og rolige”.⁶⁷

Inventaret i de ensomme fængsler bestod i en hængekøje med madras, et par lagener, om sommeren et sengetæppe og om vinteren to. Sengen blev taget ud om dagen, så fangen ikke blev fristet til at ligge og dovne i den, og for at han ikke skulle få unødigt kontakt til omverdenen, imens sengen blev bragt ud og ind, løftede man den gennem en åbning i døren, så man ikke behøvede at åbne den.⁶⁸

Til at holde styr på fangerne i de ensomme fængsler skulle Københavns politi afgive en vægter, som skulle have vagt 24 timer ad gangen. Vægteren skulle blive i fængslet fra han kom, til han gik. Hvis han så sig nødsaget til at forlade anstalten, måtte han først ved hjælp af en klokke ringe efter afløsning fra anstaltens øvrige personale. Det var vægterens pligt at sørge for, at de indsatte blev holdt i fuldkommen tavshed, ensomhed og uden beskæftigelse. Imens han udførte sit arbejde, skulle han være opmærksom på, at han ikke selv forårsagede uro ved f.eks. at smække med dørene, og hvis han fik hjælp af en udefrakommende, måtte de ikke tale sammen, så det kunne høres i fængslet.⁶⁹

Fra de første fattige blev dømt den 12. november 1833⁷⁰ og til udgangen af 1834 blev 294 personer dømt til tvangsarbejde af Fattigvæsenets Politikommis-

sion, mens 107 blev dømt af Københavns Politiret.⁷¹ Af disse var 63 recidiver. Hovedparten af de indsatte havde gjort sig skyldige i at have forladt en af Fattigvæsenets øvrige institutioner uden tilladelse, hvorefter de var blevet anholdt eller måske endda havde meldt sig selv. Andre havde deltaget i slagsmål eller havde været opsætsige mod personalet. Nogle af de fattige, som fik almisse i eget hjem, blev indsat i anstalten pga. huspektakler. Det kunne f.eks. dreje sig om en mand, der bankede kone og børn, eller en mor, der ikke holdt sine børn til skole, eller som forsømte dem. I alt fik 12 personer skærpet deres straf med ensomt fængsel.⁷²

Det oprindelige formål med tvangsarbejdsanstalten blev dog ikke glemmt. Således blev 56 unge under 18 år idømt tvangsarbejde i løbet af de første 14 måneder. De blev hovedsageligt dømt for skoleforsømmelse og for at have forladt deres plejeforældre. Af de 56 børn blev 22 dømt mere end én gang. Anstalten synes altså ikke at have haft den tiltænkte afskrækkende virkning.⁷³

Videnskab og religion

Da man i sin tid oprettede tvangsarbejdsanstalten i Pustervig, var det Oplysningstidens patriotiske tankegang der lå bag. Det var en forestilling om, at de indsatte via systematisk og sekulær genopdragelse kunne forbedres og indtræde i det borgerlige samfund som gavnlige og nyttige individer, der var drivkraften. Hermed var oprettelsen af tvangsarbejdsanstalten i direkte tråd med tidens optimisme på menneskehedens vegne.

Da man oprettede tvangsarbejdsanstalten på Ladegården, var disse målsætninger forlængst opgivet. I 1820'erne og 1830'erne var man ikke længere så

Fig. 7. Tvangsfanger på gårdtur ca. 1900 (Københavns Bymuseum).

optimistiske på menneskehedens vegne. Erfaringen havde vist, at menneskehedens forædling var knap så enkel en sag, som Oplysningstidens patrioter havde argumenteret for. Forestillingen om, at man via systematisk planlægning og indoktrinering kunne ændre menneskenes tænkemåde og skabe en direkte kanal til opnåelse af borgerlig lykke, havde lidt skibbrud.

I Tvangsarbejdsanstalten på Ladegården var formålet med isolationsfængslingen da heller ikke længere fængens forbedring, men derimod at skabe en afskrækkelseseffekt, der skulle afholde de værste gemytter fra at bryde samfundets regler.

Det betød dog ikke, at forbedringstanken helt var opgivet. I stedet for forbedring gennem isolation skulle den indsætte nu forbedres gennem arbejde og religiøs genopdragelse. Arbejdet var allerede en fast integreret del af både fattigvæsenspolitikken og fængselsideologien, så det fastholdt man i sin eksisterende form, men i begyndelsen af 1800-tallet kom der fornyet fokus på religionen, både inden for Fattigvæsenet og på fængselsområdet. Igen skævede man til de amerikanske fængselsmodeller, hvor religiøse tanker var en integreret del. Gennem bibellæsning, overværelse af gudstjenester og personlig påvirkning ved besøg af fængselspræsten skulle indsætte i den Penn-

sylvanske fængselsmodel moralsk forbedres. Derfor blev præsten i dette system en central figur.⁷⁴

Denne tankegang kom også til at præge tvangsarbejdsanstalten på Ladegården. Især var det bekymringen for de mange unge forbrydere, som var drivkraft i reformerne. Selv om tvangsarbejdsanstalten ikke udelukkende blev indrettet for unge under 18 år, som de første planer ellers havde lagt op til, var der stadig mange unge, som blev indsat, og for at de ikke skulle påvirkes af de fordærvede forbrydere, skulle de modtage religiøs undervisning. Mange unge blev dømt for skoleforømmelser, så det kunne ikke nytte, at de slap for undervisning, mens de var indsat. Derfor blev det i december 1834 besluttet, at der skulle ansættes en teologisk kandidat, som skulle undervise de indsatte børn og om søndagen holde prædikener og andagt for fangerne. Samtidig blev det bestemt, at de børn, som indtil da havde været indsat til tvangsundervisning og konfirmation i forbedringshuset, i fremtiden skulle i tvangsarbejdsanstalten.⁷⁵ Børnene skulle undervises efter de samme regler som i Fattigvæsenets øvrige skoler og have seks undervisningstimer dagligt.⁷⁶

Udover undervisningen holdt den teologiske kandidat søn- og helligdagsprædikener for fangerne alene, samt morgen og aftenandagt med fangerne og de indsatte børn. Om søndagen holdt han også gudstjeneste for de almindelige arbejdere på Ladegården, som pga. mindre forseelser var nægtet udgang på deres fridag. Gudstjenesten i tvangsarbejdsanstalten skulle holdes i mændenes arbejdsværelse, som var det største af anstaltens rum. Her blev der opstillet bænke, så mænd og drenge kunne sidde i den ene side og kvinderne i den anden. For at undgå unødigt fraternisering kønnene imellem, blev kvinderne først lukket ind i rummet, når

præsten var kommet til stede og blev bragt ud igen, før han gik. Roen måtte opretholdes og enhver unødvendig samtale undgås.

Afslutning

Indsættelse af genstridige fattige i tvangsarbejdsanstalten blev en meget brugt straf i det københavnske fattigvæsen og straffeformen eksisterede stadig, da Ladegården blev nedlagt, og anstalten flyttet til det nyopførte Sundholm i 1908, hvor den fortsatte i sin oprindelige form frem til 1933.⁷⁷ Det betød på den anden side ikke, at anstalten var en egentlig succes, i hvert fald ikke, hvis man tog dens oprindelige formål i betragtning. Det viste sig nemlig, at det ikke var så let at skræmme de genstridige til en bedre og mere arbejdsom tilværelse. De indsatte blev ikke forbedret, og mange vendte tilbage igen og igen.

I 1840'erne var det de danske fængsler tur til at blive fornyet. Man tog igen udgangspunkt i de amerikanske fængselsmodeller, men hvor C. N. Davids ideer ved oprettelsen af Ladegårdens tvangsanstalt var blevet underkendt, fik hans tanker nu en helt anden gennemslagskraft, og de nye fængsler indrettedes i stor stil efter hans anvisninger. Imidlertid hørtes der også røster, som gik imod David: bl.a. fra kancellimedlem Michael Lange, der også havde været med dengang, da beslutningen om Ladegårdsindretningen skulle træffes. Han var personlig ven med A. S. Ørsted og mente som denne, at isolationsfængslingen var en form for hjernevask, som ødelagde den indsatte for livet.⁷⁸

I sidste ende var det dog isolationsfængslet, der vandt tilslutning i Fængselskommissionen og som blev forelagt for Danske Kancelli. Som sædvanligt havde flere af embedsmændene flere "kasketter"

på, og i kancelliet sad også Ørsted og Lange og de kunne dermed sætte deres præg på det endelige forslag, der blev forelagt kongen. Kongen valgte i sidste instans at støtte begge modeller, således at et fængsel af Auburnmodellen blev oprettet i Horsens, mens Vridsløselille blev et isolationsfængsel af Philadelphisk type.⁷⁹

Der var altså et vist personsammenfald mellem de embedsmænd, som i 1830'erne udstak retningslinierne for oprettelsen af en tvangsarbejdsanstalt for fattige på Ladegården, og som i 1840'erne deltog i forhandlingerne for eller imod isolationsfængsling af "rigtige" forbrydere.

Den religiøse påvirkning, man var begyndt på i tvangsarbejdsanstalten, blev ført ud i sin yderste konsekvens i forbedringshuset i Vridsløselille. Her ville man gennem religionen vække og forbedre det åndelige i det enkelte isolerede individ. De amerikanske fængselstyper blev idealmodeller, der snart efterlignedes overalt i Europa.

I Danmark blev de oprettet i den mest ekstreme form i Vridsløselille Forbedringshus, men allerede tidligere var mange af ideerne faktisk blevet afprøvet på de fattige under det københavnske fattigvæsen.

Noter

1. En mere uddybende gennemgang af Tvangsarbejdshuset i Pustervigs oprettelse og korte levetid kan findes hos Peter Henningsen: Det philadelphiske system. Københavns Fattigvæsen og tvangsarbejdshuset i Pustervig 1800-1807, Fortid og Nutid bd. 2, 2004; Fattigvæsenets Tvangs Arbejdshuus i Gaarden No. 73 i Pustervig, beskrevet fra dets Oprettelse i Aaret 1800, indtil dets Ophør i Septbr. 1807, da det brændte under Kbhns. Bombardement af Henning August, Fattigvæsenets Arkiv (FV), Københavns Stadsarkiv - herefter KSA.
2. Indtrædelsen i Napoleonskrigene, statsbanke-

- rotten i 1813 og tabet af Norge i 1814.
3. Vagn Lyhne: Det hemmelige selskab, Den jyske historiker nr. 83/84, 1998. s. 163, note 4.
4. Reskript ang. en Tvangsarbejdsanstalts Indretning for Odense Fattigvæsen af 11. juni 1817, §19.
5. Kommissionsarkiver: Kommissionen til undersøgelse af hvorledes udgifterne ved Københavns Fattigvæsen kunne nedsættes til lettelse for kommunen, heri: Borgmester Schäffers papirer vedr. Kommissionen 1828-31, Ks. 2, KSA; FV 65: Allerunderdanigst Beretning fra den 9.11.1822 nedsatte Kommission for de københavnske Fattiges Beskæftigelse, heri: Papirer (exerpter) vedrørende Ladegaardsindretningen fra "Den forhenværende Commission for de Kjøbenhavnske Fattiges Beskæftigelse (af 9. januar 1822), den 4de Junii 1836, Collin, Peterson, Mangor, Weybel, August, København 1836, s. 74. KSA.
6. Peter Henningsen: Det philadelphiske system som ovenfor anført.
7. Anders Sandøe Ørsted: Om Dødsstraffes Retfærdighed og Hensigtsmæssighed, Juridisk Tidsskrift, 15. bd. 1. hæfte, 1828, s. 234.
8. Ibid. s. 245f.
9. Tvangsarbejdshuset i Pustervig var inspireret af det tidlige pennsylvanske fængsel, som det blev beskrevet hos Ernst Frederik Walterstorff: Det sande Forbedringshuus, eller Beskrivelse over Fængslet i Philadelphia, Minerva. Et Maanedsskrift, November 1796. For yderligere oplysninger om de to fængselstyper og deres påvirkning af det danske fængselsvæsen, se Peter Scharff Smith: Moralske hospitaler. Det moderne fængselsvæsens gennembrud 1770-1870, 2003.
10. C. N. David i Fædrelandet nr. 40, 19. juni 1833, spalte 673-674.
11. C. N. David: Om Oprettelse af Tilflugtssteder for fattige Børn, Statsoekonomisk Archiv bd. 2, 1829, s.113.
12. C. N. David: Ere vi beføiede til at anklage Civilisationen for Forbrydelsernes Tilvæxt?, Statsoekonomisk Archiv bd. 2, 1829, s. 471.
13. C. N. David i Fædrelandet nr. 40, 19. juni 1833, Spalte 675-676; Id.: Ere vi beføiede til at anklage Civilisationen for Forbrydelsernes Tilvæxt?, Statsoekonomisk Archiv bd. 2 1829, s 488-489.
14. Kommissionen bestod af justitsråd, vicepolitidirektør Bræstrup (1789-1870), justitsråd og kongens foged i København H. G. Bentzen (1789-1857) samt Kock og Münter.

15. FV 1841A: Sager vedr. Ladegården 1828-1848. Forslag og Betænkning af den ved Commissionen 11. Decbr. 1829 nedsatte Commission for at overveie hvorvidt en Tvangsarbejdsanstalt i Kbh. kunne organiseres, Hæfte 1, KSA.
16. *Ibid.*, hæfte 2.
17. Ladegården lå omtrent, hvor Københavns Radiohus ligger i dag, ud til Ladegårdsåen, som dengang havde sit løb over jorden (i dag løber den under Åboulevarden). For mere information, se: Birgitte Vedel-Larsen. "De forvildede usædelige og i højeste grad fordærvede Mennesker", Historiske Meddelelser om København 2003 og Harald Jørgensen: Fra arbejdsanstalt til Forsorgshjem, 1972.
18. FV 1841A: Sager vedr. Ladegården 1828-1848. Forslag og Betænkning af den ved Commissionen 11. Decbr. 1829 nedsatte Commission for at overveie hvorvidt en Tvangsarbejdsanstalt i Kbh. kunne organiseres, Hæfte 2 og 3, KSA.
19. *Ibid.*, hæfte 3.
20. Danske Kancelli, 2. dept.: Bilag til Memorial af 1828. 20. Aug. (Registrant 555), Rigsarkivet – herefter RA.
21. Danske Kancelli, 2. dept.: I 23. Bilag til Memorial. 1828 20. aug. (Registrant nr. 555), s. 421f.f, RA.
22. *Ibid.* s. 437-438.
23. Indtil 1813 havde Fattigvæsenet haft sin egen politiret og politikommission, som dømte betlere og almissemodtagere, der forbrød sig mod Fattigvæsenets indre orden. Da tvangsarbejds- huset i Pustervig brændte, blev de betleridømte overført til Tugt- Rasp- og Forbedringshuset og politiretten mistede derefter til dels sin bette- tiggelse. I 1813 blev Fattigvæsenets politiret ophævet, og dens virkeområde lagt ind under Hof- og Stadsretten. Dermed blev det udeluk- kende det almindelige politis opgave at opbrin- ge betlerne, Fr. Thaarup: Kjøbenhavns Fattig- væsens Politiret og Politie=Kommision, Pen- nia No 16 og 17, 1813; Plakat for Kjøbenhavn, angaaende Forandring i Planen af 1ste Julii 1799 for Kjøbenhavns Fattigvæsen af 7. sep- tember 1813. Fattigvæsenets politikommission fortsatte imidlertid med at eksistere og dømme almissemodtagere, der forbrød sig mod Fattig- væsenets indre orden.
24. Danske Kancelli, 2. dept. I 23: Bilag til Mem- orial. 1828 20. aug. (Registrant nr. 555), s. 439- 440, RA.
25. *Ibid.* s. 452.
26. *Ibid.* s. 448-449.
27. Reskriptet skulle gøre op med det problem, som Københavns politi havde med tyende o.lign., som ikke ville tage fast arbejde, men som heller ikke umiddelbart kunne dømmes som løsgængere. Kan de ikke selv finde arbej- de, siges det i reskriptet, skal politiet ”meddele dem Saadan nærmere Anviisninger og For- holdsregler, der sikke det Offentlige for at de virkeligen søge lovligt Erhverv”. Fandt de ikke arbejde, skulle de betragtes som løsgængere, Collegial=Tidende 1823, s.481 og Forordnin- ger 1823-28, 19 del. Bekiendtgt. fra Politiet, 22. Aug. 1823.
28. Danske Kancelli. 2. dept.: Kancelliets Breve, 1832, nr. 3149 (samlet af nr. 3183 og 2754). Indlæg af H. G. Bentzen, RA.
29. Andreas Christian Kierulff (1782-1846) var 1820-34 Politidirektør i København og 1828- 1845 chef for hovedstadens politi og Sjællands kystpoliti.
30. FV 142A: Betænkning og Indstilling af 29.5.1832 til Kgl. Danske Kancelli om Ladega- ardens Indretning fra 1.10.1832. Fra Fattigvæ- senets Direktion ved Overpræsident Kierulff s. 8, KSA.
31. FV 142A: Betænkning og Indstilling af 29.5.1832 til Kgl. Danske Kancelli om Ladega- ardens Indretning fra 1.10.1832. Fra Fattigvæ- senets Direktion ved Overpræsident Kierulff s. 27-28, KSA.
32. *Ibid.* s. 26.
33. *Ibid.* s. 72-73.
34. *Ibid.* s. 74.
35. *Ibid.* s. 75.
36. En dårekiste var et aflukke, hvori man inde- spærrede sindssyge. Før Ladegården blev ar- bejdsanstalt, havde Sct. Hans sindssygehospit- al en overgang til huse i bygningerne, inden det i 1816 flyttede til Bistrupgård ved Roskil- de.
37. Danske Kancelli. 2. dept.: Kancelliets Breve 1832, nr. 3149 (samlet af nr. 3183 og 2754). Indlæg af H. G. Bentzen 27. juni 1832, RA.
38. Magistraten bestod af tre til fire borgmestre, som sammen med et antal rådmænd forestod byens styre i samarbejde med de 32 mænds forsamling. De 32 mænds forsamling bestod indtil 1840, hvor Borgerrepræsentationen blev oprettet.
39. Paul Christian Stemann (1764-1855), leder af Danske Kancelli 1827-1848.
40. Danske Kancelli. 2. dept.: Kancelliets Breve

- 1832, nr. 3149 (samlet af nr. 3183 og 2754). Indlæg af Stemann 3. september 1832, RA.
41. Magistratens 2. Sekretariat: 2 sec D: Kollegiebreve 1832, brev nr 38, KSA.
42. Ibid.
43. Danske Kancelli. 2. dept.: Kancelliets Breve 1832, nr. 3149 (samlet af nr. 3183 og 2754). Brev fra de 32 mænds forsamling 9. januar 1833, RA.
44. Ibid.
45. Fridrich Christian Schäffer (1773-1843), borgmester 1818-1843.
46. Biografisk leksikon bd. 13, 1983, s. 275.
47. Også grosserer Jacob Holm og agent Busch, som sad i de 32 mænds forsamling, valgte at nedlægge veto mod de 32 mænds indlæg. De havde givet deres mening sammen med kommissionen og holdt sig til den, Danske Kancelli. 2. dept.: Kancelliets Breve 1832, nr. 3149 (samlet af nr. 3183 og 2754). Brev fra agent Busch 10. januar 1833, RA.
48. Danske Kancelli. 2. dept.: Kancelliets Breve 1832, nr. 3149 (samlet af nr. 3183 og 2754). Indlæg fra Magistraten 26. april 1833, s. 13-14, RA.
49. For yderligere oplysninger om de oprør, der fandt sted i Tugt-, Rasp- og Forbedringshuset i årene 1815-1817, se Jens Engberg: Dansk guldalder eller Oprøret i tugt-, rasp- og forbedringshuset i 1817, 1973.
50. Danske Kancelli. 2. dept.: Kancelliets Breve 1832, nr. 3149 (samlet af nr. 3183 og 2754). Indlæg fra Magistraten 26. april 1833. S. 35-36, RA.
51. Ibid. s. 40-41.
52. FV 1841A: Sager vedr. Ladegården. 1828-1848, KSA; Danske Kancelli, 2 dept.: Kancelliets brevboøger. 4. Juni 1833 nr. 1760A, RA.
53. Det var en indskrænkning i forhold til tvangsarbejdsanstalten i Pustervig, idet det betød, at kun betlere som blev straffet med mindre end seks måneders fængsel, skulle i tvangsarbejdsanstalten. Straffe på mere end seks måneder skulle afsones i Forbedringshuset.
54. Danske kancelli. 2 dept.: Registranter 1800-48, I7. 1833, folio 285, nr. 665, RA.
55. FV 1841A.: Sager vedr. Ladegården. 1828-1848. Forslag og Betænkning af den ved Kommissionen 11. Decbr 1829 nedsatte Kommission for at overveie hvorvidt en Tvangs Arbejdsanstalt i Kbhn. kunne organiseres, 1. hæfte, KSA; Danske Kancelli, 2 dept.: Kancelliets brevboøger 4. Juni 1833 nr. 1760A, RA.
56. Collegial=Tidende 1833, s. 701.
57. Jørgen Hansen Koch (1787-1860) udnævnt til hofbygmester i 1823; Fattigvæsenets Administrerende Direktions Sag-protokol XXVIII, nr. 352, KSA.
58. Ifølge Tabelværk til Københavns Statistik no 5, 1880 var "Kachotbygningen, der er opført i 1834 12 Alen lang, 7 Alen dyb og 7½ Alen høj".
59. Fattigvæsenets Administrerende Direktions Sag-protokol XXVIII, nr. 813, KSA.
60. FV 65 som anført i note 5.
61. Fattigvæsenets Administrerende Direktions Sag-protokol XXX 3/1 1834-23/4 1835, nr. 1145, Den 24. feb. 1834, KSA.
62. Tvangs- og Arbejdsanstalten på Ladegården: Instrukser, skemaer mv (heri: Reglement for den indre Orden i Arbejdsindretningen paa Ladegaarden 1833), KSA.
63. Bælter er livstykker til at holde varmen, klokker er underskorter.
64. Fattigvæsenets Administrerende Direktions Sag-protokol XXVIII 8/1-31/12 1833; FV. 337. nr. 713, KSA.
65. Tvangs- og Arbejdsanstalten på Ladegården: Instrukser, skemaer mv (heri: Reglement for den indre Orden i Arbejdsindretningen paa Ladegaarden 1833), KSA.
66. Fattigvæsenets Administrerende Direktions Sag-protokol XXVIII 8/1-31/12 1833. FV. 337. nr. 714, KSA.
67. Tvangs- og Arbejdsanstalten på Ladegården: Instrukser, skemaer mv (heri: Reglement for den indre Orden i Arbejdsindretningen paa Ladegaarden 1833), KSA.
68. Ibid.
69. Tvangs- og Arbejdsanstalten på Ladegården: Instrukser, skemaer mv (heri: Instruction for den af Københavns Politie afgivne Vægter til de eensomme Fængsler, 1833), KSA.
70. FV 1616: Københavns Fattigvæsenes Politikommission 1832-37, KSA.
71. Som tidligere nævnt blev Fattigvæsenets Politiret i 1813 lagt ind under den almindelige politiret, men Fattigvæsenets politikommission fortsatte med at bestå. Denne dømte personer, der forbrød sig mod fattigvæsenets indre orden, mens betlere dømtes af den almindelige politiret.
72. FV 77g: Beretning om Fattigvæsenets Tilstand 1834-35. Beretning om Københavns Fattigvæsen for Aaret 1834, KSA.
73. FV 1616: Københavns Fattigvæsenes Politikommission 1832-37, KSA.

74. Peter Scharff Smith: Moralske hospitaler. Det moderne fængselsvæsens gennembrud 1770-1870, 2003, s. 133.
75. Fattigvæsenets administrerende direktion's Sag-protokol XXX, nr. 1005, KSA.
76. Ibid. nr. 1185, KSA.
77. Pernille Grouleff Poulsen. De fattige forbrydere på Sundholm, Historiske meddelelser om København 2003, s. 106. I 1933 blev tvangsarbejdsanstalten på Sundholm administrativt henlagt under Justitsministeriet. Den blev endelig nedlagt i 1960.
78. Peter Scharff Smith: Moralske hospitaler. Det moderne fængselsvæsens gennembrud 1770-1870, 2003, s. 138 og Vagn Lyhne: Det hemmelige selskab, Den jyske historiker nr. 83/84, 1998, s. 163, note 4.
79. Peter Scharff Smith: Moralske hospitaler. Det moderne fængselsvæsens gennembrud 1770-1870, 2003, s. 142-143.

Et skjul for al slags elendighed

Peder Madsens Gang i 1870'erne¹

Mette Mortensen

Peder Madsens Gang var en smal gade, der indtil midten af 1870'erne lå i hjertet af København. Gaden var berygtet som samlingssted for ludere, svirebrødre og lommetyve, men billedet kan nuanceres. Gaden husede i overvejende grad ganske almindelige mennesker, der levede et økonomisk og materielt fattigt liv som lejere. Artiklen går tæt på hverdagen i gaden og beskriver boligerne, menneskene og deres muligheder, ligesom myndighedernes syn på gaden undersøges.

Mette Mortensen f. 1975, cand.mag. i historie og socialvidenskab, Research programme assistant, National Maritime Museum, Greenwich, London.

Den 3. juni 1871 døde den 67-årige enke Marie Andersen på Kgl. Frederiks Hospital i Amaliegade i København. Her var hun et døgn tidligere blevet indlagt med exantematisk tyfus.² I hendes sygejournal blev noteret: ”Pat: skal altid have nydt et godt Helbred indtil i Løbet af den sidste Tid, da hun har lidt af stærk Hoste og er magret meget af. Hun har i de sidste Aar dgl nydt et betydelig Quantum Brændevin. For 4 Dage siden fik hun, hun boer i et Hus, i hvilket der har raset exanthematisk Typhus, stærk Febrilia, Kulde med paafølgende Hede, stærk tørst samt Hoste og skal i Hjemmet have delieret meget”.³

Marie havde ved indlæggelsen følgeskab af sit barnebarn William Hallstrøm på 11 år, der også var smittet med tyfus. De havde boet (og pådraget sig sygdommen) i Peder Madsens Gang nr. 4. Det var den første ejendom på højre hånd, når man fra Østergade gik ind gennem Svanepotekets port og begav sig ned ad den kun tre meter brede gade, der strakte sig 180 meter ned mod Grønnegade.

Fattigforstanderens besøg

Indlæggelsen skete ikke af egen fri vilje, men var en proces, som involverede nogle af de offentlige instanser, der førte tilsyn med gaden. En af disse var Fattigvæsenet. Peder Madsens Gang lå i 5. hovedfattigdistrikt, og forstanderen var i 1871 Harald Skousen.⁴

På en af sine runder i distriktet kom han den 31. maj på besøg i forhuset i nr. 4. Fra gaden gik han ind i den mørke ejendom, tre etager op ad faldefærdige trapper for til sidst at klatre op ad stigen, der førte til kvisten. Her oppe under taget var der tre et-værelses lejligheder på hver ca. syv m². Inderst i gangen med vinduer ud mod den smalle gade boede Marie Andersen sammen med sine to børnebørn William og Dagmar Hallstrøm på 11 og ni år. Desuden havde hun to ældre enker, Frederikke Johansen og Fr. Albrektsen, som logerende.

Luften, der mødte Skousen, da han trådte ind i værelset, var tung af osen fra ovnen. Der lå to syge på den sparsomme plads;

Fig. 1. Et kig fra Østergade gennem porten, der førte til Peder Madsens Gang. Da gaden i 1873 var under nedrivning bragte Illustreret Tidende en reportage, hvori fortælleren malende beskrev denne byens skændsel: "Lader ethvert Haab ude, I, som træde herind", staaer der over Dantes "Helvede", og de samme Ord burde man i sin Tid have anbragt over den Port, som fra Østergade fører ind til Gyden (...) Er man først kommet saa langt ned ad Elendighedens Trappetrin, at man har maattet fæste Bo i Peder Madsens Gang, da har man opgivet Haabet om atter at komme ud. Man veed omtrent med Sikkerhed, at den næste Udflugt vil finde Sted til Fattiggaarden" (Ill. Tidende 30.3.1873).

begge med hoste forårsaget af tyfus, og den ene uklar af febevildelse. Selvom værelset lå på kvisten og havde vinduer ud til gaden, var mulighederne for luftcirkulation dårlig. Gennem de åbne vinduer trængte både støv

og larm fra den smalle gade og stank fra den utildækkede rendesten ind.

Som led i bestræbelserne på at effektuere et nyt tillæg til byens sundhedsvedtægter, havde Sundhedspolitiet året før foretaget et

Fig. 2. Adgangen fra Østergade til Peder Madsens Gang gik gennem porten ved Svaneapoteket i billedets venstre side. Apoteket blev sammen med nabohuset (nr. 20) nedrevet i 1873 for at gøre plads til Ny Østergade (Før og Nu 1917, s. 215).

kontrollbesøg i det samme værelse. Dengang blev det noteret at "Værelset var omtrent sort af Røg og Smuds og trænger til at hvidtes". Udlejeren lovede, at det ville blive hvidtet, men hvidtede vægge blev hurtigt sorte igen. Der var ikke noget køkken på kvisten, og i stedet for en kakkelovn havde udlejeren anbragt "en lille Gryde eller Kogeindretning". Ovnene blev brugt til opvarmning, kaffebragning og lejlighedsvis madlavning.

Syfilis

Skousen havde ikke selv autoritet til at indlægge Marie og William, men skrev en

sygeseddel til distriktslægen Ferdinand Frederik Ulrik om "at antage sig til Helbredelse uidskreven Fattig, Enken Marie Andersen, Pleiesøn William Halstrøm 11 Aar gl." Ulrik kom på besøg i kvistværelset samme dag, han fik henvendelsen fra fattigforstanderen. Han tog ikke selv de syge i behandling, men sendte dem til Kgl. Frederiks Hospital, der modtog patienter under fattigforsorgen til frit ophold.

Indlæggelsen på Kgl. Frederiks Hospital var ikke Maries første møde med hospitalsverdenen. Ved årsskiftet 1865-66 var hun indlagt to måneder på Kommunehospitalet med syfilis. Tre uger efter

udskrivningen blev hun hentet til forhør på politistationen. Hun var mistænkt for igen at lide af syfilis og endnu værre, at have erhvervet sig sygdommen ved at ernære sig ved prostitution. Mistanken var grundet i hendes foregående indlæggelse samt det faktum, at hun havde haft et barn i pleje, der nogle måneder tidligere var død af syfilis. Alvoren i politiets fornyede interesse for Marie blev forstærket af, at hendes dengang tre år gamle barnebarn, Dagmar Hallstrøm, netop var blevet indlagt med sår om munden og erklæret smittet med syfilis. Hvordan Dagmar var blevet smittet, nægtede Marie at have nogen mening om.⁵ Hun selv var rask og Dagsmars moder, Maries ældste datter, ligeså. Da Marie ved den efterfølgende lægevisitation viste sig ikke at fejle noget, fik hun lov at gå.

Ved forhøret på stationen blev grundtrækkene i Maries liv noteret. Hun var født den 10. oktober 1803 i Hillerød. Faderen var kontorist, mens moderen stod opført som hustru. Marie voksede op i Nordsjælland, men blev konfirmeret i Lentoft ved Nakskov. Umiddelbart derefter kom hun til København for at tjene. Hun tjente mange forskellige steder over en periode på 16 år, inden hun i 1833 ægtede skomagermesteren Johan Christinus Wahrendorff. Med ham fik hun to døtre, inden han døde i 1848. Efter to år som enke giftede den 47-årige Marie sig med smedevenden Johannes⁶, der forlod hende efter 13 års ægteskab for at arbejde på landet. Marie mistede kontakten med ham og lod sig igen opføre som enke.

Det samme overgik Maries ældste datter, der i 1858 var blevet gift med drejersvenden Edvard Ferdinand Hallstrøm. Efter syv års ægteskab flyttede han til et ukendt sted og efterlod hende og de to børn, sønnen William på fem år og datteren Dagmar på næsten to. De flyttede derefter sammen med Marie. I husstan-

den levede også Maries yngste datter, der var krøbling.

430 kubikfod luft

De tre kvinder og to børn boede på det tidspunkt i et lille værelse i Peder Madsens Gang nr. 3 på 3. sal. Ejendommens forhus havde fire etager med ni små lejligheder, der husede 37 voksne og 10 børn. Baghuset havde tre etager, hvoraf kun stuen blev benyttet. Her var indrettet stald til mellem 20 og 26 køer⁷ samt pakrum til opbevaring af materialer til brændevinsbrænderiet i naboejendommens baghus.⁸ Køerne spiste affaldsprodukterne (bærmene) fra brænderiet, og kølevandet fra brænderiet skyllede køernes møg ud gennem porten til Peder Madsens Gang. Her flød det langsomt gennem den åbne rendesten. Sidst på året 1866 blev brænderiet dog nedlagt og lavet om til boliger. Uden vand til at skylle møget væk, henlå det i gården til endnu større gene for de mange beboere i de nærliggende ejendomme.

I kildematerialet angives ikke, hvad der skete med Marie Andersen, hendes to døtre og børnebørnene fra 1866 til 1871. Men sikkert er det, at Marie og børnebørnene flyttede over på den anden side af gaden til kvistværelset i nr. 4, hvor både fattigforstanderen og distriktslægen kom på besøg i slutningen af maj 1871.

Ferdinand Ulrik skrev næste dag til politiinspektør Petersen om besøget: "Men da hele Rummet næppe indeholder 600 Kubikfod og da der hersker et græseligt Svineri, er jeg så fri at henlede Deres Opmærksomhed på dette Tilfælde hvor det forekommer mig, at der i Henhold til Tillægget til Sundhedsvedtægten kunde være Anledning til at fjerne den stedsfindende Overbefolkning".

Efter den opfordring kom to betjente fra Sundhedspolitiet forbi næste morgen med

Fig. 3. "Vi staae her i Grønnegade og see ned ad Gyden. Den forreste Del af Tegningen viser os den skumle Begyndelse af Gaden med de mørke, smalle Huse, der udelukkende synes beregnede paa at fjerne Solen og den friske Luft. Huset til Høire bærer Indskriften "Laanecontoir", og denne Indskrift er betegnende nok. Hvor nøden er størst, har Pante-laaneren stedse sit Paulun; saa boer han jo saa rart i Nærheden af sine kjære Kunder, hvis Krav han øieblikkelig veed at afhjælpe" (Ill. Tidende 30.3.1873).

målestangen. En opmåling af kvistværelset viste, at der ikke var 600, men kun 430 kubikfod (13 m³) luft i rummet. Det blev derfor betegnet som stærkt overbefolket.

Mens Marie Andersen lå døende på hospitalet, beordrede de to betjente kvistens

resterende beboere til at flytte. Den ene af Marie Andersens logerende enker, Frederikke Johansen, blev kørt på Tvangs- og arbejdsanstalten på Ladegården. Den anden, Fr. Albrektsen, var flyttet, da de to betjente kom tilbage klokken 13. William

blev udskrevet fra hospitalet, men hvad der siden skete med ham og søsteren Dagmar ved jeg ikke.

”Skjul for al Slags Elendighed”

Peder Madsens Gang blev opført omkring 1630 i Christian 4.s regeringstid. Den var en af flere smalle gader, hvoraf andre kendte var Nissegangen, Didrik Badskærs Gang, Prammandens Gang, Trompetergangen, Peder Rohdes Gang, Malerens Gang og Smedens Gang.⁹ Alle var de opført efter det samme mønster med mange lejemaal presset sammen på lidt plads og ofte med ulovlige tilbygninger på baghuserne. Lejlighederne var små, hvilket gjorde sig gældende for en stor del af byens boligmasse. I 1600-tallet var det almindeligt at bygge små etværelses lejligheder, der sjældent var på mere end 20 m². De blev opført til mindrebemidlede familier, og det var ganske almindeligt, at flere lejligheder delte køkkenfaciliteter.¹⁰

Peder Madsens Gang blev aldrig berørt af de omfattende brande og bombardementer, der udslettede store dele af den øvrige ældre boligmasse i kvartererne i den indre by. Området omkring gaden forblev derfor intakt, hvorimod der i de nedbrændte områder blev bygget nye boliger. Lejlighederne i de nyopførte huse, også kaldet ildebrandshuse, var på to værelser. I forhusene var de omkring 40 m² store, i baghuserne var de noget mindre.¹¹

Forholdene i de gamle, smalle, tætbeboede gader var kummerlige. Den snævre Peder Madsens Gang med de faldefærdige huse stødte op til byens fornemme hovedstrøg, Østergade, hvor der var en vrimmel af mennesker fra morgen til aften. I fysisk forstand var befolkningen i Peder Madsens Gang kun et blik væk, men i social forstand var der langt til de spadserende på Strøget. De forbigående kunne kaste et blik ind

på den mørke gade og forestille sig livet derinde.¹² Det var forestillinger, de kunne få bekræftet i byens liberale aviser, f.eks. i Fædrelandet, hvor en skribent den 14. juli 1871 beskrev Peder Madsens Gang som:

”Skjul for al Slags Elendighed, Armod og Snavs, for Last og Brøde, og et Brændpunkt for fysisk og sædelig Smitstof (...) Ligesom der er Dyr, hvis Instinkt anviser dem Dynd, Møddinger, Aadsler og anden Uhumskhed til Opholdssted, saaledes er der jo aldeles ingen Tvivl om at der er Mennesker, med hvem det Samme er Tilfældet. Befolkningen i Peder Madsens Gang, Husværter som Lejere, vilde, forjagne ved Expropriation eller frivillig fortrukne derfra, ikke søge det Lys og den Luft, som ”Dbgbl.” [Dagbladet] i sin Menneskekjærlighed vil anviser dem; men de vilde søge andre Kroge og Huler, hvor de findes, og vrage hine Goder; fordi man blev af med Gaden, blev man ikke af med Befolkningen og dens Maade at leve paa, men den kom i det Højeste til at leve under en lille Smule bedre Forhold, og bedst er det vistnok i hvert Fald ogsaa, at den spredes”.

Et sygdomsfokus

Om ”pæne” mennesker virkelig kendte til forholdene i gaden kan betvivles. En af de bedrestillede borgere, der gjorde, var den tidligere omtalte distriktslæge Ferdinand Ulrik. Foruden at være læge var han også politisk og socialt engageret. I 1865 stiftede han den første kooperative byggeförening i Danmark, Arbejdernes Byggeförening, der bestod af arbejderne fra B&W-værftet. Endvidere sad han i Borgerrepræsentationen 1867-73 og i byens sundhedskommission 1868-87. Alle steder arbejdede Ulrik for en forbedring af byens dårlige boligforhold.¹³

I 1871 fik han trykt artiklen ”Kan Peder Madsens Gang betragtes som et Sygdoms Focus her i Staden?” i kollegaen Emil Hor-

Fig. 4. "Hvilke sørgelige Tanker forbindes ikke altid med dette Hjemsted for Bærmen af vort Proletariat, og hvor ere de lyse punkter, der kunne bringe Relief i de sørgelige Billeder, som oprulles for den, der har kastet et Blik ind i Livet, som det var i denne berygtede Gyde?" (Ill. Tidende 30.3.1873. Tegning af P. Klæstrup).

nemanns tidsskrift "Hygiejniske Meddelelser". Heri påviste han sammenhængen mellem den ringe boligstandard, gadens overbefolkning og den dokumenterede overdødelighed. I artiklen kommenterede han også det paradoksale ved, at fattigmandsgaden Peder Madsens Gang lå pla-

ceret klods op ad det fine promenadestrøg: "Paa mig selv har det altid virket overordentlig nedstemmende at see paa den ene Side af Svane-Apothekets Port i en ustandselig Strøm drage forbi alt, hvad vi besidde af Luxus, Forfinelse og Rigdom, medens, indenfor samme, usunde Boliger, Nød og

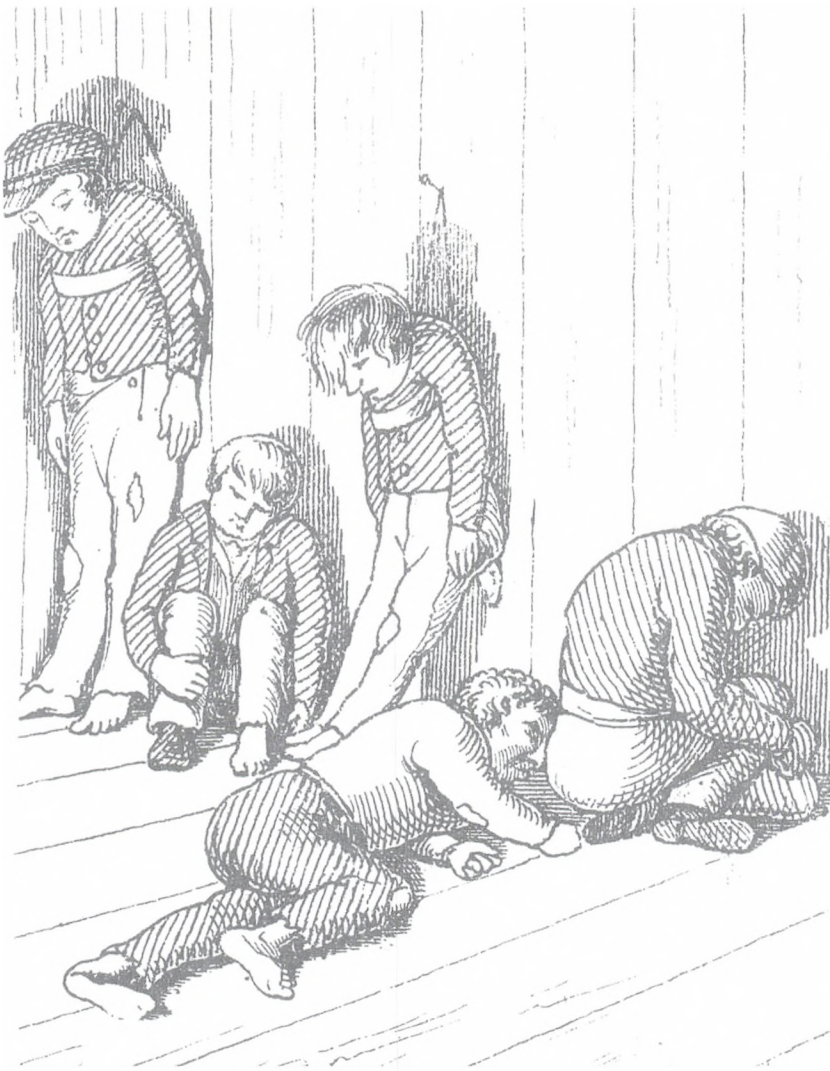

Fig. 5. I Peder Madsens Gang lå en del værtshuse og logier for fattigfolk. Ifølge overleveringen kunne man for en billig penge leje sig et tov at hænge i! Distriktslæge Ulrik skrev i 1871 om disse steder: "For at give en nogenlunde fuldstændig Karakteristik af vor Gade, vil jeg ikke undlade at bemærke, at der i samme findes 5 Skjænkestuer eller Værtshuse". Der fandtes desuden "saadanne Lokaler, hvor Beboerne indtage Vagabonder af begge Køn. Her søge et Dusin til en Snes Individuer, for at undgaae Politiet, henimod Midnatstid til, for paa Gulvet, Side om Side ved Hinanden, at finde et kummerligt Natteleie" (Hygiejniske Meddelelser bd. 7, hf. 1, 1871, s. 11; Stik på Københavns Bymuseum).

Kummer ere nærvæd at decimere en uheldig Befolkning".¹⁴

Ejendommene i Peder Madsens Gang

Mange gik forbi porten og overtrådte aldrig den usynlige grænse til "slumkvarteret". Men de der gjorde, mødte et liv, som i

materiel forstand lå langt fra det, der blev fremvist på Østergade, men som i livlighed ikke stod tilbage for noget.

Der lå i alt 17 ejendomme i gaden. På venstre side lå først apotekets sidehus, efterfulgt af ejendommene nr. 3, 5 og 7. Disse ejendomme havde alle forhus og baghus samt fælles gård. Efter de tre ejendomme lå nr. 9 med forhus, baghus og baggård, herefter nr. 11, og på hjørnet

af Pistolstræde, der som en blindtarm gik ind til venstre, lå nr. 13. De sidste to ejendomme havde ligeledes forhus, baghus og delte gård.

Gadens højre side bestod først af side- og baghuset til Østergade nr. 20. Herefter lå 11 ejendomme, der med undtagelse af to, alle bestod af forhus, baghus og egen gård. De to undtagelser var nr. 18, der kun bestod af et forhus og en baggård, mens baghuset i nr. 20 var ganske lille og kun beboet af en enkelt familie. Denne side af Peder Madsens Gang vendte ud mod Hotel d'Angleterres have, hvilket for nogle af lejlighederne betød friskere luft. I nr. 18 og 20 betød det endvidere, at deres baggårde vendte ud mod haven.¹⁵ Netop det faktum nævnes ofte i Sundhedspolitietts rapporter som noget, der havde yderst positiv indvirkning på luften i lejlighederne.

Med undtagelse af nr. 18 havde alle ejendommene i gaden tre eller fire etager samt en beboet kvist.¹⁶ Etagerne var lave med kun to meter til loftet og på hver etage lå to eller tre lejligheder. Den typiske lejlighed var en et-værelses på mellem 11 og 14 m² med adgang til køkken. Ingen af gadens lejligheder var større end 20m², og kun ganske få havde mere end to værelser.¹⁷ Ca. 40 pct. af de lejligheder, der havde adgang til køkken, delte det med de andre lejere på samme etage. Kvistværelserne havde sjældent adgang til køkken, hvilket var tilfældet for Marie Andersen, da hun levede den sidste tid af sit liv på kvisten i nr. 4.

En dagligdag uden adgang til køkken eller med adgang til et sparsomt indrettet fælleskøkken havde stor betydning for, hvordan man tilrettelagde hverdagen. Den manglende mulighed for at lave varm mad i hjemmet betød, at ernæringen bestod af kold mad; og de fleste af ugens dage var menuen brød med fedt eller puddersukker.¹⁸

Sundhedspolitietts oprettelse

Oplysninger om boligstandarden i Peder Madsens Gang det sidste tiår inden nedrivningen findes i de mange rapporter, Sundhedspolitiet udarbejdede. Sundhedspolitiet blev stiftet i begyndelsen af 1860'erne i kølvandet på koleraepidemien i 1853. Epidemien varede i over fire måneder og kostede 4700 mennesker livet. Koleraen krævede flest ofre i de tætpakkede fattigkvarterer, men også enkelte luftige rigmandskvarterer blev ramt. Det fik ingeniøren August Colding og kemikeren Julius Thomsen til at foretage en undersøgelse af de mulige årsager til koleraens udbredelse.¹⁹

Ifølge Colding og Thomsens tabeller over antallet af syge fremgår det, at Peder Madsens Gang havde ca. dobbelt så mange smittetilfælde som gaderne Holmensgade (Holmens Kanal) og Didrik Badskærs Gang, hvor befolkningen også boede tæt. Colding og Thomsen slog fast, at en væsentlig årsag til den store smittespredning var manglen på fri luftcirkulation, og derfor plagedes smalle gader som Peder Madsens Gang, Pistolstræde og Prammandens Gang i langt højere grad af sygdomme end de mere "luftige" gader.²⁰

Mange læger var af den opfattelse, at lugten eller rettere uddunstningerne fra ildelugtende og forrådnede stoffer forårsagede sygdomssmitte.²¹ Det var især epidemiske sygdomme som kolera og tyfus, man mente blev overført gennem indånding af forurenede luft. Sygdomme, der havde en sammenhæng med dårlig luft og uddunstninger, gik under betegnelsen miasme, som er det græske ord for besudling. Den gruppe af læger, der arbejdede med denne teori, er af eftertiden blevet kaldt for miasmatikere.²²

Sundhedsvedtægterne var bl.a. et resultat af disse lægers ønske om at højne

Fig. 6. Kort over Østergade og tilstødende kvarterer før nedrivningen af Peder Madsens Gang og de øvrige smågader i området. På kortet er med stiplede linie indtegnet Ny Østergade og Hovedvagtsgade, der efter 1873 opstod på ruinerne af Peder Madsens og Prammandens Gang (Før og Nu 1917, s. 210).

det generelle sundhedsniveau ved at forbedre de hygiejniske foranstaltninger. Ønsket om mere vidtrækkende beføjelser fremkom altså fordi de tætpakkede kvarterer med den dårlige hygiejne udgjorde latente sygdomsbomber.²³

Sundhedspoliets arbejde

Sundhedspolitiet var ikke som navnet kunne antyde et selvstændigt og fysisk genkendeligt korps. Det var "almindelige" betjente i politikorpset, hvis arbejde var at effektuere byens sundhedsvedtægter. Det drejede sig i begyndelsen om gan-

ske få betjente, der var kendte ansigter i gaden. Opgaverne var mangfoldige, men mest omfattende var bekæmpelsen af overbefolkning og sygdom samt kontrollen med prostitution. Boligerne havde derfor Sundhedspoliets bevågenhed, og var det område, hvor der med loven i hånd blev lagt langt det største arbejde i at beskrive, kontrollere og ændre de eksisterende forhold. Der er mange rapporter, som beskriver de dårlige og sundhedsskadelige forhold samt overbefolkningen og dens konsekvenser. I Peder Madsens Gang gik ingen ejendomme fri. I hver ejendom var der lejligheder, som var overbefolkede eller havde mangler.

Overbefolkning blev defineret ud fra en beregning af luftmængden pr. beboer; en metode, der blev godkendt med tillægget til sundhedsvedtægterne fra 19. marts 1870. Ifølge tillæggets §1 var en lejlighed overbefolket, hvis der ikke var mindst 250 kubikfod (7,73 m³) luft pr. beboer, uanset om det var voksne eller børn. Denne definition skal forstås i sammenhæng med den ovenfor beskrevne sygdomsforståelse.

Som det fremgik af historien om Marie Andersen var et af de hyppigste problemer i lejlighederne, at soden fra ovnene sværtede deres vægge til, fordi der manglede skorstene og ordentlige udluftningsmuligheder. Dels blev væggene sorte og dels blev træet i bindingsværket fedtet af osen. Andre kommentarer, der ofte blev brugt om lejlighedernes mangler var f.eks.: "Rude mangler", "Gadeværelset hullet og daarligt og trænger til Reparation", "Kakkelovnen i Gaardsværelset falddefærdig og i Leiligheden mangler 8 Ruder i Vinduerne", "Loftet i Gaardsværelset er aabent og utæt mellem Brædderne paa flere Steder, og det er derfor nødvendigt at det forsynes med Lister paa disse Steder", "Døren til Værelset og Vinduerne kunne ikke lukkes forsvarligt", "Vinduesrammen i det Fag nærmest Kjøkkenet er opraadnet og utæt og trænger til at repareres".²⁴

I opgangene, baggårdene og på svalegangene var nogle af de hyppige problemer, at vandposten var i uorden, at trappetrinene var i stykker, at trappeopgangene til kvistetagen ikke havde noget rækværk og at trævaskene, der var installeret på svalegangene, stank fordi de rådne op. Sammenlignet med resultaterne af historikeren Richard Willerslevs omfattende undersøgelse af arbejderboliger på Christianshavn og Vesterbro er det tydeligt, at forholdene i Peder Madsens Gang var trangere, og lejlighederne mere

nedslidte end det var tilfældet i disse områder.²⁵

Stinkende latringruber

Sundhedspolitiets rapporter giver et billede af boliger i dårlig materiel stand. Til billedet kan føjes lugten i gaderne. Den dårlige lugt havde mange kilder. Spildevandet fra husene og efterladenskaberne fra køerne strømmede i den åbne rende-sten. Endvidere var baggårdene små og trange, flere af dem ikke større end fire m². Her lå retiraderne med et eller to sæder. Var baggårdene for små, blev retiraderne placeret under bagtrappen. Det var tilfældet i Peder Madsens Gang nr. 6, hvis gård var knap fem m² stor. Ejendommens latrinhus havde kun ét sæde til 51 beboere.

Derom bemærkede Sundhedspolitiet i 1866: "I ethvert Fald bør Latrinhuset fjernes, og tilmed (...) indrettes til at holde 2 eller 3 Sæder".²⁶ Endvidere blev det pålagt ejeren at opføre latrinhuset i baghusets stue og lade 1. sal stå tom, fordi den var uegnet til beboelse. Fire år senere, ved folketællingen i 1870, boede der stadig beboere både i stuen og på 1. sal, og latrinet lå stadig under bagtrappen i gården. Dette viser, at Sundhedspolitiet havde intentioner om forbedret hygiejne, men at man blev udfordret af byens udlejere, som kun sjældent boede i udlejningsejendomme selv. Samtidig var Sundhedspolitiets sanktionsmuligheder ikke mange. Som oftest holdt betjentene sig til mundtlige påbud om forbedringer og udsmidning af logerende.

Fra latrinet faldt ekskrementerne ned i latringruben. Det var et dertil indrettet hul under retiraden, hvor ekskrementerne lå i flere måneder og gærede. Systemet blev benyttet i store dele af byen.²⁷ Indholdet fra de ofte overfyldte latringruber

sivede ned i jorden og inficerede kældre og brønde, mens der bredte sig en stank i de lukkede gårdsrum. Omgivet af de tre til fire etager høje huse fungerede baggårdene i Peder Madsens Gang som skakter, hvor luften stod stille. Mange lejligheder havde vinduer ud til disse baggårde, og ikke mindst om sommeren må lugten have været stram.

Men ikke kun Peder Madsens Gang havde problemer med stank. Hele København døjede med det mangelfulde renovationssystem, hvor latringruberne dunstede. Også kloaksystemet var forældet og kunne ikke rumme udledningen af spildevand fra de mange husholdninger og industrivirksomheder, som lå inde i byen.²⁸ Selvom københavnere i 1870 var vant til at byen stank, har spildevandet fra kreaturholdet, affaldet fra husholdningerne, de mange mennesker samt den tætte bebyggelse alt sammen bidraget til, at stanken i Peder Madsens Gang må have været ud over det sædvanlige.

Overbefolkning og sygdom

”Det er en Selvfølge, at en saadan Befolkning i høi Grad maa være hjem søgt af Sygdomme; thi Armod og Nød, en haard Kamp for Opholdet og dertil et overfyldt, usselt Hjem i en fordærvet Atmosfære svække i høi Grad Individets Modstandsevne, saa de fleste mere eller mindre ligge under for de skadelige Paavirkninger, som de alle ere udsatte for”.²⁹

Sådan skrev Ferdinand Ulrik om befolkningen i Peder Madsens Gang og understregede dermed, at fattigdom ikke kun var et økonomisk og socialt problem, men også et fysisk. Et liv med hårdt arbejde, tæt samliv i små rum og uden fast og stabil ernæring betød, at mange mennesker var underernærede, fysisk svækkede og mere modtagelige for sygdomme.³⁰ I

gaden florerede flere forskellige sygdomme, og børnedødeligheden var markant højere end i andre dele af København. Om nogen, prægedes beboerne her alle af fattigdommens kendetegn.

De to farligste epidemiske sygdomme var kolera og tyfus og rapporterne fra Peder Madsens Gang viser, at der ved sådanne sygdomstilfælde blev fulgt en fast procedure:³¹ Når fattigforstanderen eller distriktslægen konstaterede et sygdomstilfælde, blev den eller de syge straks indlagt. Derefter blev Sundhedspolitiet kontakket. Betjentenes opgave var at tømme lejligheden, hvor smitten var opstået. Ofte blev også de andre lejligheder på samme sal tømt, og de fleste af beboerne blev sammen med deres ejendele midlertidigt anbragt i Ladegårdens særlige husvildeafdeling.

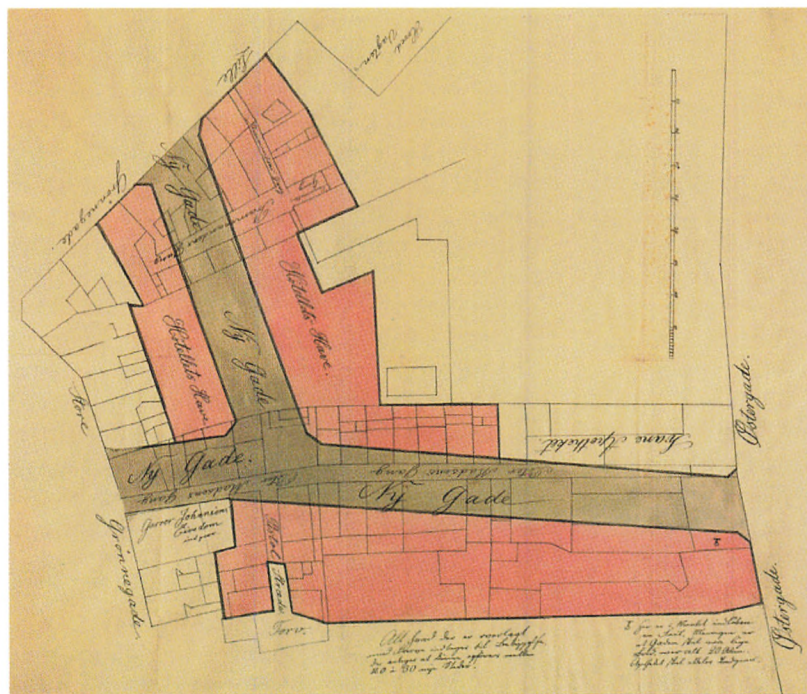
Selve opholdet på Ladegården blev administreret af Magistratens 3. afdeling, mens overflytningen af ejendele var politiets område. Når det i enkelte tilfælde i rapporterne er anført, at beboerne har taget ophold på et ukendt sted, hænger det sammen med, at overflytning til Ladegården medførte indskrivning som fattiglem. Mange af beboerne i Peder Madsens Gang fik allerede offentlig støtte. De der hidtil havde undgået denne sociale devaluering, ville gøre meget for at bibeholde den frie status og fandt derfor selv et andet opholdssted.

Efter rømningen blev lejlighederne desinficeret ved ”Chlorrygning”. Sengetøj eller ”Sengklæderne”, som de kaldtes i rapporterne, blev sendt til dampdesinficering på Almindelig Hospital, hvor der var en dampdesinfektionsanstalt. Hvis der ikke fandtes noget sengetøj blev halmen og de klude, hvor folk havde sovet, smidt væk. Herefter skulle lejligheden typisk stå tom i 14 dage til udluftning, og ejeren skulle hvidte murværket samt lade træværket rense og oliere. Så kunne be-

Fig. 7-8. Da det i 1871-72 blev besluttet at nedbryde Peder Madsens Gang indkom en række forslag til, hvorledes forslaget i stedet skulle se ud. Som det ses på fig. 7-8 var det oprindeligt ikke meningen, at den nye gade skulle gå helt ud til Østergade. Det skyldtes at Svaneapoteket, som lå mellem Peder Madsens Gang og Østergade ikke kunne erhverves "uden uforholdsmæssig Bekostning". Det nedsatte fællesudvalg anbefalede i stedet, at man overlod det til "en kommende tid" at lade gaden føre helt igennem (Magistratens 4. afd.: Brolægning- og Vejvæsen, jr. sag. nr. 847/1877, Københavns Stadsarkiv).

boerne atter vende tilbage, om end ofte i reduceret antal, da sygdommene normalt krævede sine ofre.

Dunstende fernis og limkogning

De fleste af gadens lejligheder blev brugt til beboelse. Men der var også næringsdrirende, hvis virksomheder prægede gadens hverdag og muligvis også dens omdømme. I 1871 lå der således fem skænkestuer eller værtshuse.³² Værtshuset i nummer 14 var ejet af Emil Elias Theodor Ferdinand Olsen, der endvidere drev et logihus i ejendommen med plads til 12 logerende. Ved folketællingen i 1870 var de alle på nær én ugifte mænd mellem 21 og 73 år. Det natlige logi blev betalt pr. dag. Prisen var otte skilling,³³ og de typiske kunder var arbejdsmænd, tørvesjovere, hjælpere for fiskerkonerne ved stranden og lignende.³⁴ De samme mænd var også en del af kundegrundlaget for beværtningen.

Flere steder i fremstillinger om Københavns historie er det beskrevet, hvordan logihuse kunne være fyldt til randen, hvordan der gerne sov flere i hver seng, og hvordan de logerende endda kunne betale mindre for at sove stående ved at hænge i et reb.³⁵ De registrerede logihuse i Peder Madsens Gang var imidlertid under Sundhedspolitiets kontrol, og forskellige optællinger fra Olsens logihus tyder på, at der højst boede 12 ad gangen. Et natligt logi hos Olsen betød altså en seng til hver.³⁶

I nr. 16 havde høker Martinus Emil Søndersøe butik i stuen. Han ejede også ejendommen og boede selv på anden sal med hustruen Agnete, parrets to børn, to tjenestepiger og en logerende. I nr. 11 boede pantelåner Theis Dideriksen, hos hvem gadens beboere kunne supplere deres indkomst. I 1869 fandtes ca. 160 pantelånere i København og til distriktslæge Ulriks

store fortrydelse benyttede mange muligheden for en hurtig og kontant gevinst: "For at tilvejebringe de første Fornødenheder, bødes der på dette Afsavn ved at udsætte de få Gjenstande, Familien ejer; thi Forsynlighed er desværre ej almindelig. Det tarvelige Indbo vandrer Styk på Styk til Pantelåneren, og når Våren kommer og Arbejdet atter begynder, så optager Indløsnings af disse Gjenstande, deres Søndagsklæder, Ur, små Kostbarheder, ja endog Sengklæder og de fornødne Arbejdsredskaber, med de påløbne høje Renter, hver Skilling, der efter Bestridelsen af de første Fornødenheder kan undværes af den tarvelige Indtægt".³⁷

Der var ikke regler for benyttelse til erhverv eller bolig. Det var derfor ikke ualmindeligt at lejemål for en tid fungerede som værksted, for eksempel angivet med "for tiden Smedeværksted",³⁸ for derefter atter at blive anvendt som almindelig bolig. Bolig og værksted kunne også kombineres, hvilket ikke var uproblematisk. F.eks. hos den 59-årige ugifte forgylder Carl Ludevig Jørgensen, der boede i nr. 22 på 4. sal: "Dette Værelse benyttes dels til Forgylderværksted og dels til Sovekammer, trods de mange Dunster de forskellige Fernisser og Liimkogning afgiver i et Værelse, hvor al Mangel paa god Luft er tilstede".³⁹ Dunsterne fra Jørgensens værksted var også en af de mangfoldige årsager til stanken i gaden.

Der var også andre håndværkere, som udøvede deres håndværk hjemme; i nr. 20 boede f.eks. skomagermester Jens Rosenberg med hustruen Anna Sofie og parrets to børn. I samme hus boede en skræddermester, og i nr. 8 en sadelmager.

Offentlige fruentimmere

Udover ovennævnte, der på den ene eller anden måde drev forretning i gaden, var

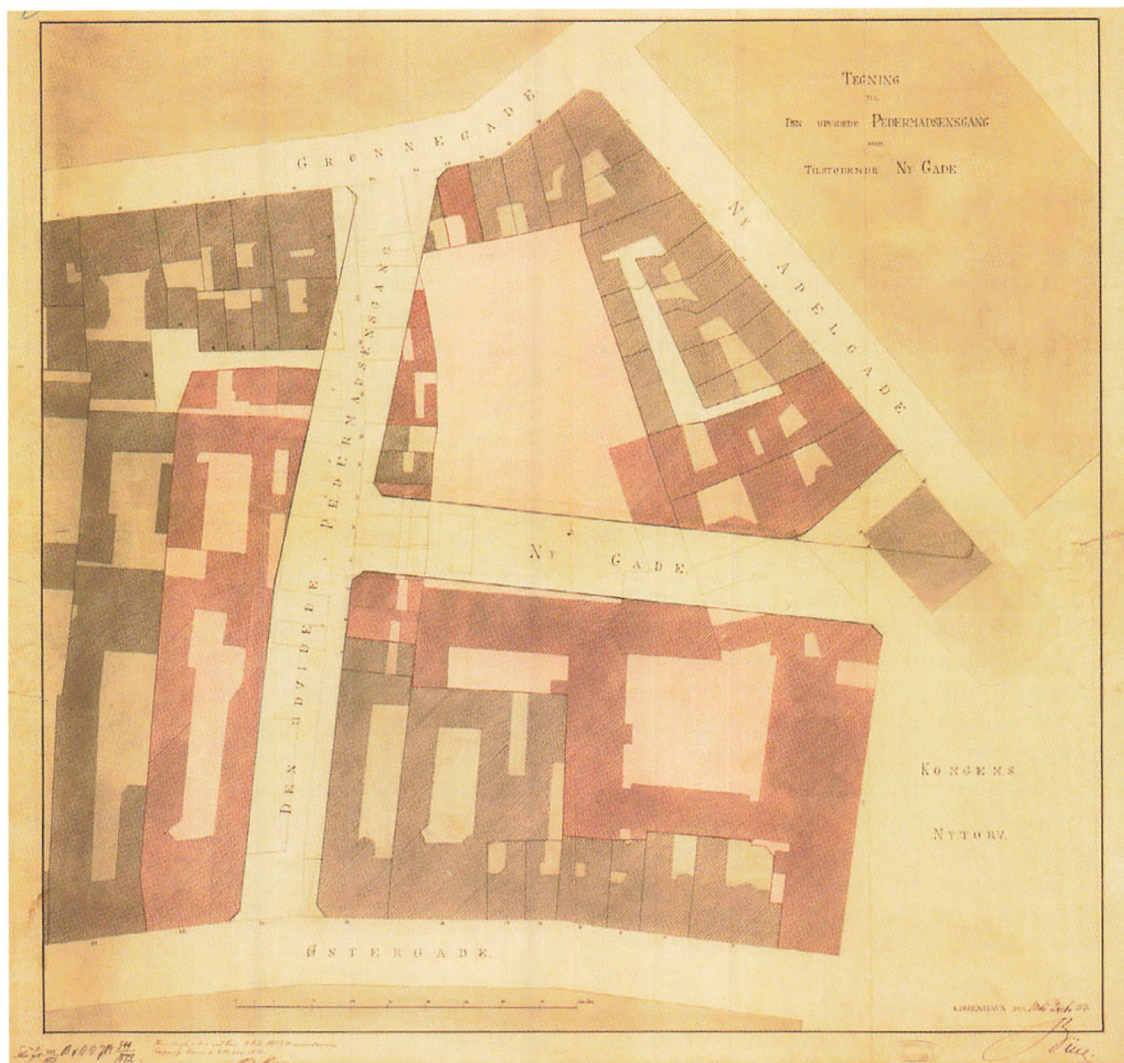

Fig. 9. Kommunen havde i 1872 entreret med muremester Wienberg om, at denne skulle forestå nedbrydningen af Peder Madsens Gang og opbyggelsen af det nye kvarter. Det nystartede aktieselskab "Det københavnske Byggeselskab" overtog imidlertid Wienbergs rettigheder, ligesom man også ændrede på den oprindelige plan. F.eks. ønskede byggeselskabet at rive Hovedvagtens og d'Angleterres ned, og i stedet anlægge en ny gade fra den gamle Peder Madsens Gang til Kongens Nytorv (den nuværende Hovedvagtsgade). På kortet ses, hvordan den endelige plan kom til at tage sig ud (Magistratens 4. afd.: Bro-lægning- og Vejvæsen, jr. sag. 847/1877, Københavns Stadsarkiv).

der også de offentlige fruentimmere og deres bordelværter og -værtinder. Der blev drevet bordel i stuen og/eller på førstesalen i nr. 6,

8, 10, 11, 12, 16 og 18. Ifølge en af Sundhedspolitiets interne tællinger boede der i 1868 21 offentlige fruentimmere i gaden.

Kontorchef W. Kornerup beskriver i sine memoirer fra tiden 1820-50, hvordan det følte at komme i gaden som fremmed og blive konfronteret med de offentlige fruentimmere. Han blev en aften som halvstor knægt sendt ud for at hente en lirekassemand til en danseaften i hjemmet i Kronprinsessegade. Af lirekasseudlejer Antonelli blev han henvist til Peder Madsens Gang:

”Det var den første Gang, jeg ved Aftenstide kom i den Gade, hvor man forøvrigt sjældent eller aldrig kom om Dagen. Men jeg skal aldrig glemme den Rædsel, som betog mig, da jeg var kommen noget ind i Gaden eller rettere Strædet, (thi det var saa smalt, at en Vogn akkurat kunde køre derigennem) og saa de kvindelige Væsener posterede i Husenes Døre. Det var det laveste Udskud blandt Befolkningens Bærme, og paa Grund af Gadens Smalhed var det umuligt at komme forbi dem uden at høre deres tale”.⁴⁰

Besøget i gaden var måske et chok for den unge Kornerup, men frygten for kvinderne, der placeret i døre og vinduer forsøgte at lokke kunder til, gik hånd i hånd med fascinationen. Og naturligvis har de prostituerede ikke kunnet stå for fristelsen for at give en pæn lille dreng røde ører.

Prostitution var lovligt i Danmark mellem 1874 og 1906. Men allerede fra begyndelsen af 1800-tallet indførtes et reguleringssystem, hvor prostitution blev tolereret, hvis den prostituerede lod sig registrere hos politiet. Med registreringen fulgte, at kvinderne underlagde sig samfundets kontrol i form af ugentlige lægevisitationer. Karin Lützen har sidestillet kontrolsystemet med de forbedringer af byens kloaksystem, der blev ud tænkt fra midten af århundredet: ”Hvis den [prostitutionen] blev gjort offentlig og dermed blev underlagt kontrol og overvågning, var den at ligne med et moderne

kloaksystem, der også lå skjult for byens borgere, blev passet af kloakmestre og diskret førte byens affald bort”.⁴¹ Men prostitutionen i Peder Madsens Gang var ikke skjult. De prostituerede levede side om side med gadens andre beboere. Det, som forfærdede den unge Kornerup i begyndelsen af århundredet, var hverdag for børnene i Peder Madsens Gang. Bordellerne blev først lukket og de prostituerede fordrevet i slutningen af 1869.

Peters dryppert

Det var den 11-årige Peter Jensens indlæggelse på Kommunehospitalet i 1868, der blev startskuddet til bandlysningen af de offentlige fruentimmeres tilstedeværelse i gaden.⁴² Peter blev indlagt den 25. oktober med en ”dryppert”, dvs. gonorré. Han angav, at have fået kønssygdommen ved samleje med den 13-årige Mathilde, der boede i Peder Madsens Gang. I løbet af nogle uger blev endnu to piger indlagt på hospitalet med sygdomme, der kunne relateres til kønslig omgang.

Hospitalets overlæge Sophus Engelsted fattede mistanke og med politiets hjælp blev det opklaret, at ca. ti børn i alderen otte til 15 år, havde deltaget i uterlig leg på Gl. Holm. De fleste af børnene boede i Peder Madsens Gang og konklusionen var, at deres adfærd var præget af det tætte samliv med de offentlige fruentimmere. Sagen nåede til Justitsministeriet, som afgjorde, at bordelvirksomheden i gaden senest skulle ophøre ved april flyttedag 1869.

De prostituerede forsvandt og nye lejere kom til, hvilket Ulrik kommenterede med følgende ord: ”Ungdommens og Børnenes skjændige Demoralisation ved de fattige Familiers inderlige Samliv med Prostitutionens Offre og deres daglige syn af dens gemene Orgier blev vel hævet, i

Fig.10. Det gamle hotel d'Angleterre og Hovedvagten på Kongens Nytorv. Bag hotellet lå en større have, der grænsede op til bagsiden af husene i Peder Madsens Gang. Hotellet og Hovedvagten blev nedrevet i forbindelse med opførelsen af Ny Østergade og Hovedvagtsgade (Før og nu 1917, s. 208).

dets Sted kom Overfyldningens og Overbefolkningens Elendighed".⁴³

De prostituerede havde som regel boet to og to i hver lejlighed, men nu steg befolkningstallet markant, og det var ved folketællingen i 1870 på 768 personer. Til sammenligning havde der ved tidligere tællinger, foretaget internt af Sundhedspolitiet, i 1868 boet 531 personer og i 1869 471 personer.

Forøgelsen af befolkningsantallet havde andre årsager end de prostitueredes fraflytning. Folketællingen fandt sted i februar, mens Sundhedspolitiets tællinger var foretaget om sommeren. I som-

mermånederne var der stadig arbejde at få i de sjællandske landområder, hvorfra over halvdelen af befolkningen var indvandret.⁴⁴ Derfor var der naturligt færre beboere i gaden.

En anden væsentlig grund til forskellene var, at flyttheppigheden i Peder Madsens Gang og andre københavnske gader var høj. Mange mennesker flyttede flere gange om året og ofte inden for samme område. Befolkningen var geografisk mobil og beboersammensætningen i en ejendom ændrede sig fra uge til uge. Tællingerne afspejler ikke denne mobilitet og de kan kun give et statisk snapshot af

beboersammensætningen på et givet tidspunkt.⁴⁵

Værdigt og uværdigt trængende

De fleste af beboerne i Peder Madsens Gang modtog offentlig fattighjælp og en mindre del modtog hjælp fra en privat understøttelsesforening.⁴⁶ Understøttelsesforeningerne var blevet udbredt, siden præsten Johan Holck oprettede den første på Christianshavn i 1866.⁴⁷

Holck deltog ivrigt i debatten om værdigt og uværdigt trængende.⁴⁸ En debat, der delte mennesker, som ikke kunne klare sig selv økonomisk, op i to grupper. Værdigt trængende var mennesker, som syntes at have vilje til at ændre deres situation. Men en fremtid uden armod ville de kun få, hvis de tillagde sig gode dyder som ædruelighed, sparsommelighed, arbejdsomhed og nøjsomhed. Uværdigt trængende var mennesker, som blev hængende i dyndet og måtte benytte det offentlige systems tilbud.

Holck argumenterede bl.a. for, at et usselt hjem ikke kun var udtryk for fattigdom, men ligeledes skyldtes husmoderens "Mangel paa Sands for Renlighed og Orden". En kvinde, der ikke kunne holde hus, var ikke værdig til at modtage hjælp fra den private forening, fordi hun formodentlig blot ville spille sin understøttelse på sold.⁴⁹

Denne skelnen mellem værdige og uværdige fattige findes også hos Ulrik og er eksemplificeret i hans tidligere citerede syn på pantsætning. Pantsætning var i Ulriks perspektiv et udtryk for manglende evne til at se frem i tiden og kalkulere med vanskelige tider.

Spørgsmålet er om befolkningen i Peder Madsens Gang overhovedet havde ressourcer til at være fremadskuende. Meget peger på, at deres økonomiske si-

tuation kun muliggjorde en ren overlevelsesstrategi. At tænke på fremtiden kræver både et fysisk, socialt og økonomisk overskud. Når livet primært handlede om overlevelse, var det småt med de fleste ressourcer.

Armod

Det var myndighedspersoner, der afgjorde hvem som var uværdigt og værdigt trængende. Bedømmelsen af mennesker og deres fattigdom havde grundlag i et personligt skøn og kunne derfor være ganske forskelligt afhængigt af øjnene, der så. Et eksempel på det, findes i beretningen om en begivenhed, der fandt sted i Peder Madsens Gang.

Søndag den 11. december 1870 skrev en skribent i Dagens Nyheder en artikel med titlen "Dyb Armod".⁵⁰ Den handlede om en opdagelsesbetjents jagt på et fruentimmer mistænkt for "Bedrageri med leiede Klædningsstykker". Betjenten havde med hjælp fra stikkere fået oplysninger om kvindens tilholdssted; "hun logerede paa en 2den Bagsal i en af de værste Rønner i den berygtede Peder Madsensgang". Betjenten allierede sig med en kollega, og sammen begav de sig ind i ejendommen:

"Der var saa mørkt, at de maatte tænde deres Blændlygter for ikke at risikere at brække Arme og Ben paa de faldefærdige Hønsstiger, hvor et smudsigt Toug traadte istedenfor Rækværk. Endelig naaede de da op til 2den Bagsal, fik den ormstukne Dør, der hverken havde Laas eller Slaa, lukket op, og kom ind i et lille mørkt, stinkende Rum med sprukne Vinduesruder og aldeles blottet for Meubler. I en Krog under Vinduet laa et Par Straasække og, rodet ind mellem dem, tildækket med en væmmelig Hoben Pjalter og Klude, laa da det af Opdagelsesbetjentene eftersøgte Fruentimmer, der ikke engang havde sa-

ameget som det allernødvendigste Klædningsstykke at dække sin Nøgenhed med. Da hun strax tilstod sig skyldig i den hende paasigtede Forbrydelse, fik Betjentene med megen Møje hos Husets øvrige Beboere laant nogle Pjalter til hende og kjørte hende derpaa til Politikamret, hvorfra hun strax efter blev overført til Politiarresten, hvor hun, som hun selv sagde, for første Gang efter fjorten Dages Forløb fik en ordentlig Portion varm Mad at smage og kom i en ordentlig Seng”.

Beretningen har sikkert fået pæne mennesker til at gyse, og det har nok også været hensigten. Den har forstærket samtidens billede af gaden som et sted, hvor der hovedsageligt boede uværdige fattige, og den har bidraget til mangfoldige myter om stedet. Artikler som denne var desuden med til at legitimere Sundhedspolitiets, distriktslægernes og fattigforstandernes hyppige besøg i de fattige hjem. Disse mennesker, der overvejende tilhørte middelstanden, gjorde det selvfølgelig i en god og vigtig sags tjeneste, men reelt var der jo også tale om daglige overgreb på menneskers privatsfære.⁵¹

Søstre Krøiter

Hos Sundhedspolitiet blev notitsen taget alvorligt, og gav anledning til en nærmere undersøgelse af forholdene i den nævnte ejendom. Blot fem dage senere, den 16. december, fandt en udsendt betjent ud af, at det omtalte værelse lå i nr. 3 på kvisten i forhuset. Det viste sig ganske rigtigt at være lille og var beboet af de to ugifte tvillingesøstre Emilie og Ida Krøiter på 37 år samt sidstnævntes spædbarn.

Betjenten fandt, at værelset havde ”tilstrækkelig Lys og Luft gennem et Vindue med 4 Ruder til at aabne” og at det ”fandtes i det Hele i god og reenlig Stand”. Men der var ikke nogen kakkelovn, hvorfor

der må have været isnende koldt taget i betragtning, at det var midt i december måned. Betjenten sluttede sin rapport om besøget med at skrive: ”Efter hvad der er blevet mig meddelt og efter hvad her er oplyst, er den ommeldte Anonce Usandhed Ord til anden”.⁵² Den eneste sandhed ved notitsen var tilsyneladende, at der i lejligheden var blevet anholdt en kvinde ved navn Dorthea Bergstrøm.

Den 31. juli 1871, næsten otte måneder senere, blev Ida Krøiter og hendes to-årige barn indlagt på Kommunehospitalet med tyfus. Pga. smittefaren kom distriktslæge Ulrik nu og inspicerede lejligheden, hvor Emilie Krøiter for en tid var alene. Han skrev i sin rapport om lejligheden på kvisten: ”Der er stor Armod og Pigen er blotet for alt og Lejligheden trænger i høj Grad til at males. Jeg må derfor anmode om at Pigen [søsteren Emilie] gives Bolig paa Fattiggaarden”.⁵³

Den samme dag blev lejligheden visiteret af betjent J. Christensen fra Sundhedspolitiet, der langt fra fandt forholdene så kritiske som Ulrik. Af Christensens rapport fremgår det, at han havde talt med husværten Sandgaard, der var vidende om, at begge søstre boede på værelset, selvom det egentlig var for lille dertil. Sandgaard fortalte betjenten, at han havde tilladt det: ”fordi disse Søstre altid holder reent og ordentlig hos dem og fordi der ere Adgang til det store Kjøkken”. Men eftersom der havde været tyfus i lejligheden, opfordrede betjenten Emilie til at tage ophold på fattiggården, mens Sandgaard blev pålagt at male den.⁵⁴

Avisens skribent og de involverede myndighedspersoner repræsenterede ganske forskellige opfattelser af virkeligheden i Peder Madsens Gang. Det synes umiddelbart som om, skribenten på *Dagens Nyheder* havde overdrevet for at yde læserne en dramatisk historie. Men samtidig skrev

Fig. 11. Ny Østergade i midten af 1870'erne. Her er ikke mange mindelser tilbage om den snavsede Peder Madsens Gang. På hvert af den nye gades hjørner opførtes pragtbygninger i fransk Napoleon 3.-stil. Svaneapoteket fik fra 1877 til huse i hjørnebygningen til højre (Ill. Tidende 23.1.1876).

han ikke noget, som egentlig kunne affejes som usandt. Lejlighederne var i dårlig stand og udlejerne tilsyneladende ligeglade med deres beskaffenhed. Det er muligt, at artiklens forfatter virkelig beskrev hvad han så, og at Sundhedspoliets gendrivelse skyldes, at betjentene var hædede. De var vant til arbejdet med armoden, og hvor andre så horrible forhold, så de noget, der var bedre end det værste, de kendte til.

Anderledes var det med de forskellige opfattelser af søstrene Krøiters hjem, som distriktslæge Ulrik og betjent Christensen gav udtryk for. Ulriks officielle dagsorden var at bekæmpe sygdomme og højne hygiejnen i København, og han var

tilhænger af nedrivning af Peder Madsens Gang. Betjent Christensen derimod havde et mere pragmatisk forhold til gaden og dens beboere og fik måske ondt af søstrene, der, som det fremgår, altid holdt "reent og ordentlig hos dem".

Fra slum til stuk

Ferdinand Ulriks påvisning af forholdene i Peder Madsens Gang og det faktum, at den exantematiske tyfus første gang blev opdaget i gaden, førte til skriverier i de fleste liberale aviser. Både Dagbladet og Berlingske Tidende opfordrede til at få

gaden revet ned og den tidligere citerede beskrivelse fra Fædrelandet viste, at reaktionen på avisen var enig i kravet.

På baggrund af Sundhedspolitiets arbejde og Ulriks skrift om gadens rolle som rugested for sygdomme, nedsatte Borgerrepræsentationen den 4. september 1871 et udvalg, hvis opgave var at overveje, hvad der kunne gøres til forbedring af de sanitære forhold i gaden. Den 8. november udstedtes en betænkning om at udvide Peder Madsens Gang til en 12 meter bred gade.

To håndværksmestre nåede at byde på ombygningen, inden "Det Københavnske Byggeselskab", som C. F. Tietgen havde stiftet til lejligheden, overtog sagen. Ombygningen vedrørte ikke blot Peder Madsens Gang, men også det gamle Hotel d'Angleterre og nedrivning af Hovedvagtten. Ombygningen fandt sted i årene 1873-1876 og omfattede udbygning af den gamle hotelbygning samt opførelsen af de to nye gader: Ny Østergade og Hovedvagtsgade.⁵⁵

Der er ikke bevaret protester over nedrivningen. Det er tankevækkende set i forhold til i dag, hvor der er klare regler for genhusning som følge af saneringer. I 1870 var der ikke mange, som bekymrede sig om, at nedrivningen ville gøre beboerne husvilde. Den offentlige opinion gav derimod udtryk for stor glæde og lettelse over fjernelsen af denne skamplet.

Ejerne fik deres betaling af "Det Københavnske Byggeselskab", og beboerne blev bedt om at flytte. Det gjorde de, som de havde gjort så mange gange før og sikkert ville komme til mange gange senere. De var ikke i en social position, hvor de havde mulighed for at klage over beslutningen. Når vi i dag kan undre os og måske blive forargede over en sådan handle måde, peger det på en nutidig forventning om, at alle, uanset placering på den sociale rangstige, har grundlæggende

rettigheder, der beskytter mod statslig intervention.

Afstanden mellem de stort anlagte huse i Ny Østergade blev 12 meter. Solen kunne frit bade de stukprydede facader i sit lys, og beboerne i de nye, store lejligheder fik mulighed for at ånde frit og nyde en udsigt, der næsten var blottet for mindelser om de tidligere beboere. Tilbage lå kun Pistolstræde og det lille Pistoltorv, samt det gamle Svane Apotek hvis lange sidefacade oprindeligt tilhørte den eleganteste del af Peder Madsens Gang, men af Illustreret Tidende i 1876 blev beskrevet som faldefærdig med en gavlbeklædning, der mindede om »Hefteplaster«.

I et retrospektivt lys pegede nedrivningen af Peder Madsens Gang frem mod den udvikling, som kom til at præge det urbane rum i mange storbyer fra midten af 1800-tallet og frem. Den indre bykerne var fyldt til bristepunktet og de sociale og hygiejniske problemer var tydelige. I en moderne storby skulle centrum være en storslået og præsentabel ramme for repræsentation og forlystelse. Kaotiske slumkvarterer som Peder Madsens Gang passede ikke i det nye bybillede.

Saneringerne fjernede de mindre bemidlede og flyttede dem til nybyggede boligområder i periferien. Beboerantallet i den indre by faldt år for år, mens byen voksede udad og gamle landsbyer blev centrum i nye forstæder. Hvor rig og fattig før kunne findes i samme ejendom, og hvor butik, fabrik og kreaturhold lå klods op af beboelse, udviklede byen sig mod det segregerede og funktionsopdelte. Udviklingen ses tydeligt i nutidens indre København, hvor gaderne hovedsageligt frekventeres af mennesker, for hvem hjem er et andet sted i København eller forstadskommunerne eller endnu længere væk.

Den indre by er stadig i høj grad historisk. Overalt fortæller bygninger, monumenter, inskriptioner og statuer historien

om (for)tider, hvor f.eks. den politiske dagsorden og den arkitektoniske mainstream var en anden. Men byen fortæller ikke selv historien om de ganske almindelige mennesker, der dengang befolkede gaderne i

tusindvis. Man fornemmer ikke længere, at den indre by var et levende boligområde med vasketøj og høkerforretninger, legende børn, arbejdere på vej til og fra arbejde og kvinder med grønt i kurven.

Noter

1. Artiklen er skrevet på baggrund af mit speciale: Kvindeliv i Peder Madsens Gang – en undersøgelse af udvalgte kvinders vilkår, strategier og muligheder i en Københavnsk gade omkring 1870, Roskilde Universitetscenter 2004.
2. Tyfus er en smitsom febersygdom. Almindelig tyfus spredes fra menneske til menneske gennem føde eller drikkevand, hvorfor forbedret hygiejne og sanitære forhold stort set har udryddet sygdommen i Europa. Exantematisk tyfus smitter gennem lus, hvilket man ikke var klar over i 1870'erne. Denne art tyfus medfører døden for ca. 20 pct. af de smittede (Kilde: <http://de.wikipedia.org/wiki/typhus>).
3. Oplysningerne om Marie Andersen, hendes familie og de to kvistværelser hvor de boede, stammer fra Københavns Politi, 3. Politinspektorat: Sundhedspolitiet, Landsarkivet for Sjælland (herefter LAS, Sundhedspolitiet): MIV 9/71, K18/1871, N19/1867, "vedr. Overbefolkede lejligheder 1863-70." samt Observationsprotokol 1865-68 nr. 224. Rigsarkivet, Kgl. Frederiks Hospital, Patientjournal afd. A, juni 1871 nr. 94.
4. LAS, Sundhedspolitiet, MIV 9/1871.
5. Syfilis smitter ved kønslig omgang eller overføres fra mor til foster. Dagmar må være født med sygdommen, og hendes mor har måske ikke været klar over, at hun selv har haft den og da slet ikke, at hun kunne smitte et ufødt barn.
6. Efternavnet er ikke angivet i kildematerialet.
7. F. F. Ulrik: Kan Peder Madsens Gang betragtes som et Sygdoms Focus her i Staden?, Hygiejniske Meddelelser 1871, s. 3.
8. Symbiosen mellem kostald og brændevinsbrænderi var almindeligt forekommende på denne tid, se St. Friis: Kreaturholdet i København i forrige Aarhundrede, Historiske Meddelelser om Staden København og dens Borgere 3. rk., bd. II, 1938, s. 73-88.
9. O. C. Nielsen: Peder Madsens Gang – historisk-topographisk beskrevet, 1935, s. 7.
10. Fælles køkkenfaciliteter var også et vilkår i dele af den nyere boligmasse til trods for forbedrede boliglove i 1856, 1871 og 1889. Helge Paludan (red.): Københavnernes historie. Fra Absalon til Weidekamp, 1987, s. 86 og 142.
11. Helge Paludan som ovenfor anført, s. 87.
12. O. C. Nielsen som ovenfor anført, s. 6.
13. Dansk Biografisk Leksikon, s. 521-523.
14. F. F. Ulrik som ovenfor anført, s. 27.
15. Ibid., s. 5.
16. De følgende oplysninger om lejligheder i Peder Madsens Gang stammer fra en gennemgang af oplysninger fra LAS, Sundhedspolitiet, "vedr. overbefolkede lejligheder 1863-70", Journalsager, saglig ordnet Litra K, 1866-73, Journalsager saglig ordnet Litra M (I- IV) 1866-86.
17. Det eneste eksempel på en stor lejlighed var stuelejligheden i nr. 20, der indeholdt fem værelser og køkken. I lejligheden boede værts-husholderen Hans Jensen med sin kone, parrets fire børn samt to tjenestepiger. LAS, Sundhedspolitiet, Litra MIV 15/1871.
18. Richard Willerslev: Københavnske fabriksarbejders og arbejdsmænds vilkår omkring 1870, Historiske Meddelelser om København 1949, s. 108-109. For gode perspektiver på arbejderklassens forhold til mad og madlavning, se også den engelske historiker Ellen Ross: Love and Toil. Motherhood in Outcast London, 1870-1918, 1993, s. 27-56.
19. Karin Lützen: Byen tæmmes. Kernefamilie, sociale reformer og velgørenhed i 1800-tallets København, 1998, s. 63.
20. August Colding & Julius Thomsen: Om de sandsynlige Aarsager til Choleraens ulige Styrke i de forskellige Dele af Kjøbenhavn og om Midlerne til i Fremtiden at formindske Sygdommens Styrke, 1858, s. 65.
21. Karin Lützen: Kroppen og dens naturlige afsondringer, Thomas Møller Kristensen & Svend Erik Larsen (red.), Mennesket og naturen: essays om natursyn og naturbrug, 1995, s. 58-75.
22. En anden teori var, at der også fandtes sygdomme, der smittede gennem berøring, Disse

- havde den lægelige betegnelse contagium efter det middelalderlatinske ord for at berøre. Ifølge historikeren Gerda Bonderup herskede der en uenighed om, hvorvidt kolera overførtes contagiøst eller miasmatiske. Enkelte læger, bl.a. P. L. Panum, anså smitteårsagen som et både-og, Gerda Bonderup: "Cholera- Morbro'er" og Danmark. Billeder til det 19. århundredes samfunds- og kulturhistorie, 1994, s. 15 og 64ff.
23. Gerda Bonderup som ovenfor anført, s. 296. Om Sundhedspolitiet se også Niels Petersen & Helle Blomquist: Sundhed, byråderi, politik, 1996.
  24. LAS, Sundhedspolitiet, "vedr. overbefolkede lejligheder", diverse undersøgelsesforretninger fra 1865.
  25. Richard Willerslev som anført, kap. II og IV.
  26. LAS, Sundhedspolitiet, "vedr. overbefolkede lejligheder 1863-70", undersøgelsesforretning af 28. juli 1866.
  27. Foruden renovationssystemet med latringruberne, der blev tømt af natmænd to til fire gange om året, havde kommunen også, som følge af Sundhedskommissionens anbefalinger, indført et system, hvor ekskrementerne i stedet blev opsamlet i tønder og transporteret ud af byen to gange ugentligt, for at blive anvendt som latringødning. Systemet dækkede langt fra hele byen, og først i 1885 blev den sidste latringrube i København nedlagt, Karin Lützen som anført, s. 90.
  28. Ibid., s. 64. Se også Tim Knudsen: Storbyen støbes. København mellem kaos og byplan, 1840-1917, 1988, s. 46-48.
  29. F. F. Ulrik som anført, s. 12.
  30. Søren Mørch: Den ny Danmarkshistorie, 1982, s. 21.
  31. LAS, Sundhedspolitiet, Litra MI & MIV 1866-1886.
  32. F. F. Ulrik som anført, s. 11.
  33. Der gik 96 skilling, eller seks mark, på en Rdlr.
  34. F. F. Ulrik som anført, s. 9.
  35. Bl.a. Karin Lützen som anført, s. 127 og Gerda Bonderup som anført, s. 111-113.
  36. Der henvises her til to interne tællinger, som Sundhedspolitiet foretog af befolkningen i gaden i 1868 og 1869, LAS, Sundhedspolitiet, "vedr. overbefolkede lejligheder 1863-70".
  37. F. F. Ulrik: Ved hvilke Midler bør Fattigdommen modarbejdes?, 1869, s. 1-2.
  38. Intern tælling fra 1865. LAS, Sundhedspolitiet, "vedr. overbefolkede lejligheder 1863-70".
  39. LAS, Sundhedspolitiet, "vedr. overbefolkede lejligheder 1863-70", undersøgelsesforretning af 28. november 1865.
  40. W. Kornerup, En københavners meddelelser om sit hjem og sin by 1820-1850, udgivet 1973, s. 102.
  41. Karin Lützen som anført, s. 222. Fra side 219-244 gives en nuanceret og udførlig beskrivelse af diskussioner, positioner og forslag i tiåret inden prostitutionens lovliggørelse.
  42. Sagsmappen om udsmidningen af de offentlige fruentimmere findes i LAS, Sundhedspolitiet, "vedr. overbefolkede lejligheder 1863-70".
  43. F. F. Ulrik som anført i note 7, s. 7.
  44. Statistik lavet på baggrund af folketællingen 1870.
  45. Flyttemønstrene i København og årsagerne hertil har ikke været underkastet nærmere granskning. Hvorfor disse mennesker og deres familier flyttede så meget er derfor ikke klarlagt. En forklaring kunne være, at huslejen var en af de få buffere i en trængt husstandsøkonomi, der bød et liv på sultegrænsen. Hvis madden i forvejen var skåret ned til et minimum, kunne nødløsningen i dårlige tider være at pakke de få ejendele man havde, og flytte til et værelse/en lejlighed, hvor lejen var billigere.
  46. F. F. Ulrik som ovenfor anført (se note 7), s. 11-12.
  47. Københavns Understøttelsesforenings arkiv befinder sig på Københavns Stadsarkiv.
  48. Karin Lützen som ovenfor anført, s. 161 ff.
  49. Johan Holck: Om Godtgjørenhed og frivilligt Fattigvæsen i København, 1869, s. 28-34.
  50. Dagens Nyheder (1868-1926) som bragte notitsen, tilhørte den københavnske populærpresse, der havde sin storhedstid i perioden 1860-1880. I forhold til de mere seriøse aviser udgjorde gengivelsen af dagligdagens ulykker, overfald og andre opsigtsvækkende hændelser en forholdsmeæssig stor del af avisernes redaktionelle stof, Ulrik Lehmann: Skandaleblade, skillingeviser og smudsblade, Ib Poulsen & Henrik Søndergaard (red.): Mediebilleder. Studier i mediernes udtryksform, 1998, s. 19.
  51. Den symbolske konstruktion af et område som amoralsk kan betragtes som et forsøg på at give det en bestemt fikseret identitet. En identitet som i realiteten var mangfoldig, dynamisk og konstant udfordret af de forskellige mennesker, der boede i gaden, Kari Telste: Master of his House. Moral Geography, Sexuality and the Home, in the "City" of Kristiania at the End of

- the Nineteenth Century, Hilde Sandvik, Kari Telste & Gunnar Thorvaldsen (eds.): Pathways of the past: essays in honour of Sølvi Sogner on her 70th anniversary 15. March 2002, 2002, s. 218-230.
52. LAS, Sundhedspolitiet, K89/1870.
53. LAS, Sundhedspolitiet, MIV 65/1871.
54. LAS, Sundhedspolitiet, MIV 65/1871.
55. Vibeke Petersen & Inga Christensen: Stuktidens vindskibelighed. Sanering for de fattige – boliger for de fine, Historiske Meddelelser om København, 1982, s. 145-146.

Det gyselige Fængsel

Glimt fra rådhusarresten på Københavns rådhus 1733-1795

Af *Ulrik Langen*

Efter Københavns brand i 1728 byggedes byens fjerde rådhus. Det blev tegnet af arkitekten Johan Cornelius Krieger og stod færdig i 1733. I de fleste værker om 1700-tallets København nævnes det, at der i kælderen på rådhuset fandtes en arrest og en vinkælder med skænkestue. Men rådhusarresten brede sig faktisk i tre planer og fungerede som en fremtrædende og måske tillige lidt skræmmende del af livet på rådhuset mellem de to store brande.

Ulrik Langen, f. 1966, ph.d., adjunkt i kulturhistorie ved Institut for Historie, Kultur og Samfundsbeskrivelse, Syddansk Universitet, Odense.

En tidligere indsat mindedes sit ophold i rådhusarresten med væmmelse. "Det gyselige Fængsel", som han kaldte arresten. Han var mere end glad for, at han under sin sag var blevet overflyttet fra rådhusarresten til stadens civile arresthus i Svendegade eller Slutterigade, som gaden mellem Nytorv og Hestemøllegade også kaldtes. Ja, han anså det ligefrem for en særdeles menneskekærlig gestus, at Københavns politimester havde "reddet" ham væk fra rådhusarresten, og han svor, at det skulle indprentes i hans børns opdragelse "at vel-signe ham [politimesteren] derfor og bevarer hans Ihukommelse".¹ Men hvad var det egentlig for et sted, der kunne fremkalde en så forbitret og følelsesfuld erindring? I det følgende skal jeg forsøge at kaste nogle få lysstråler ind i de mørke arrestværelser.

Torvene og rådhuset

Rådhusarresten fungerede dels som opsamlingssted for de folk, der af den ene eller den anden grund var blevet pågrebet af vægterne i nattens løb, dels som vare-

tægtsfængsel for personer, der havde en sag kørende ved den såkaldte Politikammerret – fra 1793 kaldet Politiretten. Ved en forordning af 5. juli 1793 var Politiretten blevet oprettet som en afløser for Politikammerretten. Forordningen kan i en vis udstrækning ses som en beskæring af politimesterens magt, idet Politiretten etableredes som et kollegium med tre dommere i modsætning til Politikammerretten, hvor politimesteren var alene om dommerembedet.²

Også på en række specifikke sagsbehandlingsområder indskrænkede forordningen politimesterens virkefelt. Men det er værd at lægge mærke til, at politimesteren alligevel både fungerede som udøvende og dømmende myndighed i forhold til de summariske afgørelser i politisagerne. Man har påpeget, at den indirekte årsag til politirettens oprettelse hang sammen med de socialt urolige tider i 1790'erne. Sigtet med forordningen skulle således have været at gennemføre et regelsæt, der gav mulighed for en fast og konsekvent optræden fra politimyndighedernes side i tilfælde af folkelige uroligheder.³ Det var

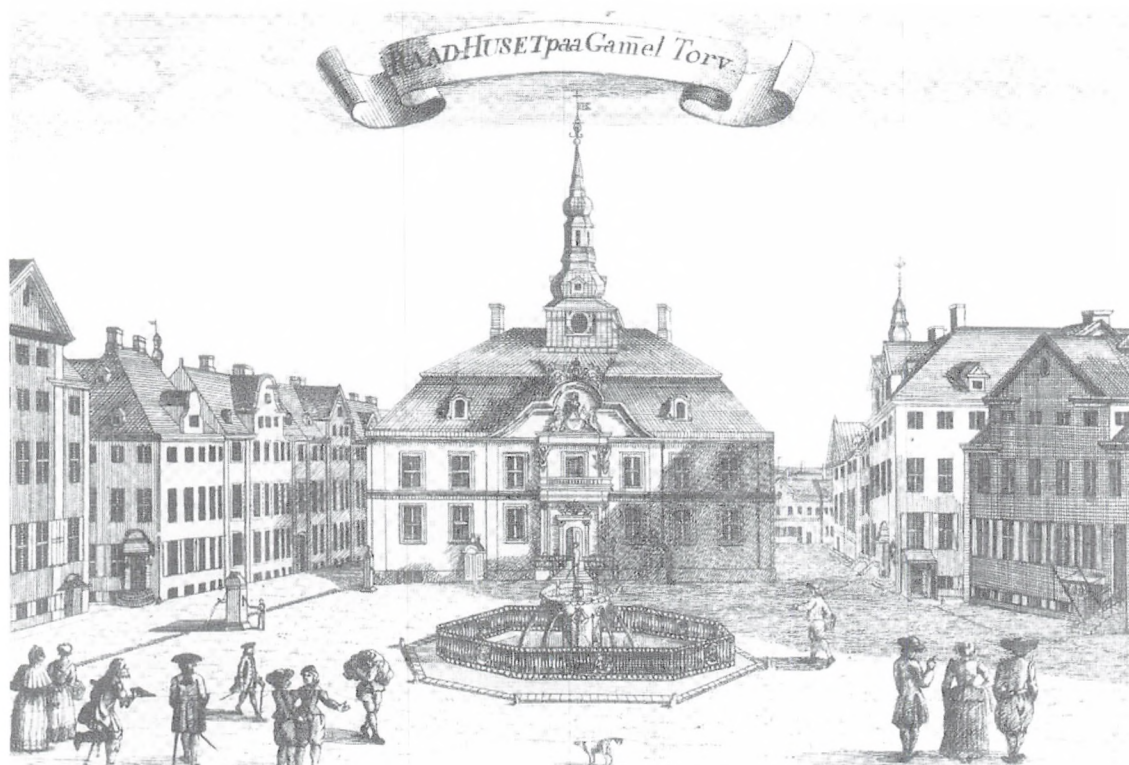

Fig. 1. Rådhuset og Caritasbrønden set fra Gammeltorv. Selv om J. J. Bruun bl.a. har afbildet en tiger og en hund på pladsen, er billedets primære formål at præsentere rådhusbygningen - ikke livet på torvet (Københavns Bymuseum).

især efter den såkaldte posthusfejde, hvor det var kommet til blodige sammenstød mellem ordenshåndhævere og borgere, at man havde indset behovet for en ny institutionaliseret praksis på området.

Politiretten i København fungerede som den retsinstans, der tog sig af lovovertrædelser, som havde med det daglige liv i hovedstaden at gøre; førstegangstyverier, private sager ("saasom: gjensidige Klager imellem Huusbønder og Tjenestefolk, Lauges Anke, over Fornærmelser i deres artikler eller Privilegier, o.s.v.") og den offentlige orden ("den almindelige Ordens og Roligheds Haandthævelse"). Også mere

omfattende forteelser som opløbssager og civile uroligheder hørte under Politiretten.⁴ Der var altså tale om behandling af politisager i modsætning til kriminalsager. De indsatte i rådhusarresten afspejlede således livet i Københavns gader; fuldebøtter, bortløbne læredrenge, småtyve og svindlere, prostituerede osv.

En skildring af forholdene i rådhusarresten er uløseligt knyttet til en fornemmelse af arrestens fysiske omgivelser. Derfor skal vi starte ude i det fri. Rådhuset, der lå midt mellem Nytorv og Gammeltorv, var dagligt omgivet af et sandt leben på de to omkringliggende pladser. Torvene anvendtes som

akseltorve, dvs. som marked for vognførende bønder, men en del andre handlende brugte også stedet. Nytorv var primært salgssted for kødvarer, og de folk, der handlede med gammelt jernkram, havde også deres boder på denne side af rådhuset. Det var desuden midt på denne plads, at skafottet indtil 1761 havde stået.

På begge pladser prægede hønsekonerne fra Valby og Hvidovre billedet med deres æg og fjerkræ. Frugt, grønt og kornvarer blev primært solgt fra Gammeltorv. Torvelæssene rundt omkring på pladsen kunne let skabe kaos, og derfor havde politimesteren ansat en torvemester, der skulle have opsyn og holde orden på pladsen. På Gammeltorv havde man på samme måde et par vægttere til at holde orden omkring Caritasspringvandet, så det ikke blev beskadiget af torvevognene.

Tiden og torvelivet var dog ikke gået ubemærket hen over hverken springvandet eller selve rådhusbygningen. I 1783 hedder det, at man som rejsende, der kommer til København ad det nyistandsatte Vesterbro, gives indtrykket af en smuk og pyntelig by. Men illusionen brydes hurtigt "ved det fatale Syn af Fontainen og Raadhuset; Begge forhend bekiendte Prydelser for Staden", der nu er i et "ynkeligt Forfald".⁵

Derfor gjorde man fra byens side overvejelser og beregninger i forbindelse med en eventuel istandsættelse. Pengene var dog små efter andre større renoveringsarbejder af eksempelvis Østerport og det ovennævnte Vesterbroområde mellem indkørslen til Frederiksberg Allé og Roskilde Landevej. Alligevel understregede Magistraten, at en renovering af springvandet var uopsættelig. Ingen af byens offentlige anlæg var så ynkelig forfaldent som springvandet, dette "saa agtværdige Monument, hvis nærværende Tilstand nærmer sig til en total Ødelæggelse og foraarager en almindelig Ubehagelighed".⁶

Udover at være markedsplads blev torvene omkring rådhuset også brugt til gøgl og opvisninger. Og to gange om året blev Gammeltorv brugt som mønstringsplads for brandkompagniet, hvor alle byens sprøjter blev afprøvet og efterset. Da Holberg en overgang boede med udsigt over Gammeltorv lod han sine indtryk nedfælde i et af sine latinske epigrammer. Fra sine vinduer var han vidne til "Bøndernes Torvehandel, til Slagsmaal, Svig, Tyverier og skammelige Gerninger".⁷ I dansk oversættelse lyder epigrammet: "Du spør, i hvilken Kant af Byen jeg har min Bolig?/ To Torve ganske nær, Papil, den findes vil/ Det ene Gammeltorv, med gammel Kunst fortrolig/Slagsmaal og Tyveri og Svig Drik og Spil/Nytorv det andet, der har Skafottet man placeret/midt mellem begge har Justitia sit Bo/ Saa mellem Galgenpak og Galgen ugenert/Jeg boer; den ene Gud mig hjælper mod de to".⁸ Der var ikke stor forskel på folkene på torvet og de indsatte på den anden side af rådhusets mure.

Gik man op ad rådhusets udendørs trappe og ind ad hovedindgangen, der lå ud mod Gammeltorv, trådte man ind i en stor forhal. Gulvet var lagt med ølandske fliser. Salen var dekoreret med portrætter af den oldenborgske stammes konger. I nogle store skabe var der ophængt kæmpegeværer og slagsværd med ståltrådsmitter for. Også byens mål og vægt var placeret i et skab bag ståltrådsmitter.

I forhallen - rådhusbørsen, som den også kaldtes - samledes alle, der havde ærinde på rådhuset. Ser man bort fra dyrene, varerne og torvekonerne, kunne mylderet på rådhusbørsen ind i mellem ligne det brogede sammenrend ude på pladsen foran. Det var også i denne sal, at alle kongelige forordninger og reskripter blev oplæst for den "i Salen forsamlede Almue".⁹ Oplæsningen skete fra et galleri i højre side, der førte videre ind til rådssalen, hvor Magistraten samledes to til tre gange om ugen.

Fig. 2. Sådan forestillede illustratoren Hans Tegner sig livet foran rådhuset på Holbergs tid. Det er ikke torvedagens mylder af vogne og sælgende bønder, men et større optog fra Nygade, der præger billedet. Tegningen stammer fra jubeludgaven af Holbergs komedier fra 1883.

Også Vand- og Brandkommissionen holdt sine møder her.

Havde man et ærinde hos Magistraten, ventede man i forhallen indtil man af en rådstuetjener blev kaldt ind i rådssalen for at ordne sine ærinder. Bag et balusterværk i brysthøjde kunne man så klare sine forretninger med Magistraten, der

sad omkring et hesteskoformet bord med et grønt klæde: "Et Stykke af denne Stue er ved Indgangen afsondret fra den øvrige Deel ved en Balustrade, hvor den gemene Mand, naar nogen for Raadet indkaldes, har sin Plads, at de ey skal trænge sig for nær ind paa Assessorerne".¹⁰ Bag Magistratens rådssal ud mod Nytorv lå rådhu-

sets arkiv og bibliotek. På den anden side af rådhusbørsen - i den østlige ende - ud mod Nytorv lå en vagtstue og et par arrestkamre, indrettet hvor bytinget havde haft til huse indtil Hof- og Stadsrettens oprettelse i 1771 gjorde bytinget overflødig. Fra arrestkamrene kunne man gennem et lille højtiddende tremmevindue kigge ned på livet på rådhusbørsen i dagtimerne. I samme ende ud mod Nytorv lå en skænkestue. Mellem de to åbne arkader i facaden mod Nytorv lå sprøjtehuset, hvor omkring bygningens indre hovedtrappe løb.

I bygningens andet stokværk fandtes de 32 mænds sal - datidens borgerrepræsentationslokaler - med vinduer ud mod Gammel Torv og den nuværende Nygade. Langs salen lå en tværgående korridor, der endte i en balkon placeret over hovedindgangen til rådhuset ud mod Gammeltorv. Det var her orkesteret med trompeter og pauker var opstillet, når man fra indgangstrappen nedenfor lavede trækninger til tallotteriet og skulle bruge den behørig musikkedsagelse til festlighederne. Et bord var da opstillet på trappen, hvor omkring de kongelige kommissærer og de deputerede sad. Ved en lille forhøjning stod lotteriinspektøren med lotterimaskinen. En dreng klædt i guldgalonneret silkedragt og med bind for øjnene foretog de fem trækninger. Ved hver af trækningerne spillede orkesteret en fanfare. Når numrene var udtrukket blev resultaterne præsenteret på en tavle med forgyldte tal og ophængt så tilskuerne på torvet kunne se dem. Det var også på pladsen lige ud for trappen, at vægterne hver aften samledes. Efter samlingen blev de af vægterkaptajnen sendt med deres morgenstjerner ud på deres poster og ruter.

På samme etage som balkonen, ud mod Nytorv, lå rådstueskriverkontoret, Overformynderiets kontorer og politikamme-

ret, hvor Politi(kammer)retten afholdt sine forhør. Politikammeret bestod af fire rum. Et af politikammerets værelser blev brugt som forhørslokale. Her fandtes et nagelfast bord omkranset af en mindre træbalmustrade, der skulle holde nysgerrige lidt på afstand. Langs væggene fandtes hylder med protokoller og papirer. I forlængelse af politikammerets værelser lå endnu et par arrestværelser. Når man sad i et af arrestværelserne her eller nedenunder, kunne man høre larmen fra markederne ude på torvene omkring rådhuset. Og opholdt man sig i et af de arrestværelser, der stødte lige op til politikammeret, kunne man ofte følge med i, hvad der foregik inde hos politiet.

Afhøringerne i politikammeret var ofte tilløbsstykker. En arrestation på gaden skabte ikke sjældent en del opmærksomhed og opløb. Var en misdæder blevet pågrebet på gaden af politiet kunne man være sikker på, at mange nysgerrige fulgte med, når den pågrebne førtes gennem gaderne mod politikammeret. Sådanne tilbageholdelser og forhør var i princippet en offentlig handling, en reminiscens af de tidlige retshandlinger, der foregik på torvet under åben himmel til fri beskuelse for alle interesserede. Derfor var det ikke ualmindeligt, at gadens tilskuere fulgte med indenfor i politiretten ved den slags lejligheder. Formentlig har politikammeret ind i mellem været fyldt godt op af urtekræmmerlærlinge, matroser, tjenestepiger, skomagerdreng eller andre, der nysgerrigt stirrede på den eller de arresterede.¹¹

Bygningens grundmurede, krydshvælvede kælder var indrettet til forskellige formål. I den vestlige ende under Magistratens rådssal lå kælderarresten for fanger, der var idømt vand og brød. Kælderarresten havde sin egen indgang fra den ene af vestibulerne ud mod Nytorv. I den anden ende af kælderen lå Stadsælderen

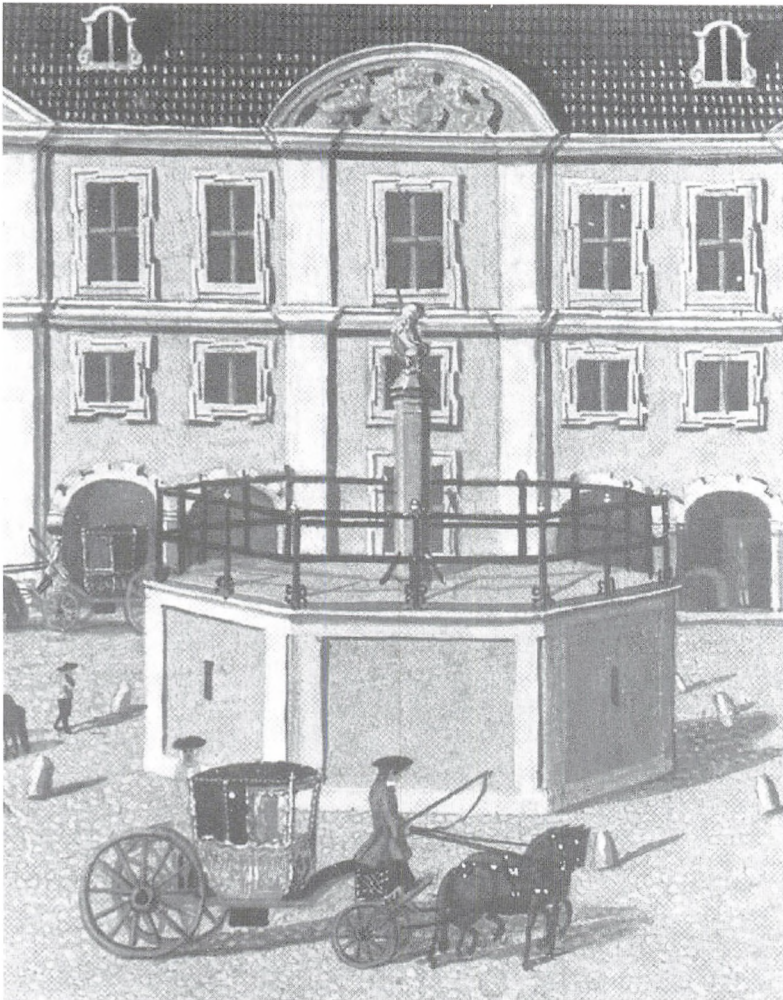

Fig. 3. På en opmuret forhøjning stod skafottet med en skampæl i midten. Det blev opført omkring 1730 og nedrevet i 1761 – tre år efter den sidste henrettelse på torvet. I baggrunden ses rådhusets facade ud mod Nytorv. J. J. Bruun 1745 – udsnit af gouache (Rosenborg).

– rådhusets værtshus. Den midterste kælder brugtes primært som opbevaringsrum. Husets mange funktioner afspejles i den fysiske indretning. Rådssale, kontorer, venteværelser, lokummer, vagtstuer, sprøjtehus, arrestværelser, værtshus, opholdsrum, arkiv og funktionærboliger lå således klods op ad hinanden i den ikke overvældende store bygning. Den socialt blandede og tætte fysiske kontakt mellem rådhusets brugere er helt fremmed for vore dages samfund, hvor

fængselsvæsen, bystyre, domsmyndigheder, udskænkning og privatboliger er fuldstændigt adskilte verdener.¹²

Den stejle trappe

De københavnske arresthuse var både overfyldte og uhumske. For rådhusarrestens vedkommende var pladsmanglen et tilbagevendende problem, og arrestens

beliggenhed på selve rådhuset gjorde det ikke nemt at ændre på indretningen. Selv mindre modifikationer kunne være en omstændelig affære. I en skrivelse fra 12. oktober 1761 indberetter vagtmesteren på rådhuset, at briksene i rådhusarresten er forfaldne og trænger til at blive repareret. Samtidig omtaler han et andet problem. I rådhusets skænkestue fandtes en stejl trappe, der førte op til nogle af arrestkammerne ovenpå. Denne indretning kunne give problemer, ”siden det ofte hænder sig at nogen som er beskienkede, vil gaa derop og staaer Fare for at falde ned og brække Arme og Ben i støkker”.¹³ Vagtmesteren foreslår derfor, at der sættes en dør op foran den stejle trappe. Det kan måske virke absurd, at man ikke for længst havde sat en dør op mellem værtshuset i kælderen og de af rådhusarrestens lokaler, der lå ovenpå. Men der var mange parts-havere at tage i ed, inden man kunne begynde at ændre tingene; politi, magistrat, stadskæmneren og i dette tilfælde ikke mindst udskænkeren Frederik Barfred, der havde lejet sig ind på rådhuset og drev en god forretning i Stadskælderen, der fra gammel tid havde fungeret som værtshus. Hovedproblemet i en sag som denne var ofte, hvem der skulle udrede udgifterne. Således kunne eksempelvis de iskolde arresthuse rundt omkring i landet stå uopvarmede hen, selvom der faktisk fandtes indretninger til opvarmning på mange af stederne. Hindringen for deres benyttelse var manglen på en bestemmelse om af hvilken kasse, man skulle udrede betalingen af brændsel.¹⁴

Ud over pladsmanglen og forskellige uhensigtsmæssige indretninger, som eksempelvis den stejle trappe i vinkælderen, hvorfra fulderikkerne faldt, når de forsøgte at gå op til arresten, har også sædeligheden tilsyneladende været et problem i rådhusarresten. I hvert fald for dem, der var ansvarlige for arrestens drift. Magistraten

havde sendt vagtmesterens skrivelse om den stejle trappe videre til daværende politimester Frederik Horn, der efter et personligt eftersyn udfærdigede en erklæring om tilstandene i rådhusarresten:

”Selv om den Dør bliver indrettet, som Vagtmesteren andrager om, (hvilket er højst nødvendigt i den Tilstand, Arresten nu er) saa bliver der dog en Vanskelighed tilbage, som ikke derved kan redresseres, nemlig, at Mand- og Kvindfolk, Civiles og Militaires, fornemme og gemene, besmittede og ubesmittede, Tyve, Spitsbuber, Galne, Beskænkede p.p., som af Vægterne om Natten bliver opbragte, pêle mêle kommer tilsammen, hvoraf ufejlbarligen maa følge mange vederstyggelige Suiter, endskøndt de, som Mørkheds Gerninger, ikke falder i Øjnene eller bliver bekjendte, men især denne imod al god Orden og Politie stridende Illusion, at naar et eller andet løsagtigt Kvindemenneske for kortere eller længere Tid sidder forvaret i Arresten, lader hendes Bekendte ved at gøre Allarm på Gaderne sig af Vægterne opbringe for paa den Maade at blive introducerede hos hende. Ej at melde om den horreur, det endog i Imaginationen foraarsager, naar man forestiller sig i Almindelighed et ungt og i Særdeleshed et skikkeligt og ærekært Menneske, som enten formedelst Ungdoms vivacité eller anden Hændelse giver Anledning til at Vægterne opbringer ham, at passere Natten i saadant Compagnie og i saa stinkende Værelse”.¹⁵

Beskrivelsen giver et fint indtryk af den blandede skare, der kunne opholde sig i arresten, efterhånden som vægterne fyldte op i løbet af natten. Der har ikke sjældent været overmåde trængsel. Men det var intet imod forholdene i arrestens to kælderrum, ”dette effroyable Hul”, hvor vand- og brødfangerne var indsat. Her var forholdene så slemme, at det i følge Horn stred mod al menneskelighed at lade nogen sidde der

i bare 24 timer - eller længere, som de fleste af fangerne gjorde. Fugtigheden var ulidelig, der var intet lys og ingen udluftning, væggene drev af salpeter og der var intet andet at sidde eller ligge på end den bare jord. Det var her, at bortløbne læredrenge som straf kunne risikere at skulle opholde sig en tid på foranledning af deres mestre. Politimesteren mente derfor, at man måtte indskærpe over for mestrene kun at lade drengene sidde én dag i fangekælderen. En stikprøveundersøgelse for året 1792 viser, at man i Politikammerretten i vid udstrækning anvendte fængsel på vand og brød i kælderarresten som straf. Og vel at mærke på arrestanternes egen bekostning.

Den konstaterede mindstestraf i 1792 var to dage og to nætter, mens den højeste var på ikke mindre end ti dage og ti nætter. Det var en kvinde, der adskillige gange var blevet anklaget for at føre et usædeligt liv, der måtte udstå denne straf. Man mente ikke, at hun var i stand til at udføre det almindelige arbejde i Forbedringshuset på Christianshavn og satte hende derfor på vand og brød.¹⁶ Idømtes man en bødestraf, som man ikke var i stand til at betale fik man ikke sjældent tilbud om at sidde straffen af i kælderarresten. Således blev en beskænket mandsperson, der ved nattetide havde banket på forskellige gadedøre, opbragt af en vægter og herefter idømt en bøde på én Rdlr. eller fire dage og nætter på vand og brød.¹⁷ Så kunne han selv vælge.

For at forbedre forholdene i rådhusarresten foreslog Horn en række foranstaltninger, der kunne afhjælpe problemerne. Hvis man byggede en lille bygning på Nytorv, der kunne fungere som vagt- og sprøjtehus, ville man vinde noget plads i selve rådhuset ved at flytte vagten over i det nye hus. Den indvundne plads kunne så indrettes til arrestværelser, det ene for skikkelige folk, der i nattens løb var ble-

vet indsat af vægterne, det andet for gemene folk.¹⁸

Værelser skulle yderligere indrettes med separate kamre eller "loger" for de folk, der "efter omstændighederne ikke skulle være til sammen med andre". Horns forslag sendtes videre, og efterhånden som sagen tog til i omfang, opstod idéen om at inddrage vinkælderen til udvidelse af arresten. Dette modsatte udkænker Barfred sig på det ihærdigste, og det hele endte da også med, at intet blev ændret overhovedet.

Arrestens forbedring

Rådhusarrestens indretning og udseende modificeredes gennem årene, men nogle skrivelser fra 1793 viser mere præcist, hvordan der så ud kort før rådhuset brændte. Med "Forordning om Fængslernes bedre Indretning, og de Fangnes Underholdning" fra april 1793 havde man fra myndighedernes side søgt at forbedre forholdene for de varetægtsfængslede i de danske og norske arresthuse. Forordningens sigte var at skabe et generelt regelsæt for arresternes indretning. Tidligere havde dette udelukkende været op til de lokale myndigheders forgodtbefindende.¹⁹ I forordningens forord hedder det:

"Da det strider imod Retfærdighedens Grundsætninger, at nogen skulde ansees skyldig til Straf, førend han dertil paa Lovlig Maade er bleven dømt, saa flyder deraf, at de, som formedelst Misgierninger ere tiltalte og heftede, ikke bør, imedens Søgmaal imod dem ved Retterne forfølges, udsættes for større Lidelser, end de, der ere nødvendige Følger af deres Friheds Indskrænkelse og deres Personers Bevogtning, indtil deres Skiebne ved endelig Dom er bleven afgjort".

Til umiddelbar forbedring af forholdene opstiller forordningen retningslinier for

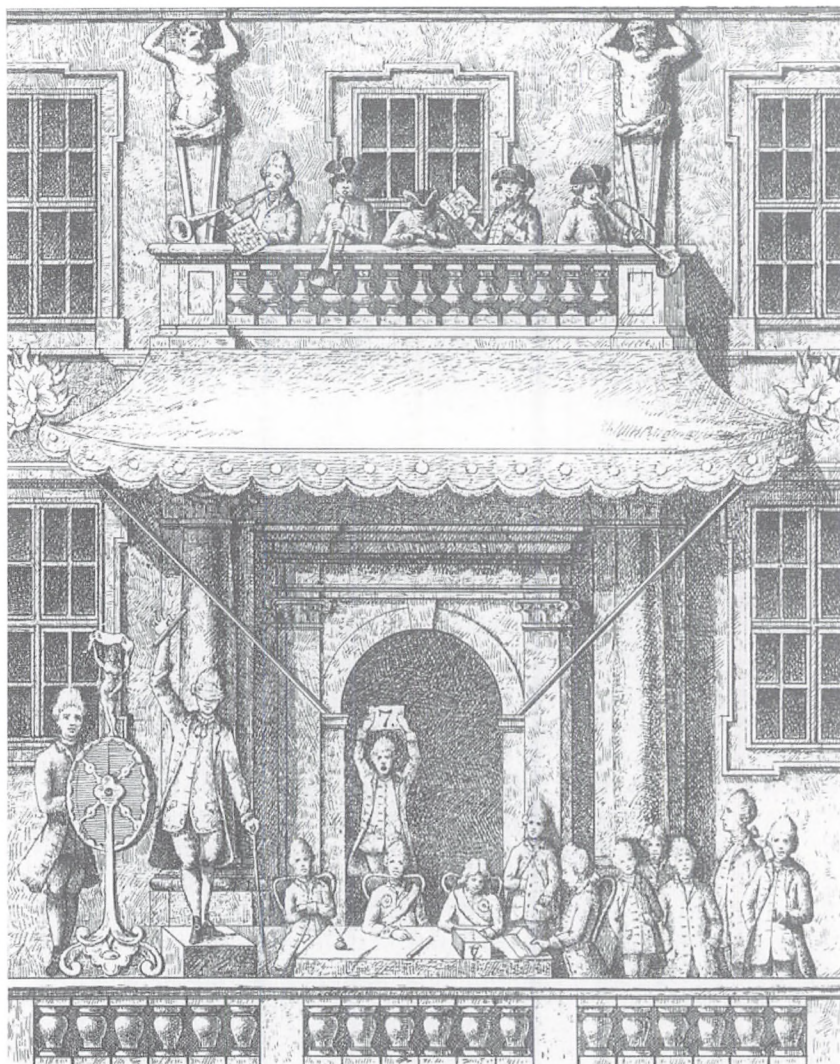

Fig. 4. På dette kobberstik fra 1770'erne ses en trækning af tallotteriet med musikledsagelse fra balkonen, hvorfra der til lejligheden er ophængt en markise. Ved bordet ses lotteriinspektørerne. Forrest ses en balustrade, der er opstillet for at holde mængden lidt på afstand (Københavns Bymuseum).

arresternes indretning og de fængslede bekvemmelighed. Hver indsat skal dagligt modtage seks skilling til sit underhold. De indsatte skulle selv betale deres mad. Seks skilling var ikke meget, men kunne dække udgifterne til et nogenlunde anstændigt måltid.²⁰ Nogle arrestanter oppebar et dagligt underholdsbidrag på syv skilling, mens andre kun fik fem. Efter forordnin-

gens udsendelse erklærede Magistraten, at man ville bibeholde bidraget på syv skilling for de privilegerede arrestanter, mens resten fra nu af ville modtage seks skilling i henhold til forordningen.²¹

Videre hed det i forordningen, at arresthusenes celler burde være tørre og luftige for at skåne arrestanternes helbred. Man måtte ikke kunne blive syg af at vente på

en afgørelse i sin sag. Dertil skulle alle arresthuse være forsynet med et antal brikse, der stemte overens med det antal indsatte arresten husede. Briksene skulle være forsynet med grove uldne dækkener og madrasser. Madrasserne skulle være fyldt med rent halm, der skulle udskiftes hver fjerde uge. Forordningen krævede, at tilstandene i alle danske arresthuse undersøgtes nøje, hvorefter de lokale myndigheder skulle indberette, hvorledes man i de enkelte arrester kunne udføre forbedringer, så forholdene kom på højde med de krav, der stilledes i forordningen. I betragtning af, at man havde fundet det nødvendigt at opstille disse minimumskrav for arresthusenes indretning, kan man meget vel regne med at forholdene ikke har været alt for gode.

Som påbudt i forordningen skulle de lokale myndigheder over hele riget indsende beretninger om de respektive arresthuse rundt om i landet. De københavnske myndigheders redegørelse for forholdene i rådhusarresten er kortfattede, men giver ikke desto mindre indtryk af et arresthus i en kummerlig tilstand. Magistraten indsender den 14. oktober 1793 et promemoria til Danske Kancelli, hvori det fortælles, at man nu har anskaffet madrasser til briksene i arrestværelserne.²² Men denne forbedring forslår kun lidt i forhold til de betydelige mangler arresten lider under. Værelserne er for små i forhold til det store antal arrestanter, der ofte sidder der. Luften er dårlig, selvom der findes træk-rør. Bygningens indretning giver ikke mulighed for, at de indsatte kan trække frisk luft eller "gøre sig nogen Bevægelse".

Værst står det dog til med de sanitære forhold. Værelserne har "alle den store Ubehagelighed, at Arrestanternes Urenlighed maa samles i Ballier inde hos dem". Endvidere er det til stor gene for de andre aktiviteter på rådhuset, at de fyldte baljer med "urenligheder" må føres igennem

rådhusbørsen, når de skal tømmes. Som i 1761 foreslås, at vinkælderen inddrages til arrest, når lejerens kontrakt udløber.

Magistraten understreger dog, at det vil være ønskelig om arresten helt flyttes væk fra rådhuset. Kancelliet skriver tilbage, at eftersom arresterne er "meget slette og overmaade smaa" stilles et forslag om inddragelse af rådhusudskæknings lokaler, og at også et fag vinduer af rådhusbørsen bliver taget til hjælp.²³ Dertil stilles et forslag om opførelse af en bygning på Nytorv i en distance fra rådhuset, "saa at samme ej betog nogen Lysning i de i bemeldte Bygning værende Contoirer". Pladsen mellem den nye bygning og rådhuset skal indrettes som en gård med gitterværk, hvor arrestanterne kan få mulighed for at røre sig lidt. Kancelliet udbeder sig en betænkning fra Magistraten om forslagene.

Københavns daværende politimester J. T. Flindt mente tilsyneladende ikke, at der var problemer med forholdene i arresten. Lidt hånligt skrev han til Magistraten, at han havde skaffet nye madrasser til arresten, fordi det var blevet ham påbudt og "fordi der har været Arrestanter, som have tilkiendegivet Misfornøjelse over, at de, som de kaldte det, havde et haardt Leje".²⁴

"Et skummelt Arrest"

Til grund for Magistratens skrivelse til kancelliet om forholdene i rådhusarresten lå en redegørelse fra arrestforvalter Clausen.²⁵ Denne redegørelse giver et mere detaljeret indblik i arrestens indretning. Arresten består i otte værelser, fordelt på tre etager; førstesal, stuen og kælderen. På førstesalen, hvor politikammerets lokaler er, ligger tre værelser. Det første af dem har brikse til fire personer. Der er lyst, men luften er dårlig. Når der bliver fyldt

op, breder der sig en kvælende stank. Arrestforvalteren skriver, at denne celle ”er den eneste for honette Mænd og Kvinne Kiøn”. Men når værelset bliver fyldt op, som det ofte sker, så må nogle af de indsatte flyttes og ”Officerer, Student eller honet Borger indsættes i et skummelt Arrest”.

Der kunne også være andre grunde til at en ”honet Borger” måtte give sin plads til en anden. Hvis udenlandske gesandters embedsmænd eller tjenestefolk skulle være så uheldige at blive arresteret i løbet af natten, havde de forret til pladsen i dette værelse. I praksis betød det, at man måtte flytte de folk, der allerede sad i arrestværelset, for at overlade pladsen til arresterede tjenestefolk i udenlandsk tjeneste.

Om det næste arrestværelse skriver Clausen: ”Det midterste Kammer er skummelt. Der er Brixer til 10 Personer, men stærk Qvalm og stank, der er ej heller Luft, og det arriverer at der bliver opbrugte een nat 12 til 16 Personer, og ieg har i een Nat indsat 30 Personer der i mangel af Anden Lejlighed”. Et af disse rum havde folkeviddet i øvrigt døbt ”Riddersalen” – en betegnelse, der i det daglige også anvendtes af Politirettens personale.²⁶ Det næste værelse er ”Fruentimmerkammeret”. Der er to brikse hver til to personer, meget trangt og dårlig luft. I dette værelse indsættes ”alle slags Fruentimmer, beskienkede, Afsindige, syge og fulde af Utøj, saa den paa en Nat kand blive stinkende og opfyldt med Krybende Kreaturer”. Undertiden opholder der sig ti-tolv personer i værelset.

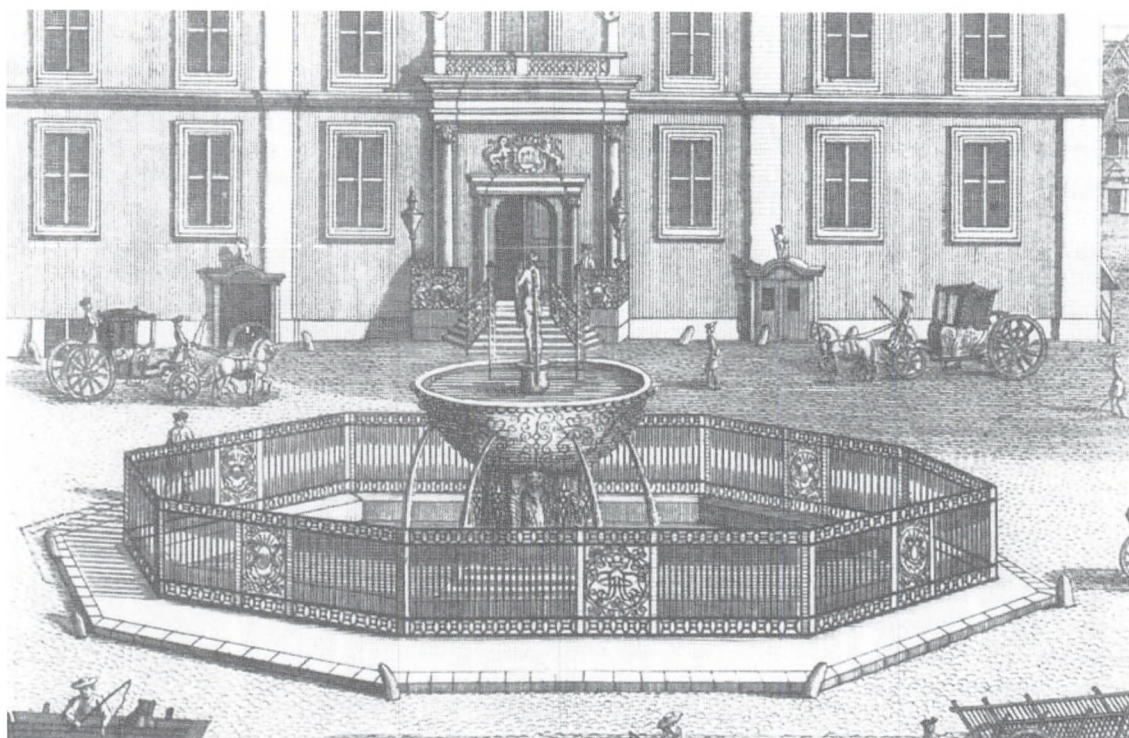
På etagen nedenunder findes tre arrestværelser. Det er et af disse kamre, der er forbundet med værtshuset i kælderen med en stejl trappe. Et af værelserne har to brikse, hver til to personer. Det er for ”værtshusgæster, soldater, matroser, usle og beskænkede” og er altid fuld af utøj. Dette værelse ligger ud mod rådhusbørsen, der i dagtimerne som nævnt var fyldt af mennesker med ærinder på rådhuset.

Clausen fortsætter: ”Hvor Bytinget forhen har været er to Arrester, den ene Lys, den anden skummel, tætte og uden Luft, der hensættes de som bliver Dømt til Vand og Brød, i den ene Mandfolk og i den anden Fruentimmer”. I kælderen i den anden ende af bygningen findes to arrestrum hver til to personer. ”Der indsættes ingen uden efter Ordre eller de ere Dømte på Vand og Brød i Rådhuskælderen”. Den trange indretning, den dårlige udluftning og ikke mindst det, at arrestanterne måtte forrette deres nødtørft i selve værelserne, gjorde stanken ulidelig.

Breve fra arresten

Som arrestant i rådhusarresten var man placeret ganske tæt på bystyret, på politiet, på udskænkningen i kælderen og på alle, der havde et ærinde på rådhuset. Man kunne høre, hvad der foregik rundt omkring i huset. Uden problemer kunne man råbe til andre indsatte i arrestværelserne på samme etage gennem de gitterhuller, der fandtes i dørene. Mad kunne købes udefra eller af arrestforvareren, der også sendte sin tjenestepige ind i arrestværelserne med kaffe til de indsatte. Man forrettede sin nødtørft i værelsernes baljer. Latrinen blev bragt ud af arresten for næsen af byens øvrigheds personer og alle andre, der opholdt sig på rådhusbørsen. I fysisk forstand var der ikke langt fra høj til lav – nogle gange var ”de store” dog adskilt fra de gemene af en balustrade som eksempelvis i rådssalen i stueetagen. Men alle – høj eller lav – kunne lugte stanken fra baljerne med fangernes efterladenskaber, når de blev båret gennem rådhusbørsen for at blive tømt.

Arrestforvalter Clausens rapport adskiller sig fra politimester Horns beskrivelse på ét punkt. Når Clausen nævner et ”fruentimmerværelse” må det antages, at

Fig. 5. Caritasbrønden på Gammeltorv, der i følge Magistraten havde behov for en renovering. Ved festlige lejligheder danser guldæblerne på vandet. I 1890 ombyggede – og maltrakterede – man det desværre til ukendelighed. J. J. Bruun 1755 (Det kgl. Bibliotek).

man har bestræbt sig på at holde mænd og kvinder adskilt i arresten. Det var mao. ikke længere så let at lave uorden og på den måde finde vej til de prostituerede i arresten, som politimester Horn havde beskrevet. Noget tyder dog på, at man i nogen udstrækning stadig tog let på kønsadskillelsen. Et eksempel viser, at et fængslet ægtepar måtte udholde deres arrest i adskillelse, men i dagtimerne fik kvinden lov til at sidde hos sin mand med sit sytøj. En anden indsat i samme arrestværelse fandt i øvrigt en efterladt tråd fra den syende arrestantinde. Han fik den idé at anvende sytråden som hejseværk for nogle rigsdalersedler, som en af hans bekendte

skyldte ham. Vennen skulle møde op på rådhusbørsen og fastgøre pengesedlerne til tråden, som arrestanten ville fire ud af gitterhullet i døren til arrestværelset.

Ved en anden lejlighed fik samme arrestant uds muglet et brev fra arresten med hjælp fra en anden indsat. En beskænket juveler var i nattens løb blevet arresteret for gadeuorden og skulle tilbringe natten i rådhusarresten. Her havde en af hans medindsatte overdraget ham et brev, som han indvilligede i at aflevere, så snart han blev løsladt. Brevet var skrevet med blyant på et smørrebrødspapir, som en af de medindsatte havde fået bragt mad i. I brevet beder arrestanten en af sine bekendte

om at indfinde sig på rådhusbørsen en af de efterfølgende dage. Han skulle gå gennem rådhusbørsen og stille sig ved et af de tilgitterede huller ind til arresten og banke på væggen. Så ville den indsatte komme frem ved gitterhullet for at tale med ham. Brevskriveren havde i øvrigt også skrevet andre breve, som var uds muglet fra arresten. Han havde på et tidspunkt henvendt sig til en kvinde, der ofte gik rundt på rådhusbørsen med et barn på armen. Arrestanten havde lovet kvinden penge for at aflevere nogle breve. Kvinden havde modtaget brevene, afleveret dem til adressaterne og havde endda fået mundtlige svar med tilbage, som hun videregav til arrestanten ved at tale til ham fra rådhusbørsen. Hvordan disse ting kunne foregå ubemærket kan virke forbavsende på en nutidig betragter. Men at den slags aktiviteter kunne foregå, hænger nok sammen med den trængsel, der dagligt var på rådhusbørsen. Det var simpelthen ikke muligt for vagterne at holde øje med alt, hvad der foregik. Eller også var de bare ligeglade.²⁷

Som nævnt stod rådhusarresten foran en forbedring, efter at forordningen fra 1793 havde rettet opmærksomhed mod forholdene i de danske arresthuse. Man diskuterede frem og tilbage, hvad der kunne gøres. Magistraten hældede til den nævnte løsning med inddragelse af vinkælderen. Men da udkænker Barfred havde kontrakt på vinkælderen til udgangen af 1794, måtte man vente med at foretage sig noget. I september 1794 udsendte de 32 mænd en erklæring, hvor de støttede Magistraten. Et nøjere overslag over omkostningerne ved omlægningen skulle udføres, og stadsbygmesteren afsendte to beregninger til Magistraten i begyndelsen af 1795. Men inden man fik foretaget noget videre i sagen, gik rådhuset op i røg ved den store brand i juni 1795. Op i røg gik muligvis også en del papirer, som kunne have fortalt os noget mere om livet i rådhusarresten.

Noter

1. Landsarkivet for Sjælland: Hof- og Stadsretten: Pådømte sager 22/6 1795, nr. 87/95.
2. Henrik Stevnsborg: For "at fremme og opretholde den fuldkomne borgersikkerhed". Om oprettelsen af Københavns Politiret i 1793", *Politihistorisk Selskab, Årskrift 1981*, s. 21-44, s. 21ff.
3. Stevnsborg som ovenfor anført s. 36. Om de københavnske politiretter og politimesterembedet se også Kristian Hvidt: *Politimester og politiret i København. Et bidrag til enevældens retspleje, Afhandlinger om arkiver ved Rigsarkivets 75-års jubilæum, 1964*, s. 82-96 og indledningen til Harald Jørgensen: *Københavnske politi- og domsmyndigheder. Foreløbig arkivregistratur udgivet af Landsarkivet for Sjælland m.m., 1975*.
4. Citaterne stammer fra forordningen af 5. juli 1793 og kan findes i J. H. Schou: *Chronologisk Register over de kongelige Forordninger og aabne Breve*.
5. Københavns Stadsarkiv: Københavns Magistrats arkiv, MC 712: Skrivelse af 22. marts 1783.
6. Københavns Stadsarkiv: Københavns Magistrats arkiv, MC 712: Skrivelse fra de 32 mænd af 1. maj 1783.
7. Christian Elling og Victor Hermansen: *Holbergtidens København i Billeder fra Samtiden, 1932*, s. 52.
8. Citeret fra O. Nielsen: *Kjøbenhavn paa Holbergs Tid, 1884*, s. 9.
9. Erich Pontoppidan: *Den Danske Atlas, II, København 1764*.
10. Laurids de Thurah: *Hafnia Hodierna, København, 1748*, s. 170.
11. Se Hugo Matthiessen: *Københavnske gader 1728-1795. Kulturhistoriske studier, 1924*, s. 121-22 med henvisninger og E. C. Werlauff: *Af min Ungdoms Tid, 1954*, s. 116.
12. Til ovenstående beskrivelse af rådhuset er anvendt følgende materiale: Københavns Stadsarkiv: Københavns Magistrats arkiv, MC 712 (håndværkertilbud i forbindelse med istandsættelse, 6. marts 1780), *Kunstakademiets bibliotek: Samlingen af arkitekturtegninger, Frederik Schiøtts samlinger (brandtaksation 1754 i afskrift), Erich Pontoppidan: Den Danske Atlas, II, København 1764*, s. 115, Nicolaj Jonge: *Den kongelige Hoved- og Residentz-Stad Kiøbenhavns Beskrivelse, forestillende Stadens Tilstand, Beskaffenhed og Merkværdigheder i en*

- sammenhængende Orden i de ældste, mellemste og nyeste Tider, 1783, s. 101-09, Laurids de Thurah 1748, s. 168-73 og Chr. Villads Christensen: Stadskjælderer paa Kjøbenhavns Raadhus 1443-1794, Fra Arkiv og Museum, nr. 1, hæfte 7-8, 1902, s. 539-41. Grundplans- og facadetegninger findes i Laurids de Thurah: Den danske Vitruvius, I, København 1746, tab. XC-XCV.
13. Københavns Stadsarkiv: Københavns Magistrats arkiv: Magistratens resolutionsprotokol 1761-64, s. 178.
  14. Fr. Stuckenberg: Fængselsvæsenet i Danmark, II, 1896, s. 279.
  15. Horn til Magistraten, 2. november 1761. Her citeret fra Villads Christensen 1902, s. 538.
  16. Harald Jørgensen: Thi kendes for ret. Studier i de civile københavnske domstoles historie i perioden ca. 1660 til 1919, 1980, s. 223.
  17. Landsarkivet for Sjælland: Politikammerretten i København: 1. protokol 1791, behandlede sager, nr. 704/2492.
  18. Københavns Stadsarkiv: Københavns Magistrats arkiv: Magistratens kopibøger 1761, nr. 306 og Villads Christensen 1902, s. 539.
  19. Stuckenberg 1896, II, s. 267
  20. Om fødevarepriser i perioden se Poul Thestrup: Mark og skilling, kroner og øre. Pengeenheder, priser og lønninger i 360 år (1640-1999), Arkivernes Informationsserie, Statens Arkiver, 1999, s. 34.
  21. Landsarkivet for Sjælland: Politiet i København: Rådstuebreve 1788-93. Promemoria fra Magistraten til politimesteren, 29. maj 1793.
  22. Københavns Stadsarkiv: Københavns Magistrats arkiv: Magistratens kopibøger, 1793 C. Promemoria fra Magistraten til Danske Kancelli, 14. oktober 1793.
  23. Københavns Stadsarkiv: Københavns Magistrats arkiv: Magistratens kopibøger, 1793 B. Kancelliskrivelse af 28. maj 1793.
  24. Københavns Stadsarkiv: Københavns Magistrats arkiv: Magistratens kopibøger, 1793 C. Flindt til Magistraten, 28. september 1793.
  25. Københavns Stadsarkiv: Københavns Magistrats arkiv: Magistratens kopibøger, 1793 A. Skrivelse af 29. april 1793 fra arrestforvalteren til Magistraten.
  26. Landsarkivet for Sjælland: Københavns Politiret: 2. protokol 1794, forhørsprotokol I, s. 233.
  27. Nævnte eksempler kan findes i Landsarkivet for Sjælland: Københavns Politiret: Pådømte sager 1794, nr. 504 og Københavns Politiret: 2. protokol 1794, forhørsprotokol I, s. 269ff.

Rytterstatuen på Amalienborg Slotsplads

Et øjenvidnes beretning om dens tilblivelse

Jakob Seerup

Blandt de mest markante monumenter fra den danske enevælde er J. F.-J. Salys rytterstatue af Frederik 5. på Amalienborg Slotsplads. Artiklen præsenterer en øjenvidneskildring af støbningen og opstillingen af statuen. Det er søofficeren Peter Schiønning (1732-1813), hvis udførlige dagbogsoptegnelser giver et unikt indblik i den spændende proces.

Jakob Seerup, f. 1975, museumsinspektør ved Dansk Forsvarsmuseum. Har bl.a. udgivet bogen *Søkadetakademiet i Oplysningstiden* (2001). Arbejder på en biografi om Peter Schiønning.

En vinteraften i Bagsværd i året 1800 sad en aldrende herre og tænkte 30 år tilbage i tiden. Han nærmede sig de 70 år og havde set lidt af hvert. Ikke blot havde han som officer i Hans Kongelige Majestæts Søetat sejlet under fremmede himmelstrøg. Han havde også set store forandringer i sin fødeby. København var vokset betragteligt både i befolkningstal og omfang, siden Peter Schiønning var blevet født i 1732. En af de mest markante forandringer var oprettelsen af den nye bydel, som blev rejst i årene efter 1749 og fik navnet Frederiksstaden til ære for kongen Frederik 5. Anledningen var den Oldenborgske slægts 300 års jubilæum på den danske kongetrone.

Peter Schiønning følte noget særligt for netop den bydel. Han havde fulgt dens udvikling siden barndommen. Især i de år i 1740'erne og 50'erne, da han som søkadet gik på Sø- og Landkadetakademiet i det gamle operahus i den gade, som dengang kaldtes Cadettegaden, men i dag kendes under navnet Fredericiagade. Det festligt mønstermurede hus

lå dengang som en stor og markant bygning i tilbagetrukket majestæt i forhold til den øvrige hovedstads larm og lugt. Men efterhånden var den nye bydels fornemme palæer skudt op ét for ét rundt om akademiets bygning, indtil det blev opslugt og til sidst indtog en plads som et palæ blandt andre palæer.

Men der var også en anden helt særlig genstand, der knyttede Schiønning til netop den del af kongens København. En genstand og en begivenhed, der i hans sind for altid ville knytte ham til Frederiksstadens hjerte. Det var rytterstatuen af Frederik 5.

Støbningen og opstillingen af statuen midt på Amalienborg Plads skulle blive en af de mest mindeværdige begivenheder i Schiønning's liv. Derfor viede han også begivenheden bemærkelsesværdigt megen omtale i sin kombinerede dagbog og selvbiografi. Almindeligvis nedskrev han nøgternt i de tætskrevne dagbøger, hvad der var hændt dag for dag. Men rytterstatuen blev genstand for en mere udførlig og følelsesladet skildring.

Fig. 1. Portræt af Peter Schiønning i stadsmundering, malet af Johan Hörner i 1762. (Orlogsmuseet).

Den skrivende søofficer

Peter Schiønning levede 1732-1813. Han var søn af en kammerråd og tilhørte altså byens bedre borgerskab. Som barn fandte han interesse for Søetaten, og derfor overtalte han sine forældre til at lade ham blive søkadet. Som søkadet modtog

han en grundig uddannelse i akademiske færdigheder, tegning og naturligvis navigation og artilleri. Hertil kom praktiske færdigheder, som han lærte om bord på togter både i hjemlige farvande og ved Nordafrikas kyster.

Allerede i en tidlig alder begyndte han at samle på optegnelser og papirer.¹ Alt,

hvad der interesserede ham blev samlet sammen, pertentligt nedskrevet og indbundet. Samlingen blev før hans død overdraget til Universitetsbiblioteket, hvorfra samlingen siden er blevet overført til Det Kongelige Biblioteks håndskriftsamling, hvor den findes i dag. Her udgør de mange bind en selvstændig samling, der kan anslås til at omfatte ca. 50.000 håndskrevne sider. Der findes alt fra dagbøger, skoleopgaver fra kadettiden, regnskaber og personlige breve til et 3000 siders manuskript om sømandskab og derudover en imponerende samling af ikke færre end 70 bind med ”strøtanke” med essays om alt mellem himmel og jord. Cirka 20.000 sider! Alt sammen nydeligt indbundet og i så vidt omfang som muligt forsynet med indholdsfortegnelser. Mao. en ganske enestående samling dokumenter. Mærkeligt nok har den endnu ikke været genstand for en historisk undersøgelse.

Rytterstatuen

Frederik 5.s rytterstatue repræsenterede en kunstnerisk kraftanstrengelse, og enorme udgifter var forbundet med dens konstruktion. Indkaldte franske kunstnere stod for arbejdet med statuen, eftersom ingen danske kunsthåndværkere kunne hamle op med opgaven. Processen strakte sig over en årrække, og kongen døde, inden statuen blev støbt. Den franske billedkunstner Saly² stod for udformning og modellering af statuen, mens den franske bronze- og kanonstøber Pierre Gor³ skulle forstå den yderst komplicerede støbeprocess.⁴

Schiønning's dagbogsskildringer af statuen knytter sig hovedsageligt til begivenhederne den 2. marts 1768, da statuen blev støbt på Giethuset⁵ ved Kongens Nytorv, og 15.-16. august samme år, da

statuen under stor festivitas blev transporteret til sit bestemmelsessted på Amalienborg Plads for at blive anbragt på sin sokkel den følgende dag.

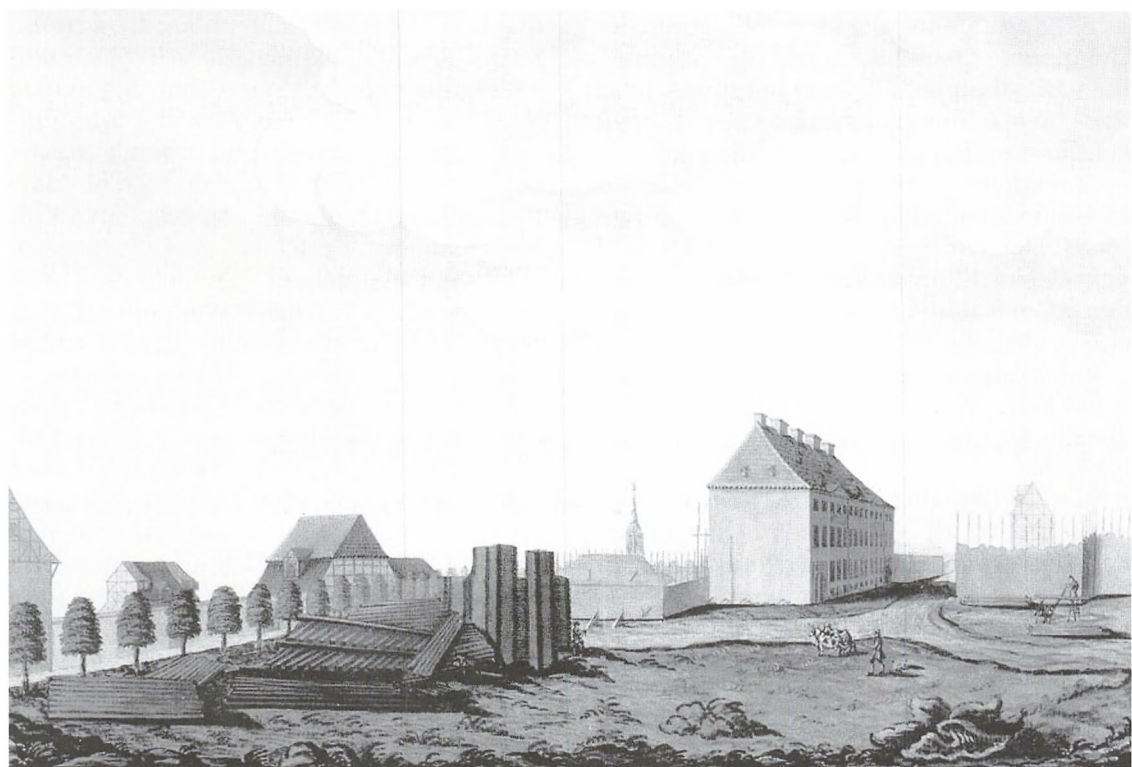
Men Schiønning havde allerede set statuen i voks den 26. maj 1767, altså næsten et år før selve støbningen. Da så han ”Kongens postyr til hest paa Charlottenborg i vokset med sine rør færdig til støbningen skulle stige op og bortdunste &c”. De omtalte rør var en del af det sindrige system, der skulle tillade det smeltede metal at løbe ind i støbeformen og vokset at dampe ud. Schiønning skriver videre: ”Vokset var herlig forfærdiget. En tegner stod foran det og aftegnede det, som han mente paa den bequemteste tid og sted, da det og var mulig støbningen kunne mislykkes”. Den omtalte tegner må have været Johan Martin Preisler, der havde fået til opgave at udføre et kobberstik af den projekterede statue allerede før støbningen.⁶

Her tegner sig i øvrigt et billede af en nysgerrig søofficer, som bl.a. anvender sin fritid på at besøge et kunstnerisk værksted på Charlottenborg. Den grundige uddannelse på Søkadetakademiet og de generelle dannelsesidealer i militære og borgerlige kredse er en forståelsesramme herfor. Men aktiviteten er også typisk for Peter Schiønning's personlighed, som iagttagende menneske.

Støbningen af statuen

Atter den 2. marts 1768 ser vi statuen omtalt i Schiønning's dagbog. Nedenfor gengives teksten, som for forståelsens skyld er rettet til ortografisk og tillempet moderne stavemåde. Ligeledes er forkortelser skrevet helt ud:

”Den 2. marts 1768. Cumuniserede i Holmens Kirke.⁷ Om eftermiddagen kl. et saa Kong Frederik den Femtes statue til

Prospect von dem Amalienburger Platz. Gezeichnet von Christian Albrecht Le. Eszner den 20. Julij 1751.

Fig. 2. Amalienborg byggeplads tegnet af en landkadet i 1751. Pladsen havde ligget åben og ubebygget hen, siden Sophie Amalienborg nedbrændte i 1689. Det er efter dette nedbrændte slot, pladsen bærer sit navn. Den nye plads markerede centrum i den nye bydel, Frederiksstaden, og her skulle kongens statue symbolsk opstilles (Rigsarkivet).

hest blev støbt i metal paa Giethuset, og stod endnu tæt derved. Der var meget faa mennesker derved, som ikke havde dermed at gøre, da der og ingen rum var, ligesom man og paastod, det skulle være meget farligt, da om mindste fugtighed kom dertil, og som ikke med sikkerhed kunne vides eller loves for, ville den gloende hede metal flyve de omværende om hovedet. Imidlertid var der dog leveret nogle faa sedler til entré til Søetaten, og da jeg saa ved Divisionen, at ingen var afhentet, tog

jeg en. Man blev indladt noget i forvejen, Gor som støbte den, og som kendte det vanskelige deri, at det i alt kunne lykkes, var meget ærbar og tankefuld imod hans sædvane men holdt dog god contenance. Hans kone (en fransk actrice, han havde taget i den københavnske bande) græd imellem, da hans ære og for en del hans velfærd beroede derpaa, da dersom det ikke lykkedes, var det prægtige kunststykke, nemlig statuen af voks, spoleret med det samme, i saa lang tid forfærdiget

af Saly, og saa kostbart for det Ostindiske Compagnie.⁸ Vi stod rundt om en temmelig stor aflang nedhuling, dog kuns lidet dyb, hvorunder voksstykket stod, med tyk ler tæt omkring sig, hvorfra gik rør op, som den gloende metal skulle løbe ned af, bortsmelte vokset, og igen indtage dets plads. Der var aparte rør, som dampen af vokset skulle opstige ved, ligesom og et, den af metallet borttrykkede luft kunne opfare ved, etc.

Han viste især et rør, som saa snart metallet kom øverst opstigende i samme, saa var det et sikkert tegn, paa at alt var vel lykkedes.

Metallet havde alt i mange timer været gloende, og haft al den varme og glødenhed i den grad, som det var mulig at give den. Ovnens var ligefor det omtalte bassin, hvorfra metallet da kunne flyde lige hen til rørene, for at nedgaa i samme. Ligefor inderst i ovnen var en liden dør eller et lidet svagere stykke paa ovnen, som skulle indstødes, at metallet da kunne igennem denne aabning løbe til bassinet og rørene. Dette skulle han selv indstøde, hvortil var en temmelig svær jernstang, der hvilede med den inderste ende som i en sele, saa dybt ned, at den i en lige linie var i lige direction med stykket, der skulle indstøde, saa han blot ved at tage i den anden ende af stangen kunne føre den lige dertil og støde med force. Men da det formelst indhuling i gruben til dette svage stykke var noget mørkt, og for at kunne træffe paa det rette sted med stangen, tog han en liden sølvstage med en stump brændende voksløse i, og satte foran for at oplyse samme. Alt rundt omkring hvor metallet skulle komme, saa vel nedentil som oventil, var i lang tid forud vel udtørret, for at afværge endog den ringeste fugtighed at kunne blande sig med metallet, men vokset, som straks blev fortæret, gjorde det ingen skade. Da alt saaledes var færdig tog han i jernstangen, med en

dog kuns liden zittrende haand, og stødte adskillige slag paa stedet, hvor metallet skulle gives luft, men som mig syntes ikke med megen force. Metallet kom derpaa vældende ud som en gloende strøm, dog ikke af stor bredde, men med en klarhed, pragt og hede som jeg ikke havde set endnu, uagtet jeg dog havde set kanonstøberier i Norge, etc.

Dens glans havde nogen ligning med Solens, saa at mine øjne næppe kunne taale samme, men jeg iblandt maatte se bort, som jeg og iagttog gik flere ligeledes. En stor del af den blev vel formindsket ved at søge ned i rørene, hvorved voksdampen og luften straks opsteg ved barmen af deres bestemte rør, men den formerede sig dog stedse mere og mere i bassinet, hvorved dens hede og brænden i ansigtet og øjnene blev saa stærk, at mig syntes i nogle minutter det var et sandt helvede, jeg maatte ikke alene vende mig og gaa derfra saa langt jeg kunne, men endog holde et tørklæde for ansigt og øjne. Nogle ville været ud straks, men kunne ikke tillades for luft og fugtigheds skyld, førend man saa ende derpaa. Jeg erindrer den gamle gouverneur Grev Ahlefeldt som og var der, fandt sig en hob incommoderet. Der var ellers en anselig højde til loftet, hvor dampen af vokset straks kunne for det meste opstige. Ved metallets udbrud tog det straks den liden sølvplade og det brændende lys med sig, som det alt sammen smeltede i et øjeblik. Denne [lysestagen] kunne ikke reddes, og saaledes forud var bestemt til et offer for den. Endelig kom metallet opstigende til de bestemte rør, som Gor stedse holdt øje med, og som til et tegn paa, at alt var lykket, hvorved han viste en kendelig glæde. Hans kone kom straks, fløj ham om halsen og kyssede ham. Hans folk ved arbejdet, der havde vist mere frygt end han, kyssede hans hænder. Hans venner omfavnede ham, og vi gratulerede ham alle. Da man for en

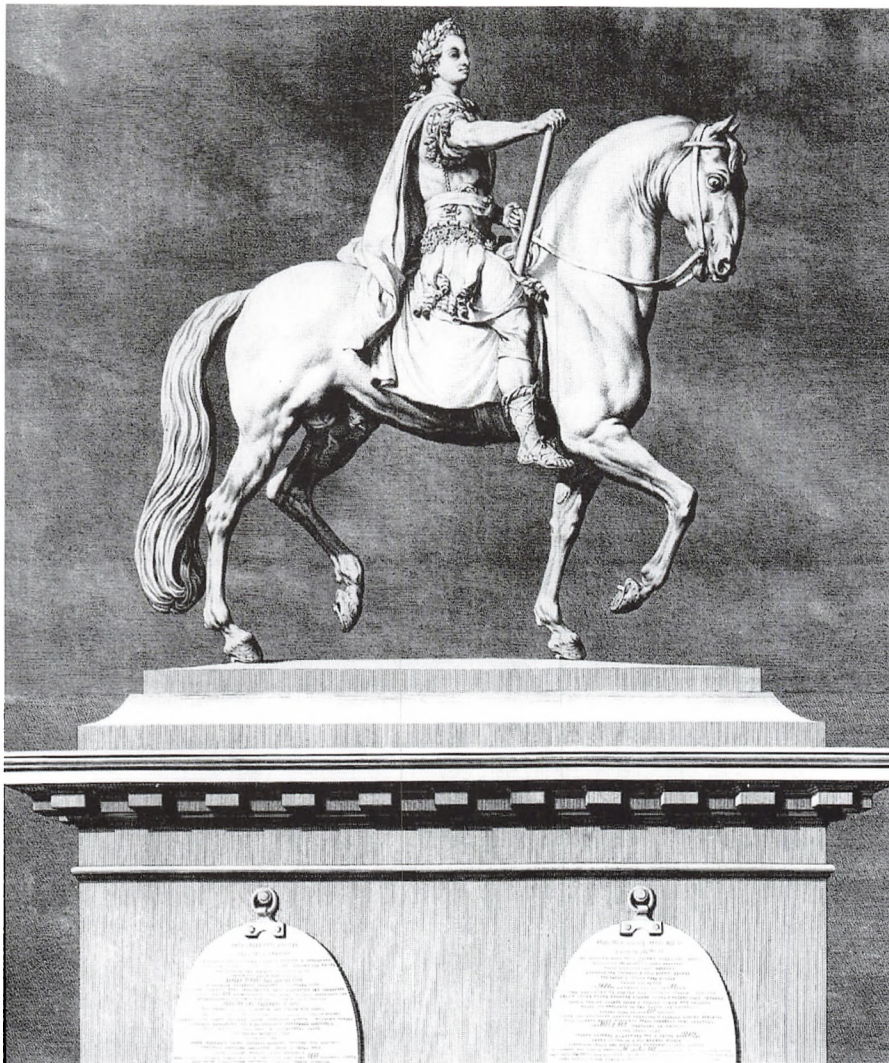

Fig. 3. Johan Martin Preislers stik skulle vise sig at være en næsten lige så stor teknisk udfordring, som udførelsen af selve statuen. Det meget store stik blev først færdigt i 1771. Det første tryk mislykkedes, og man måtte sende opgaven til Paris, hvor det dog blev færdigt tidsnok til, at det kunne uddeles til Asiatisk Kompagnis aktionærer ved den endelige indvielse af monumentet den 1. august 1771 (Privateje).

NOMINI IMMORTALI
FRIDERICI QUINTI
DANORUM REGIS ET PATRIS
QUI INNUMERABILI BENEFICENTIA SOCIOS COMMERCII ASIATICI
PROMOVIT A. C. C. DE SOCIETATE
FRIC. W. CLAMANTER POPULI
HUM. IN. FORT. FRIDERIC.
IN SAL. REG. MDCCLXXIII.
INVENT. ET EN. AERE. CUNCTE. I. SAN. FELICE. P. GOD.

FRIDERICH DEN FEMTE
DE DANSKES KÖNIGE OG FÄDER
TIL LÄRODLIG HJERKOMMELSE
BERÖKTE I DET KÖNIGLICHE ASIATISKE COMPAGNE
UNDER DEN PRÄSENS A. C. C. AF NÖLJEN
HJ. TAKSÄMDELIGHED FOR UETÄLIGE VÄLGERINGAR
OPPFÖRTE I ÖNSKER FÖRUTEN. FÖRDEHÄND
I KÖNIGL. PÄN. FRIDERICH. PÄRDEEN. P. H. M. C. 1750
PÄRDEEN. OG. C. O. P. O. R. I. M. O. T. A. F. J. S. V. A. S. O. R. I. A. P. G. O. R.

sikkerheds skyld havde taget mere metal til statuen end behøvedes, blev metallet ved at løbe i bassinet og formere sig der, da rørene nu vare fulde, som formaaede

hede, og nogle frygtede bassinet kunne løbe fuld og over ud paa tilskuernes fødder, som dog langt fra ikke havde sted.

Voks- og luftrørene var ophøjede over de andre, saa metallet ikke, uagtet den steg noget, kunne komme derned, etc. Dette er nu saaledes som jeg omtrent erindrer det endnu efter nogle og 30 aars forløb”.

Schiønnings skildring af selve støbe-processen adskiller sig ikke væsentligt fra, hvad man ellers kan læse sig til i forskellige samtidige tekniske beskrivelser. Men ingen anden beskrivelse har den levende skildring af den fortættede stemning og atmosfære, der herskede i de dramatiske minutter.

Schiønning genså statuen den 15. marts 1768, da den havde kølet ned i et godt stykke tid, og man nu begyndte det spændende arbejde med at befri den fra sin støbeform. Først nu ville det endelig vise sig, om støbningen var lykkedes, eller om der var revner af en sådan størrelse, at den måtte kasseres:

”Den 15. marts 1768. Saa kongens statue nu at blive gravet ud af leret eller formen om det. Nogle steder saa det skønt glat ud, men andre meget mere ujævnt og uformeligt, men som man forsikrede var intet og ved udbildningen og poleringen let sat i stand, dog fejlte der og et stykke ved der af armen, som man og forsikrede var intet og let tilsat, og at det var sjældent, at en statue ved støbningen fremkom saa fuldkommen som dette”.

De øvrige kilder fra samtiden nævner intet specifikt om de støbefejl, der blev rettet umiddelbart efter støbningen. Men senere undersøgelser i forbindelse med restaurering af statuen har påvist utallige sådanne mindre udbedringer af overfladen. Sporene af dette arbejde ses den dag i dag på bronzens irrede overflade.⁹

Statuen flyttes til Amalienborg plads

Den følgende beretning fra selve transporten og afsløringen af statuen giver et mor-

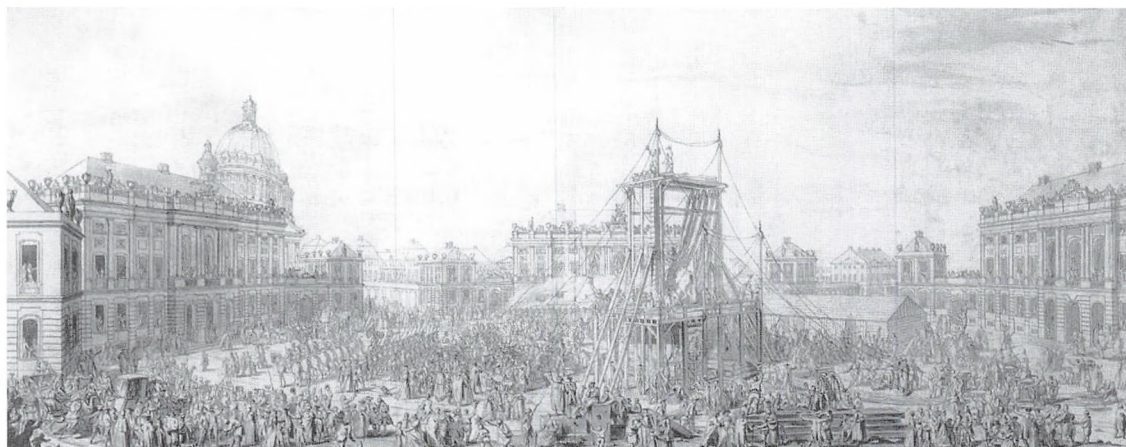
somt indblik i de tanker, der kunne røre sig i en kongetro officers hoved. Schiønning var nemlig ikke udelt begejstret for forløbet af denne transport. I stedet for at fokusere på det ærefulde i, at det var flådens faste mandskab der havde fået til opgave at transportere statuen til Amalienborg Plads, fokuserede han på, hvor dårligt dette arbejde var organiseret:

”Den 15. August 1768. Saa og var stedse ved Kong Fr. 5. Statue Eqvestres, da det fra Giethuset af, blev udført til sit sted midt paa Amalienborg eller Friderichsstads Plads. Samme skete paa slæder, og statuen paa samme af matroser fremtrukket ved tallier paa begge sider. Samme; saavel som ophejsningen paa piedestalen skete efter Souberts forslag og machine, der af adskillige indgivne var bleven valgt, men under Constructions Commissionens ved Søetatens opsig.¹⁰ Man begyndte dermed i morges kl. 4, tog touren igennem Bredgaden til Friderichstads nye Kirke alt i en lige linie, da den der blev drejet med bagdelen mod piedestalen, og saaledes baglæns henvunden til den inclinerende plan op til piedestalen, som man blev færdig med til om eftermiddagen kl. 5, da resten blev opsat til næste dag.

Da statuen blev taget fra Giethuset blev skudt 27 kanonskud, ligeledes da det passerede kong Christian den Femtes statue på Kongens Nye Torv, som og da det kom til Kirken.

Mig syntes alt gik vel, dog forekom det mig ikke at klæde saa synderlig, at statuen egentlig kuns blev frembragt ved mange smaa ryk, saa det stedse stod imellem, imedens man forslog tallier og henbragte nye slæder for det, hvorved det stedse gav en stærk rysten og zitren paa statuen saa snart det blev staaende og atter saa snart det paany blev trukket af sit sted, som mulig kunne synes ikke at være stolt og kongeligt nok, for den korte vej,

Fig. 4. Opstillingen af statuen på Amalienborg Slotsplads 16. august 1768. Her gives et godt indtryk af, hvilken stor begivenhed, opstillingen af statuen var. Helt nøjagtig er gengivelsen dog ikke. Eksempelvis blev Marmorkirken først bygget færdig mere end et århundrede senere, selvom dens kuppel anes i baggrunden til venstre. Formodentlig er gengivelsen af selve hejseanordningen dog nøjagtig nok, og vi kan gætte på, at Peter Schønning er en af de små skikkelser, som ses på stilladset. Anonym tegning tilskrevet Marcus Tuscher (Gengivet fra udstillingskataloget Gud Konge By).

det i sine mange seculers liv kuns skulle rejse fra sit fødested i Verden. Det skulle muelig ikke været vanskeligt eller meget bekosteligt, forud at lade dets hele vej for det meste belægge med slæder, eller dog 2 trediedele af den, og saa lade en hob mennesker paa siderne meget langsom trække den gaaende af sted i lange og kortere stærke haandreb, hvorved mange mennesker kunne anbringes paa begge sider, som de da vist uden tallier efter min beregning skulle haft magt nok til. Ingen opsang eller noget saadant skulle haft sted, kuns en vis stadig og langsom gang. Alle de mange ofte stærke rystelser paa statuen ville derved have været undgaaet, som man ofte endog kunne frygte ved at noget ubehageligt kunne indtræffe, der kuns kunne have sted naar den med et stod stille og naar den atter med force skulle af sted igen. Man havde vundet en hob tid saa at man kunne blevet færdig med den paa en dag, og med det samme

sat den paa sin piedestal; nu stjal det tiden bort, de mange gange taljer skulle forslaaes og slæder forflyttes.

Den 16. august 1768. Saa statuen blev opvundet af en inclineret plan (...) til sin piedestal, derefter opvundet i vejret med 8 gier og med sine lange jernben nedsat i sine huller i piedestalen, som varede omtrent en time. Hullerne som de 4 kantede jernben vare nedsatte i, blev straks med smeltet bly fyldte. Jeg var oppe paa piedestalen med, hvor kuns nogle faa (for det lidet rum) uvedkommende var tilstede, blandt hvilke jeg nu erindrer professor Kratzenstein.¹¹ Da hesten ikke straks kunne faas ned med det ene ben i et af hullerne, førte jeg tillige med Grotshilling¹² hesten som endnu hang i gierne med megen force derhen til, at man straks derpaa kunne opgaa i gierne.

Jeg havde fornøjelse af at se denne statue, der skulle ligesom leve i aartusinder og tale til saa mange efterkommere, i alle

Fig. 5. Gjethuset på Kongens Nytorv malet af Rach og Eegberg ca. 1750. Bygningen lå der, hvor det Kgl. Teater i dag ligger. Bag den strenge facade støbtes rytterstatuen i 1768. Ellers var der blevet støbt både klokker og kanoner i huset (Nationalmuseet).

sine forandringer. Da den først udkom i voks fra kunstnerens hænder, da den derefter blev født i ilden, og nu den blev sat paa den plads, hvor den stedse det ene secul efter det andet kuns skulle findes. Dens stude skulle omsider synes at have været der evindeligt. Fader, farfader og oldefader kunne ikke erindre andet eller fortælle den sildig kommende slægt andet. Og jeg havde fornøjelse ved at eftertænke, at jeg da skulle være en af de oldgamle, der havde været før dette, der mange aar havde set denne plads begroet med højt græs og ledig for dette da ældgamle monument. Der endelig først havde set det i sit svage og skrøbelige voks, derefter hvorledes det fremkom af ilden med sin haarde krop at trodse seculer, og hvorfra man for dets mægtige tyngsel ligesom

ikke mere kunne borttage det.

Dronningen saa dens opsætning i Moltkes Palais.¹³ Dens jernstænger nedgik i sine huller etc. Jeg spiste derude om midt dagen efter indbydning ved et stort bord, en del land- og søofficerer var der tilligemed en del andre. Gor var og indbudet til samme, som jeg satte mig hos. Han roste meget den simple og lette maade, statuen var transporteret og opsat paa, som han mente ville herefter blive almindelig for alle saadanne. Han troede at blive kaldet til Rusland for og at støbe et monument der. Det Ostindiske Compagnie havde foranstaltet dette maaltid”.

Livet gik videre, Gor tog tilbage til Paris og kom aldrig til Rusland, hvor han ellers skulle have støbt Falconets monument af Peter den Store.¹⁴ Han døde al-

lerede i 1773 i Paris, kun 53 år gammel. Schiønning blev udkommanderet med vagtskibet i Øresund og var i Helsingør, da statuen blev afsløret den 1. august 1771. Sidste gang han i dagbogen omtaler dens tilblivelse, er den 5. april 1770, da han så, at "hesten paa Amalienborg var poleret, undtagen ansigtet og hovedet af kongen".

Når vi i dag ser statuen, er vi ikke overrasket over, at den er grøn og irret. Sådan ser gamle statuer jo ud. Men da statuen var ny, blev den højglanspoleret efter alle kunstens regler. Den enevældige konges billede har strålet om kap med solen som et symbol på hans magts direkte forhold til Gud. Men poleringen var tidkrævende. Sammen med færdiggørelsen af soklen og den omgivende del af pladsen tog dette arbejde flere år. Statuen repræsenterede efterhånden en enorm udgift, som statsmagten stille og roligt væltede over på det Asiatiske Kompagni. Efterhånden blev de politiske forhold i landet (under Struensee, Caroline Mathilde og den sindssyge kong Christian 7.) temmeligt ustabile, og da Struensee ønskede at lægge afstand til det enevældige kongedømme svandt begejstringen over statuen stille ind. Derfor blev afsløringen heller ikke noget spektakulært foretagende.

Statuen forblev dog et fikspunkt. Både i bybilledet og i Schiønnings erindring. Da kaptajnen Peter Schiønning i 1780 stod på "Comersepladsen" i Lissabon og betragtede rytterstatuen af Joseph 1. gik hans tanker hjem til København. Hvad Schiønning så var, "paa den ene side en hest som holdes i tøjlen af en mand, paa den anden en elefant (...) omgivet med et smukt jernværk som er forgyldt". Men metalstatuen var kun på overfladen mere skinnende end "vores paa Amalienborg". Den var efter Schiønnings mening hverken lige så stor eller flot, som den danske.

Og statuen forblev i hans tanker i man-

ge år indtil den vinterdag hjemme i Bagsværd i året 1800, hvor han nedskrev sin erindring om støbningen af monumentet.

Det er bemærkelsesværdigt, hvor bevidst Schiønning var om sin egen rolle som iagttager af det prægtige enevældige skuespil, han havde spillet en lille rolle i. Dagbogsnotaterne fremstår i deres beskrivelse af statuens tilblivelse meget stærke og følelsesprægede. De stærkt sansede indtryk af den hede metal, der strålede som solen, og visionen om den fjerne fremtid, hvor københavnernes aldrig ville kunne huske andet, end at Frederik 5.s statue altid havde stået på denne plads, vidner om både god iagttagelsesevne og historisk bevidsthed.

Peter Schiønning sørgede heldigvis for at bevare sine mange papirer og bøger for eftertiden. De var med tiden blevet en del af ham selv, og de repræsenterer nu en gave fra ham til den fjerne eftertid.

Noter

1. For en mere udførlig præsentation af Schiønnings Samling henvises til Jakob Seerup: Et bestandigt og sikkert gemme... Søofficeren Peter Schiønnings samling i Det Kongelige Biblioteks Håndskriftssamling, Magasin for Det Kongelige Bibliotek, nr. 3, juni 2002.
2. Jean Francois Joseph Saly 1717-1776, Weilbach, Dansk Kunstnerleksikon, bd. 7, 1998 s. 260-261.
3. Pierre Gor, 1720-1774, Weilbach, Dansk Kunstnerleksikon, bd. 2, 1994, s. 476.
4. Kunsthistorikeren Emma Salling har i særnummeret af Architectura 21, Gud, Konge, By, Frederiksstaden 250 År, s. 49 ff. givet den vel nok grundigste analyse af monumentet og dets tilblivelse.
5. Giethuset var flådens gamle kanonstøberi i København. Det lå, hvor nu det Kongelige Teater ligger.
6. Se katalogbindet Gud Konge By s. 170 og 172.
7. Gik til alters.
8. Konen hed Marie Clemence Quinson, Weilbach, Dansk Kunstnerleksikon bd. 2, 1994 s.

- 476.
9. Rytterstatuen på Amalienborg Plads, Slots- og Ejendomsstyrelsen, 1999, s. 30.
  10. Soubert er en alternativ måde at stave hoftømmermester og maskinmester ved Hofteatret Joseph Zubers navn. Se katalogbind fra Gud Konge By s. 173 og 175. Søetatens Konstruktionskommission, oprettet 1739 godkendte nybygninger af flådens skibe men havde altså også tilsyn med andre større anlægsarbejder.
  11. Christian Gottlieb Kratzenstein 1723-1795, naturforsker og læge.
  12. Frederik Grodtschilling 1731-1792, Søofficer, 1768 var han medlem af Søetatens Konstruktionskommission med rang af kaptajn.
  13. Moltkes Palæ kendes i dag under navnet Christian 7.s Palæ. Kammerherre Adam Gotlob Moltke (1710-1792) var på mange måder idémanden bag Frederiksstaden og statuen.
  14. Se Weilbach, Dansk Kunstnerleksikon bd. 7, 1998 s. 260-261.

Ulrich Greens fysiske Discusser

Teoretisk undervisning af københavnske håndværkere i midten af 1700-tallet

Christian Nicolaisen

I midten af 1700-tallet begyndte de højere lag i samfundet at diskutere, hvad naturvidenskabens nye resultater kunne bruges til. Den slags blev ligesom i dag spredt i aviser og tidsskrifter i populær form. I 1764 dukkede en tilsyneladende enlig svale op, som syntes det skulle være anderledes. Han hed Ulrich Green, og han mente, at der var brug for at gå grundigere til værks. Derfor begyndte han for en ganske beskedent hyre at undervise håndværkere i de nye videnskaber. I artiklen redegøres der for, om Ulrich Green var alene med sine tanker om undervisning i de nye videnskaber, og hvorfor han tilsyneladende var den eneste, der på dette tidspunkt gjorde et forsøg på at øge håndværkernes teoretiske viden.

Christian Nicolaisen, f. 1970, Cand. mag i historie og filosofi. Har tidligere skrevet undervisningshæftet "Enevældens blomstringstid" (1999) for Skoletjenesten på Rosenborg Slot.

I december 1764 modtog den norske "Studiosus" Ulrich Green 50 Rdlr. fra Kongens Partikulærkasse.¹ Godt tre uger senere kunne man læse i Adresseavisen, at han ønskede at bruge pengene til at undervise Københavns borgere i de nye naturvidenskaber. De 50 Rdlr. fra kongen skulle være hans eneste betaling.

Ulrich Green har mere omhyggeligt redegjort for sine synspunkter og mål med undervisningen i en notits i Adresseavisen 12. december 1764 og i et lille hæfte, som han udgav inden undervisningens påbegyndelse 7. januar 1765. Her fremgår det, at Green vil "indføre en almindelig Underviisnings=Maade for Folk af Professioner". Han ønskede at forsøge sig med en ny undervisningsmetode, der kunne anvendes i al fremtidig undervisning af borgere beskæftiget med et håndværk.

Ulrich Green ville forsøge at øge den dansk-norske konkurrenceevne med undervisningen af de dansk-norske håndværkere. Om det skriver han bl.a.: "Jeg kan ey forestille mig andet, end at jo Enhver tilstaar, at naar et Land skal forbedres, da Undersaatternes Forbedring bør i Ordenen gaae før Landets".² Det var Ulrich Greens overbevisning, at uddannelse og bedre undervisning kunne skabe driftigere og mere bevendte håndværkere. Den bedre undervisning skulle gøre dem i stand til at udvikle nye teknologier og dermed skabe økonomisk fremgang for landet. Det er et politisk budskab, som lyder helt nutidigt i sit indhold.

Ulrich Green stod imidlertid ikke alene med det synspunkt. Der var faktisk også andre i Danmark-Norge, der havde lignende tanker om udbredelsen af de nye

videnskaber. Det er nærliggende at forestille sig, at Ulrich Green havde fået sin interesse for videnskabernes nytte fra udlandet. Vi ved imidlertid kun, at han studerede i England i en periode, og at han ejede en række udenlandske bøger. Det er derfor ikke umuligt, at Ulrich Green også var inspireret af udenlandske tanker og tendenser, men det var ikke nødvendigt for ham at rejse udenlands for at finde inspiration.

En glemt igangsætter

Kun få forskere har beskæftiget sig med Ulrich Green og hans undervisningsprojekt, og han er almindeligvis blevet betragtet som noget af en unik skikkelse, der var forud for sin tid.³ I en artikel fra 1891 sammenligner litteraturhistorikeren Ida Falbe-Hansen eksempelvis Ulrich Green med Ludvig Holberg og N. F. S. Grundtvig, og hun giver indtryk af, at Green stod helt alene med sine tanker og ideer. Han var som skræddersyet til Grundtvigs tid med dens begejstring for det levende ord og ”en rent menneskelig Oplysning” for de jævne lag.⁴

Ulrich Green er af eftertiden blevet betragtet som en forgænger for noget moderne, og man har ligefrem hævdet, at hans ideer ikke var et resultat af den tid, han levede i. Til trods herfor har Ida Falbe-Hansen dog været inde på, at man fra officiel side ønskede at fortsætte Greens projekt, da man siden ansatte Johann Gottfried Erichsen til at tage over, hvor Green slap. Erichsen blev sendt til England med et kongeligt stipendium, men kom aldrig i gang med selve undervisningen.⁵

Det er kendetegnende for den tidligere beskæftigelse med Ulrich Green, at man ikke så meget har beskæftiget sig med hans undervisningsprojekt, som med det

forhold, at man efter Green valgte at ansætte en tysker i hans sted! Kendetegnene er det også, at man har valgt at betragte ham som en lysende ener, og ikke som et barn af sin tid. Skal man forstå Green og hans tanker, er man imidlertid nødt til at placere ham i en historisk kontekst. Man kan vel ikke påstå, at hans ideer var unikke eller progressive uden at vide, i hvilken social og kulturel sammenhæng de blev til?

Greens Undervisningsmetode

De ”Physiske Discusser” gik ud på at give håndværkere en teoretisk indsigt i deres daglige arbejde. Desværre er der ikke nogen præcise efterretninger om, hvordan Green underviste og hvad han konkret underviste i. Ud fra hans egne formålsklæringer at dømme, tyder det på at han har undervist i, hvad vi i dag vil kalde matematik, fysik og kemi. Han forsøgte at omsætte den teoretiske viden, som han havde tilegnet sig på Sorø Akademi, så den kunne bruges i håndværkernes praksis. Undervisningen har bl.a. haft fokus på, hvordan man lavede præcise opmålinger, og hvordan man kunne bruge naturens organiske materialer.

De nye videnskaber skulle bidrage til at professionalisere fremstillingen af maskinel og materialer, og dermed gøre de færdige produkter mere fuldkomne. Green nævner selv, hvordan man med lidt kemisk snilde kan fremstille gødning på en billigere måde, men giver desværre ikke i sine bøger konkrete eksempler på, hvordan teorien kan omsættes til praksis.

Han ønskede at demonstrere eksperimenter for sine tilhørere og man får det indtryk, at idéerne til hvordan de enkelte håndværk skulle forbedres, ikke kun skulle komme fra ham selv. Tværtimod ønske-

GREENS
Indledning
til de foreslagne
Physiske Discurser,

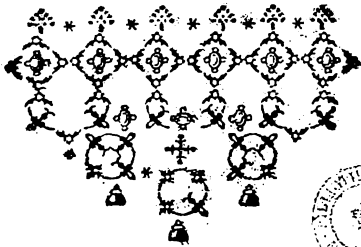
som begyndes den 7 Januarii 1765.

Med

Sorfatterens Tilladelse til Trykken befordret

af

J. H.

København, 1764.

Trykt hos Lars Nielsen Svare

Fig. 1. Ulrich Greens
Physiske Discurser var
en hensigtserklæring,
hvor i han beskrev sine
intentioner med den
kommende undervisning af
håndværkere i København.
Forside til Ulrich Green:
"Indledning til de foreslagne
Physiske Discurser, som
begyndes den 7 Januarii
1765", Kbh. 1764.

de Green, at undervisningen blev en dialog mellem teoretiker og praktiker, hvorudaf idéerne skulle opstå. Undervisningen skulle derfor ikke kun lære håndværkerne at spekulere i nye produkter og opfindelser. Den var også et forum for nyudvikling

- en tænketank, der skulle inspirere håndværkerne i det daglige arbejde.

I det store og hele var Ulrich Green dog tilfreds med de dansk-norske underviseres videnskabelige standard. Han betragtede dem generelt som dygtige fagfolk,

der ofrede alt for videnskabernes fremvækst.⁶ Der var bare for få af dem, og det betød, at underviserne i de nye videnskaber ikke havde tid og mulighed for at oplyse andre end deres nærmeste. Green var også tilfreds med, at der udkom så mange økonomiske skrifter, som det var tilfældet, men var samtidig i tvivl om, hvorvidt de blev læst, og om læserne overhovedet fattede, hvad der stod i dem. Derfor mente han, at den mundtlige undervisning i de nye videnskaber skulle løftes og støttes. Hvis det ikke skete, så kunne viden og kundskaber ikke blomstre.

Greens undervisningsmetode byggede på en grundlæggende idé om, at forholdet mellem underviser og elev skulle være lige.⁷ Derfor forsøgte han at stille sig på lige fod med tilhøreren ved at kalde sig selv for ulærd. Det var vigtigt for Green at pointere, at det ikke var de "Sprenglærde", der skulle stå i spidsen for den brede oplysning, men derimod folk, der kunne bevæge sig på tilhørernes niveau. Det mente han selv at kunne gøre ubesværet, da han i sin 27 år lange studeretid kun havde taget fire eksamener. Denne selviscenesættende udtalelse var et forsøg på at understrege, at måden man vælger at formidle stoffet på, har stor betydning for resultatet af undervisningen. En holdning man i øvrigt også kunne finde hos Holberg.⁸

I Greens første notits i Adresseavisen om de "Physiske Discurser" skrev han, at han havde hentet inspiration til sit undervisningsprojekt fra et ophold i England, "hvor Mængden legger sig allene efter den nødvendige og nyttige Kundskab, og anvender samme i Handel, Manufaktur, o.s.v..."⁹ I England erfarede Green, at man bredt gjorde brug af nyttige videnskaber som matematik, fysik og kemi. Der mødte han en fri og indsigtfuld diskussion, når der blev holdt offentlige forelæsninger. Håndværkerne brugte en del af deres frie aftenstunder på at høre på foredrag og diskussioner

af både teoretisk og praktisk art, som vedrørte håndværkernes respektive erhverv. Han oplevede desuden, at der kom mange nye idéer ud af disse sammenkomster, og det var det aspekt, han ønskede at kopiere.

Det var Greens mål med undervisningen at få tilhørerne til at tænke selv. De skulle opnå den fornødne indsigt til med tiden selv at udvikle deres håndværk og ud fra en større teoretisk indsigt nå til nye og nyttige opfindelser. I Greens klare hensigtserklæring: "at de Ulærde ved en almindelig Indsigt kan bringes til selv at gjøre Forsøg paa et og andet", lå der desuden en kritik af den uddannelsesmæssige strategi i Danmark-Norge. Han opfordrede bl.a. til, at man begyndte at betragte landets undersåtter som "fornuftige Creature" snarere end maskiner. Det var trods alt undersåtterne, der skulle lægge sig efter det nye og sætte det i værk. Og det var derfor også dem, der burde indse, at de som indbyggere i landet skulle yde en nyttig og gavnlig indsats. Green var udmærket klar over, at han ikke stod alene med dette synspunkt, og han fremhævede selv Holberg som en forgænger med samme betragtningsmåde.

For at Green kunne oplyse borgerne om nyttige og væsentlige ting, var det nødvendigt at de følte sig frie og tilskyndede til at deltage på lige fod med andre. Uden frihed kunne fornuften ikke sejre. Om det skriver han bl.a.: "Regler er gode; men ere de for knap tagne, gaaer det de Fornuftige, som Herren, der staaer i en Egn (Eng) i et kort Reb, han æder op om sig, og siden dør af Hunger".

Ulrich Greens undervisningsmetode var en fri dialogform. Tilhørerne skulle ikke blot fodres med fakta, men også reflektere over det hørte og bruge deres praktiske indsigt til at tage aktiv del i en diskussion. I sin afskedstale for de "Physiske Discurser" klargjorde han målet: "...at tænke frit og tale frit, uden prejudice til nogen, er mit Element".¹⁰

Fig. 2. I Afskedstalen beskrev Green, hvad han mente at have opnået ved at undervise håndværkere og andre i teoretiske videnskaber som matematik, fysik og kemi. Det var særlig diskussionen og dialogen om videnskaberens nytte, han mente at have pustet liv i. Forside til Ulrich Green: "Greens Afskeeds=Tale, da han endte hans Physiske Discurser forgangen Sommer", Kbh. 1766.

GREENS
Afskeeds = Tale,
da han endte hans
Physiske Discourser
forgangen Sommer.

Efter manges Begiering, som har hans forrige Piecer,
et og denne med hans Tilladelse trykt

af

L. N. Svare.

Kjøbenhavn, 1766.

Green ønskede at skabe frie fornuftige individer, der fremover kunne tage initiativer til økonomisk fordel for staten.

Undervisning for "Folk af Professioner"

Som omtalt hævdede Green, at han kunne forbedre håndværkernes praksis og

dermed statens konkurrenceevne ved at undervise de københavnske håndværkere i de nye naturvidenskaber. Det ville f.eks. blive muligt at begrænse importen fra England, hvis de enkelte håndværkere blev i stand til at producere varer af samme beskaffenhed, som dem man var nødt til at importere. Det gjaldt dels pesticider til forbedring af jordens ydeevne

samt forskellige metaller.¹¹ Det var, sagde han, mangel på den nødvendige teoretiske indsigt, når håndværkerne ikke var i stand til at forbedre deres produkter. En større indsigt i kemi og matematik ville kunne forbedre deres praktiske udførelse og sætte dem i stand til at forfine og udvikle deres håndværksmæssige kunnen. Selv mente Green, at han kunne bidrage til dette projekt ved at formidle sin teoretiske viden til håndværkerne, mens han omvendt forventede, at de ville være ham overlegne i det praktiske.¹²

I 1788 kunne man i månedsskriftet "Minerva" læse et såkaldt "Æreminde over Ulrich Green", skrevet af H. I. Birch, som i begejstrede vendinger roste Ulrich Greens fremsynede idéer om sammenhængen mellem undervisning i de nye videnskaber og handelsbalancen. Det var nemlig Birchs opfattelse, at landets svage handel bundede i producenterens uvidenhed. De var simpelthen ikke i stand til at levere produkter, der kunne konkurrere med de større nabolandes.¹³

Derfor ærgrede han sig også over, at man siden Greens tid fuldstændigt havde forsømt oplysning til almuen om videnskabernes nytte, og Birch bemærkede, at danske fabrikanter og håndværkere stadig i 1788 manglede de fornødne kundskaber i matematik og fysik. Uden større teoretisk og praktisk viden, ville håndværkerne ikke kunne matche den internationale konkurrence.¹⁴

Såvel Birch som Green var ivrige fortalere for, at undervisning i de nye videnskaber ville kunne skabe en større afsætning på landets produkter, og med dette synspunkt stod de ikke alene. Tidens største økonomiske doktrin (som dog var på retur) – merkantilismen - havde en stærk handelsbalance øverst på listen over måder, hvorpå man skabte økonomisk vækst.¹⁵

Ulrich Greens forslag til, hvorledes man kunne forbedre denne balance adskilte sig mao. ikke fra tidens herskende økonomiske grundopfattelse. Han var heller ikke alene om, at slå et slag for de nye pædagogiske tanker. De var tværtimod tæt forbundet med tidens øvrige politiske og økonomiske tankegods.

Ulrich Greens videre arbejde

Da vi som sagt ikke ved meget om, hvad Green konkret gav de københavnske håndværkere af ny viden, kan vi i stedet forsøge at skyde os ind på hans faglige niveau og viden om de nye videnskaber - fysik, kemi og matematik. Desværre er der ikke mange efterretninger om den sag. Selv har han fortalt, at han gjorde brug af den samme matematiske grundbog, som fysikprofessoren Jens Kraft underviste i på Sorø Akademi, men hvor meget af dens indhold, som Green forstod, fortæller han ikke.¹⁶

I andre sammenhænge deltog Green også i debatterne om, hvad videnskabernes kunne bidrage med. H. J. Birch har berettet, at Green eksempelvis tilbød at instruere folk på Salpeterværket ved Frederiksborg om en enklere, billigere og mere nyttig måde at fremstille salpeter på. Hans tilbud blev afvist, men det skyldes nok, at man på dette tidspunkt havde ansat Johann Gottfrid Erichsen til at instruere i fremstillingen af salpeter.

Efter Ulrich Green havde afsluttet sin undervisning i de nye videnskabers nytte blev han ansat som engelsklærer på Søkadetakademiet. Han opgav dog ikke sine videnskabelige ambitioner af den grund. Da man i 1768 for første gang stillede en prisopgave i Videnskabernes Selskab, meldte Green sig på banen. Prisopgavens emne var foreslået af professor i matematik ved Københavns Universitet C. G. Kratzenstein.¹⁷

Den gik ud på at bestemme en metode til at beregne magnetnålens fejlmargen og dens årlige forandring uanset geografisk placering. Der blev indleveret to anonyme besvarelser, og Kratzenstein vurderede, at den ene af opgaverne måtte være indleveret af Green.¹⁸ Hans opgave blev dog ikke præmieret. Prisen gik i stedet til en af Kratzensteins dygtigste elever, Henrik Hövinghoff, som muligvis af Kratzenstein var blevet opfordret til at indlevere en besvarelse. Det er desuden nærliggende at tro, at professoren havde skræddersyet emnet til sin egen elev, men på den anden side kan det jo også skyldes, at Greens besvarelse ganske enkelt ikke var god nok.

Ulrich Green blev heller ikke ansat ved Søkadetakademiet i kraft af sine tekniske kvalifikationer. Den 22. oktober 1765 sendte kadetskolen leder Carl de Fontenay et brev til kollegiet, hvoraf det fremgik, at kadetskolen tidligere engelsklærer Carl Mannercrantz havde opsagt sin stilling. Som afløser anbefalede Fontenay Ulrich Green. I anbefalingen fremhævede han Greens fortræffelige sproglige kvaliteter, men nævnte ikke hans fortid som videnskabelig underviser.¹⁹

Ulrich Green blev altså ikke ansat på Søkadetakademiet den 31. oktober 1765 for at realisere sine tekniske ambitioner.²⁰ Alligevel er det nærliggende at tro, at Green via kontakter inden for Søkadetakademiet kunne have fået indfriet sine tekniske ambitioner dér. Den tidligere omtalte prisopgave om magnetnålens udsving havde uden tvivl været interessant for Søkadetakademiet. Der er imidlertid ikke nogle efterretninger fra Greens tid her, der kan fortælle os, hvad han foretog sig ved siden af sin stilling som engelsklærer, men han kan meget vel have haft kontakt med tekniske eksperter på stedet. Hans indlevering af prisopgaven om magnetnålens udsving tyder i hvert

fald på en vedvarende interesse for at bruge videnskaben til noget gavnligt og måske en uindfriet ambition om en fremtid på Søkadetakademiet som noget andet end engelsklærer.

Samtidige reaktioner

På Ulrich Greens egen tid var der ikke mange, der levede hans projekt den store opmærksomhed. De få der interesserede sig for projektet, havde imidlertid kun lovord tilovers for idéen. Redaktøren af "Danske Maanedlige Skiald=Tidender", Niels Prahll, var den første, der kommenterede Greens undervisningsprojekt. Det skete i november 1764 i et indlæg i Skiald-tienderne, hvor Prahll roste Greens initiativ og udtrykte overbevisning om, at det ville møde sympati hos de fleste. Han var sikker på, at det trods alt var de færreste, der ville beklage en større indsigt hos de ulærde.

I sine "Physiske Discusser" havde Green fremhævet England som det første land i Europa, hvor der blev holdt forelæsninger for almindelige mennesker, men herom var Prahll ikke overbevist. Lidt drillende pegede han på Ludvig Holbergs teaturfigur Herman von Bremen i "Den politiske Kandestøber" som en forgænger for Green og lod herved forstå, at Green kunne risikere at lide samme skæbne som Herman von Bremen. Lod også Green sig lokke til et foretagende, han i grunden ikke havde forstand på?

Hvordan Greens tilhørere reagerede på de "physiske diskusser" ved vi desværre ikke noget om, men i Adresseavissens fra 10. maj. 1765, da forelæsningerne var ophørt, kendes en reaktion fra en anonym tilhører, som på forsamlingens vegne opfordrede Green til at fortsætte med sit arbejde. Og da Green jo ikke havde fået fornyet bevilling fra kongens kasse, lufte-

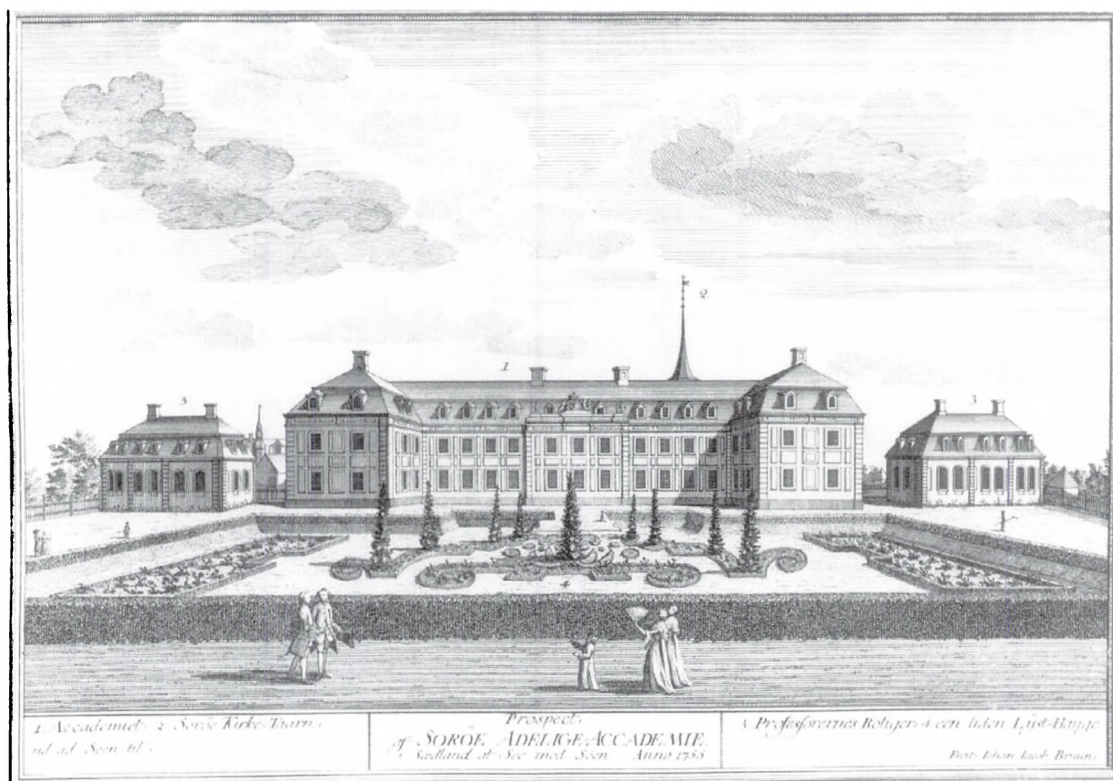

Fig. 3. På Sorø Akademi modtog Ulrich Green undervisning, der dannede baggrund for hans naturvidenskabelige viden og pædagogiske idéer (Københavns Stadsarkiv).

de den begejstrede elev den mulighed, at tilhørerne selv kunne samle sammen til hans løn. Af uvisse grunde blev idéen ikke realiseret, men elevens vidnesbyrd taler i Greens favør.

Den mest interessante af de samtidige omtaler af Greens arbejde, kom fra forfatteren Jacob Baden,²¹ der i et tillæg til Adresseavisen anmeldte Greens "Fysiske Discusser..." og "Ulrich Greens Afskedstale..."²² Badens anmeldelse var den første og så vidt vides den eneste samtidige reaktion på Greens bøger. Baden hørte til blandt tidens højtstående intellektuelle, og var selv kendt for sine pædagogiske

skriverier og idéer om, at almuen kundskaber burde forbedres. Han havde desuden været bidragyder til J. S. Sneedorffs spectatorinspirerede tidsskrift "Den patriotiske Tilskuer".²³

I sin anmeldelse fastslog Baden, at Green var den første i landet, der havde holdt offentlige forelæsninger i de nye videnskaber for almuen. Baden var tydeligvis begejstret for Greens idé og erklærede sig enig i, at "Vankundighed" om naturen hos almuen "har værre Følger, end hos de andre Stænder". Han var ligesom Green af den mening, at jo bedre uddannet befolkningen var, jo mere ville det bidrage

til landets økonomiske indtjening, og han opfordrede derfor til, at andre fulgte Greens eksempel.

Om Green skrev Baden bl.a., at han var "den dydigste, lærdeste, anseeligste og lykkeligste Patriot", og man bør hæfte sig ved, at han på ingen måde såede tvivl om Greens evner og viden om de nye videnskaber. Baden kendte det forholdsvis lille intellektuelle miljø i København godt. Derfor kan der næppe være tvivl om, at han ville have nævnt det, hvis Green havde været kendt for at være indbildsk og flyvsk. Men det kan selvfølgelig tænkes, at Badens begejstring mere skyldtes projektet selv end personen Ulrich Green.²⁴

Inspirationen fra Sorø Akademi

Green betragtede Ludvig Holberg som et af sine forbilleder, og Holberg havde, i øvrigt ligesom Green, hævdet, at det ikke nødvendigvis var stor lærdom, men snarere gode formidlingsevner, det kom an på, når der skulle formidles til de brede lag.²⁵ For Holberg var en undervisers vigtigste kvalifikation at besidde "Skiønsomhed" (bedømmelsesevne) og "Moderation" (mildhed/beherskethed).²⁶

Det betød, at underviseren først og fremmest skulle være i stand til at bedømme elevernes niveau. På den måde kunne undervisningen tilpasses et hold af elever med forskellige forudsætninger. Desuden skulle undervisningen finde sted i en venlig atmosfære, således at eleverne blev motiveret til at studere. Holberg var desuden en stor tilhænger af eksperimenter, der kunne demonstrere, hvad de forskellige videnskaber kunne bruges til.²⁷

Det er altså forholdsvis klart, at Green hentede inspiration hos Holberg, men han var også tydeligt inspireret af den undervisningsform, man praktiserede på Sorø

Akademi, hvor Green selv havde været elev i sin ungdom

På Sorø Akademi,²⁸ hvor Green befandt sig 1750-53, gjorde man brug af en undervisningsmetode, der i nogle forhold kan sammenlignes med Greens egen. Oplysningerne om Sorø Akademis undervisning er få, da stort set alle papirer derfra gik til grunde ved den store brand.²⁹ Fundatsen fra 1747, hvor Sorø Akademi blev genoprettet, fortæller imidlertid om, hvilke intentioner man havde med skolen, og hvilke undervisningsformer man ønskede at benytte sig af for at oplære de kommende embedsmænd.³⁰

Heraf fremgår det bl.a., at undervisningen skulle tilpasses den enkelte elev, således at alle kunne profitere af den. Det skulle foregå ved spørgsmål og samtale, så underviseren kunne forsikre sig om, at eleverne var kommet til den rette forståelse.³¹ Man ville desuden være sikker på, at eleverne fik forevist "Videnskabernes rette Brug og Nytte". For at opnå de ønskede resultater, holdt man ugentlige spørgetimer, som foregik i et åbent auditorium. Disse timer blev overværet af "Ober=Hofmesteren" der sørgede for, at timerne ikke blev misbrugt eller forsømt.

Det var desuden almindelig praksis at afholde private og offentlige forelæsninger på dansk. Der var ikke tale om deciderede forelæsninger, som afsluttedes med disputatser, men derimod en månedlig overhøring af det gennemgåede stof, hvor de studerende opfordredes til at komme med tvivl og indvendinger.³² Det var meningen, at underviser og elev skulle indgå i en dialog med udgangspunkt i det gennemgåede materiale, således at eleven kunne opnå en større grad af forståelse. Ulrich Green modtog uden tvivl undervisning af denne type på Sorø Akademi.³³

Den af de danske professorer på Sorø, der tillagde pædagogiske spørgsmål størst betydning, var uden tvivl J. S. Sneedorff.

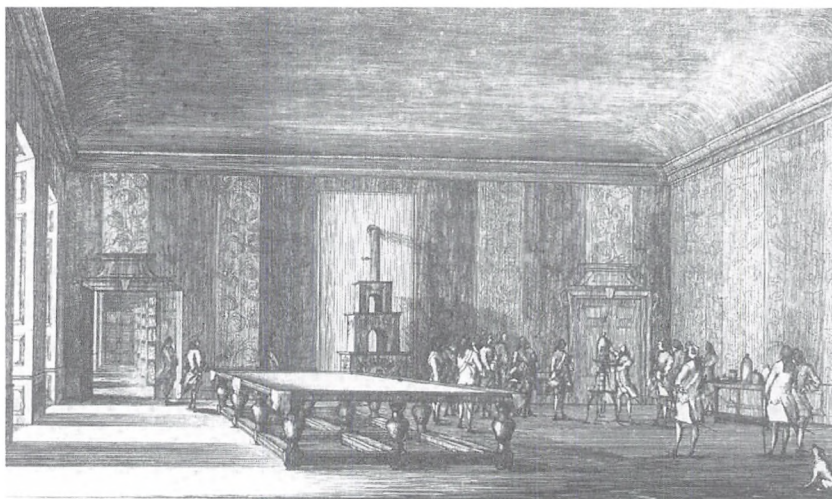

Fig. 4. Ulrik Greens lærer fra Sorø Akademi, professor Jens Kraft, demonstrerer for Frederik 5., hvordan man kan skabe et vakuum i en beholder. Green gennemførte lignende forsøg i sin undervisning af håndværkere. Forsøgene skulle danne baggrund for en diskussion af teoriens nytte for håndværkerens daglige arbejde (Kobberstik fra Poul Isac Grønvold: Frederik Vs Reyse. Det kgl. Bibliotek).

Han blev udnævnt til ”professor Juris Publici et Politices” ved Sorø Akademi 18 december 1751, og det var også Sneedorff, der som den første herhjemme introducerede de kommende embedsmænd til den franske oplysningstænkning og statsteoretiker Montesquieu.³⁴ Sneedorffs måde at sammenfatte sine pædagogiske tanker på stemmer fint overens med Greens egne bestræbelser, og det er oplagt, at Green var påvirket af Sneedorffs pædagogik.

Sneedorff lagde f.eks. vægt på, at undervisningen skulle gøre eleven selvstændig, sådan at han senere hen kunne blive i stand til at tilegne sig viden på egen hånd. Det var ikke nok kun at læse bøger. Kundskab var nemlig også ”en Frugt af Erfaring, Eftertanke, Betragtning og Samtaler”.³⁵

Også Sneedorff var optaget af de nye naturvidenskaber og deres nytte, og han fremhævede dem ofte på bekostning af undervisning i de klassiske sprog. Hertil kom, at Sneedorff var sin tids store fortalere for en fri meningsudveksling, og en stor modstander af tidens fremherskende undervisningsmetode, hvor underviseren indgød en ”slavisk frygt” hos eleverne.³⁶

Den økonomiske betragtning

Også Sneedorffs efterfølger på Sorø Akademi, Andreas Schytte, nærede anskuelser, der var på linie med Sneedorffs og Greens.³⁷ Schytte hævdede, at Gud havde givet mennesket sjæl og legeme, for at bruge dem til ”Skaberens Ære, Statens Tjeneste og vor egen Nytte”.³⁸ Et synspunkt, der stemte fuldstændig overens med indholdet i Greens ”Physiske Discusser”.³⁹ Det var også i overensstemmelse med de tanker, som forbindes med den statsvidenskabelige retning, der kaldes ”kameralisme”, og som var stærkt fremherskende i den anden halvdel af 1700-årenes Nordeuropa.

Hos de kameralistiske tænkere var det statens opgave at sørge for undersåtternes uddannelse, idet et samlet forbedret kundskabsniveau hos befolkningen ville indvirke positivt på landets handelsbalance. Derfor var det også nødvendigt at uddanne professionelle undervisere. Man kunne naturligvis ikke forlade sig på, at de enkelte husstandsoverhoveder ville være i stand til at yde en undervisning

og opdragelse, der stod mål med de kameralistiske idealer.⁴⁰ Kameralismen indgik som en integreret del af tidens nationaløkonomi, hvor hovedvægten lagdes på statens rolle og interesser.⁴¹ På Sorø Akademi underviste man f.eks. de kommende embedsmænd i "Oeconomie- Commerce- og Cammeral-Videnskaber", og Green må have fulgt denne undervisning, eftersom den var obligatorisk.⁴²

Kameralismen tog sit udgangspunkt i naturretten, som byggede på fornuftsmæssige slutninger, der mentes at være i overensstemmelse med naturen selv,⁴³ og som en følge af denne betragtningsmåde ændrede også opfattelsen af statens rolle sig. Staten skulle først og fremmest forvalte det almene bedste, og sørge for økonomisk fremgang. Almenvellet fremmede man bl.a. ved at forbedre skoleuddannelserne, ved at investere i landbrug og manufakturindustri, og ved at udvikle de eksisterende teknologier på de enkelte områder. Især skulle almuen, såvel i by som på land, styres og opdrages til at blive mere produktive individer, og der kan næppe herske tvivl om, at Green var stærkt påvirket af tidens politisk-økonomiske tankesæt.

Også Andreas Schytte var optaget af undervisningens form, og han tilsluttede sig helt Greens tanke om, at undervisningen skulle tilrettelægges, så den passede til den enkeltes stand eller til den erhvervsgruppe, man ønskede at undervise. Staten skulle sørge for, "at enhver i Staten faaer saadan en Opdragelse, der kan svare til hans Bestemmelse".⁴⁴ Undervisningen skulle øge folks forstand og selvstændighed, ikke deres evner til udenadslære, og eleverne skulle gøres til selvstændigt tænkende individer, der kunne tage initiativer på egen hånd.⁴⁵

Der er ikke umiddelbart noget der tyder på, at Green har modtaget undervisning af Andreas Schytte, men den om-

stændighed, at deres ideer er sammenfaldende, kan på den anden side tyde på en intellektuel kontinuitet i undervisningen på Sorø Akademi, og en pædagogisk og statsteoretisk forbindelse mellem Green og akademiet. Greens intellektuelle fællesskab med Sneedorff og Schytte knytter ham også indirekte til folk som C. D. F. Reventlow og J. L. Reventlow, som i 1790'erne var nogle af hovedarkitekterne bag etableringen af de offentlige skoler i landdistrikterne. De havde nemlig modtaget undervisning af Schytte, og de var tydeligt påvirkede af dennes pædagogiske tanker.⁴⁶

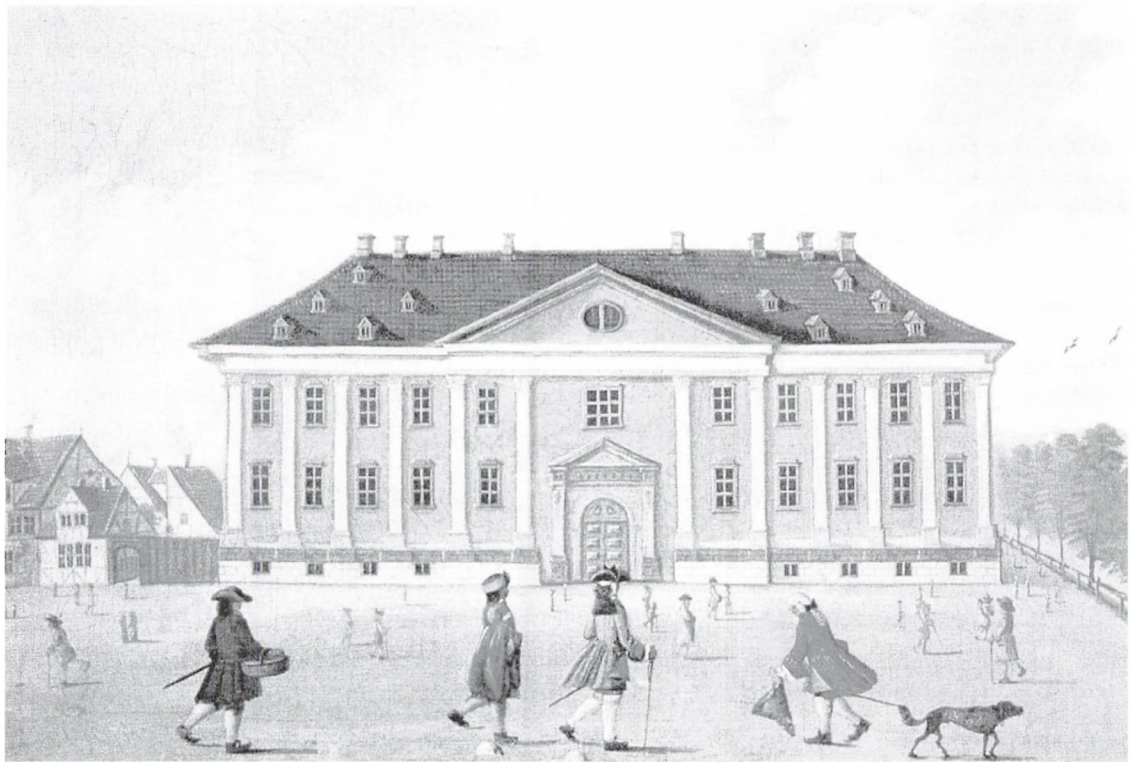
Også den tidligere omtalte Jacob Badens pædagogiske skrifter var inspireret af kameralismens ideologiske grundholdninger, hvilket muligvis forklarer hans begejstring for Greens projekt,⁴⁷ og da Baden tillige var parthaver i Sneedorffs projekter "Den Patriotiske Tilskuer" og "Selskabet til de Skiønne og Nyttige Videnskabers Forfremmelse", knyttes tråden også her til akademiet i Sorø og til hele kredsen af oplyste 1700-talspædagoger.⁴⁸

Søkadetakademiet

Da Green blev ansat på Søkadetakademiet fortsatte han sit arbejde med videnskabelige problemstillinger. Det er nærliggende at tro, at han kunne finde inspiration til sit videnskabelige arbejde her, og der er også meget, der tyder på, at han har kunnet fortsætte med sine pædagogiske ideer på Søkadetakademiet. Det er nemlig væsentligt at notere sig, at man også her fulgte med i tidens nye pædagogiske tanker.

På akademiet blev undervisningens form tilpasset det enkelte fag. Det betød, at man underviste på flere forskellige måder. I de tekniske fag var der tale om

Fig. 5. Ulrich Green underviste de sidste år af sit liv (1766-1773) i engelsk på Søkadetakademiet. Han holdt dog stadig fast i sin naturvidenskabelige interesse. Sø- og Landkadetakademiets facade imod det nuværende Fredericiagade (Nationalmuseet).

udenadslære for at træne hukommelsen, mens man inden for sprogfagene benyttede sig af en metode, som Green sikkert har bifaldet.

Greens forgænger på akademiet, Carl Mannercrantz, havde nemlig forfattet en lærebog, hvor samtale som en del af undervisningen var uhyre central.⁴⁹ For en nutidig læser kan det synes indlysende, at samtale bør være central i al sprogundervisning, men i midten af 1700-tallet var denne tanke faktisk ny. Det krævedes af eleven, at han ikke blot opøvede sin hukommelse, men også benyttede sig af sin fornuft, og indgik i dialog med andre for

at nå til en større forståelse. Ulrich Green har uden tvivl brugt Mannercrantz' lærebog på Søkadetakademiet, da den jo stemte godt overens med hans egne pædagogiske idealer

De "Nyttige Videnskaber"

I forbindelse med "de nye videnskaber" var Ulrich Green uden tvivl inspireret af Jens Kraft, som underviste i fysik og kemi på Sorø Akademi.⁵⁰ Ulrich Green havde i sin tid på akademiet fulgt hans undervisning og en del tyder på, at Green knyttede

sig særlig tæt til Jens Kraft i denne tid.⁵¹ Jens Krafts syn på de nyttige videnskaber kom særligt til udtryk i hans "Forelæsninger over Mekanik" og i hans polemik med J. S. Sneedorff, forfatteren til "Den patriotiske Tilskuer".

Jens Krafts "Forelæsninger over Mekanik" fra 1763 var den første danske lærebog i mekaniske fag,⁵² og selvom det ikke med sikkerhed konstateres om Ulrich Green læste dette værk, nærede han flere af de samme tanker om mekanikkens nytte - de var uden tvivl blevet luftet af Kraft i den tid, hvor Green befandt sig på akademiet. Hvor bredt favnende dette værk skulle forestille at være, giver Kraft ikke selv noget direkte svar på, men da han valgte at skrive bogen på dansk taler det for, at han ønskede at få et større publikum i tale.

Allerede på første side af "mekanikken" fremhævede Kraft matematikens nyttige egenskaber, og argumenterede for, at matematikken kunne være mennesket til stor gavn, når den blev implementeret i praksis.⁵³ For at gøre brug af den anvendte matematik, måtte man først forstå den teoretiske, og det var særlig sammenkoblingen mellem teori og praksis, som Kraft (og Green) fandt værdifuld. Han var således overbevist om, at praksis kunne forbedres, hvis man opnåede en større indsigt i teorien.

For Kraft var geometri og algebra nødvendige betingelser for at kunne forstå de videnskaber, hvert enkelt erhverv havde behov for at tilegne sig, hvis de skulle udvikles.⁵⁴ Matematikken kunne bringe mennesket til at tænke logisk-stringent og systematisk, få folk til at indse tingenes rette sammenhæng og tilføre forstanden et redskab, der kunne eliminere forudfattede meninger.⁵⁵

En praktiker vil altid komme til et punkt, hævdede Kraft, hvor han med sin praktiske viden alene ikke vil kunne for-

bedre sin praksis. For at forbedre sine kundskaber må han derfor sætte sig ind i den teori, der ligger til grund for praksis. Ja, faktisk fortjente han først at blive kaldt en "duelig Praktikus", når han havde forenet teorien med egne færdigheder. Uden teoretiske færdigheder ville praktikerens ikke nå frem til noget, han ikke viste i forvejen.⁵⁶

Det nyttige og det skønne

I 1761 kom Jens Krafts "Kritiske Breve til Videnskabernes Fremvæxt og Smaagens Forbedring". De var en reaktion på J. S. Sneedorffs "Den patriotiske Tilskuer", hvor han i nr. 14 havde forsvaret de skønne (dvs. de humanistiske) videnskaber overfor især den matematiske metode.⁵⁷ Begge var som sagt ansat ved Sorø Akademi, hvor Kraft underviste i matematik og Sneedorff i politik. Polemikken mellem de to er interessant fordi den viser, at Ulrich Green på en måde udgjorde en hybrid mellem Kraft og Sneedorff. Green gjorde nemlig brug af begges ideer og lod dem supplere hinanden.

I "Den patriotiske Tilskuer" gav Sneedorff udtryk for, at de unge studerende fremelskede de systematiske videnskaber på bekostning af sprog og stil. Han anerkendte, at den matematiske metode var nødvendig i det videnskabelige arbejde, men han fandt det pedantisk at anvende den på alle videnskaber.⁵⁸ Han underkendte ikke matematikens nytte, men påpegede dens begrænsninger.

Kraft derimod, betragtede matematikken som den absolut vigtigste videnskab i alle sammenhænge, og han vendte sig mod, at stor erfaringsbaseret viden uden særlig teoretisk indsigt skulle være mere nyttig end stor teoretisk indsigt uden praktiske erfaringer. Herom sagde han bl.a., at "enhver, som vil bygge Fæstnin-

ger eller Skibe, maale Himmelen eller Jorden (...) vil vist pastaae at Mangel af Theorie er desværre Aarsagen i alle de uheld, som man møde, og at man derfor alene maa undertiden holde sig til Erfaring i enkelte Tilfælde, fordi de almindelige Grunde mangle".⁶⁰

Kraft konkretiserede her den store nytte en større teoretisk indsigt kunne give. Hvis man satte sig ind i teorien, ville man altid være bedre faren end de, der kun var praksisorienterede. Han hævdede sågar, at en teoretisk bevendt håndværker ville kunne udføre ting på få timer, som det ville tage en almindelig praktiker flere år at færdiggøre.⁶¹ Ulrich Greens ide om matematikens almene nytte var således et spejl af Jens Krafts.

Det var derimod Greens oplysningstrang og patriotisme, der knyttede ham til Sneedorff. Vigtigheden af det danske sprog hang naturligvis sammen med ønsket om at oplyse det menige folk, og Greens syn på dansk økonomi og udenrigspolitik havde primært en stærkt patriotisk klang. Hans patriotisme vidnede desuden om en stor tiltro til den danske enevælde som system. Hos Green kom patriotismen i særdeleshed til udtryk i hans hyldestdigte til henholdsvis Frederik 5. og prinsesse Sophie Magdalene.⁶²

Intetsteds nævner han dog, at han skulle være inspireret af Sneedorff, og han kan jo også meget vel have haft sine ideer fra andre. Der er da heller ingen tvivl om, at Green lagde større vægt på de matematiske end på de humanistiske videnskaber i sit forsøg på at oplyse den almindelige borger. Ulrich Greens offtentlige forelæsninger synes dog at ligge i direkte forlængelse af både Krafts og Sneedorffs tro på oplysningens evne til at forbedre det bestående, og han benyttede begges ideer i sit eget oplysningsprojekt.

En idé går i glemmebogen

Som det er fremgået, stod Ulrich Green ikke alene med sit syn på pædagogik og de nye videnskaber, ligesom han ikke var ene om at kombinere pædagogik og naturvidenskab for at udvide den almindelige befolknings kundskaber. Det står klart, at Greens pædagogiske ideer, ligesom hos flere andre af tidens pædagogiske tænkere, var tæt forbundet med et bestemt politisk-økonomisk standpunkt.

Greens oplysningsiver bundede ikke kun i rent humanistiske idealer, men også i et ønske om at gavne staten og almenvellet. Det drejede sig i bund og grund om at gøre staten konkurrenceedygtig over for udlandet og om at forbedre statskassens økonomi. Det skulle ske ved tekniske opfindelser, ved forbedringer af det bestående og ved eftergørelse af udenlandske produkter. Alt med den hensigt at forbedre landet samlede konkurrenceevne.

Ulrich Greens nye undervisningsmetode var derfor ikke så ny endda, og idéen om at give det jævner lag teoretisk indsigt havde han hentet hos nogle af landets centrale tænkere. Uden besvær kan vi finde lignende synspunkter hos Jacob Baden, J. S. Sneedorff, Jens Kraft, Andreas Schytte, Tyge Rothe og H. I. Birch.

Flere af Greens idéer kan spores tilbage til hans tid på Sorø Akademi, hvor hovedkræfterne var Jens Kraft og J. S. Sneedorff. Jacob Baden og Sneedorff arbejdede sammen omkring det kulturkritiske værk "Den patriotiske Tilskuer" og Tyge Rothe og Sneedorff stod sammen om oprettelsen af "Selskabet til de skønne og nyttige Videnskabers Forfremmelse". Tyge Rothe havde ingen tilknytning til Sorø Akademi, men var i sine statsteoretiske betragtninger ligesom Sneedorff og Schytte inspireret af Montesquieu.

Sorø Akademi synes at have været det egentlige udgangspunkt for Greens ideer,

og det viser, at han var på linie med tidens største intellektuelle navne. De naturretsligt prægede tanker om dyd og nytte findes allerede hos Holberg og de udvikledes videre i den kameralistiske tankegang, som også Green abonnerede på. Rent faktisk kan man sige, at Green indskrives sig i en for tiden fremherskende intellektuel diskurs med kontinuitet fra Holberg over Sorø Akademi til Landboreformerne og oprettelsen af offentlige skoler i landdistrikterne. Det, taget i betragtning, er det mærkværdigt, at Green stod så alene med sit oplysningsprojekt. Han var den eneste - fra midten af 1760'erne til slutningen af 1780'erne - der gjorde et praktisk forsøg på at undervise håndværkere i naturvidenskabelige færdigheder.⁶³

Måske kan det forklares med den omstændighed, at Green holdt sig til udelukkende at undervise håndværkere, og ikke, som det ellers var så populært i samtiden, gav sig af med at opdrage på landets bønder. Mht. håndværkets fremme var Green mao. mere fremsynet end de fleste af tidens tænkere, selvom det selvfølgelig kan tænkes, at det var hans egen personlige baggrund i et norsk håndværkermiljø, der prægede hans tilgang. Han satsede, om man så må sige, på den "forkerte hest" - og gik i glemmebogen!

Noter

1. Königl. Particulaere Cammer Rechnung pro 1764. No 1532, samt bilag til Partikulærkasens regnskab for 1764 no. 1532, Rigsarkivet.
2. Ulrich Green: Indledning til de foreslagne Fysiske Discurser, som begyndes den 7 Januarii 1765, s. 2.
3. De to væsentligste er litteraturhistorikeren Ida Falbe-Hansens: Grundtvigske højskoletanker i det attende Aarhundrede, 1890 og videnskabshistorikeren Ole Bostrups bidrag i "Naturens Verden" 1974.

4. Ida Falbe-Hansen: Grundtvigske højskoletanker i det attende Aarhundrede, s. 17-18.
5. Johann Gottfried Erichsen var tysker, havde studeret medicin og modtog den medicinske doktorgrad i Halle. Han har bl.a. været Stadsfysikus i Bergen samt stået for salpetertilvirkningen ved Frederiksborg. Han havde desuden været rejselæge for dronning Caroline Mathilde, Jfr. Ehrencron-Müller: Forfatterlexikon omfattende DK, Norge og Island indtil 1814 bd. 2, s. 453-454.
6. Ulrich Green: Indledning til de foreslagne Fysiske Discurser, som begyndes den 7 Januarii 1765, s. 14-15. Gælder for det følgende.
7. Ibid. s. 19-20.
8. Ludvig Holberg: Epistler, bd. IV, Epistel 390, s. 242-244.
9. Adresseavisen 12 december 1764, No. 132. Under "Bekientgørelse". Gælder for det følgende.
10. Ulrich Green: Greens Afskeeds=Tale, da han endte hans Fysiske Discurser forgangen Sommer, 1766, s. 19.
11. Ulrich Green: Indledning til de foreslagne Fysiske Discurser, som begyndes den 7 Januarii 1765, s. 13 og s. 15-16.
12. Ulrich Green: Greens Afskeeds=Tale, da han endte hans Fysiske Discurser forgangen Sommer, 1766, s. 8.
13. H. I. Birch: Æreminde over Ulrich Green, som 1765 holdt de Fysiske Discurser, Minerva 1788, s. 32.
14. Ibid. s. 34-35.
15. Dan Ch. Christensen: Det Moderne Projekt, 1996, s. 56-66.
16. Adresseavisen 16. August 1765, No. 92.
17. Det kongelige danske Videnskabernes Selskab 1742-1942, bd. III, s. 183. Gælder for det følgende.
18. Ibid. s. 454.
19. Søetaten, Søkadetakademiet, aflevering 1959: 32-6-4 1716-1848 Kopibøger. Indgaaede og Udgaaede Breve 1754-1770 s. 393, Rigsarkivet.
20. Ibid. s. 394.
21. Jacob Baden var særlig kendt for sin indsats inden for sprog, de skønne videnskaber og pædagogik. Han blev i 1780 professor i veltalenhed ved Københavns Universitet. Se Ehrencron-Müllers forfatterleksikon bd. 2, s. 187-188.
22. Maanedlige Tillæg til Adressecontoirets Efterretninger om Bøger og Skrifter For Aaret 1767, s. 14, IV. Gælder for det følgende. Der står ikke

- hvem forfatteren er, men i Ehrencron-Müllers artikel om Jacob Baden er han anslået til at være forfatteren. Se H. Ehrencron-Müller: Forfatterlexikon bd. II, s. 195.
23. K. F. Plesner: Det smagende Selskab, 1959, s. 52.
  24. Adresseavisen 31. Mai 1765, No 60.
  25. Ludvig Holberg: Epistler, Bd. IV. Epistel 390, s. 242-244. Gælder for det følgende.
  26. Holbergordbog bd. 3, s. 1115 og bd. 4, s. 1261.
  27. Ludvig Holberg: Epistler, Bd. IV. Epistel 361, s. 168.
  28. Sorø Akademi genoprettedes i 1747 med midler fra Ludvig Holberg. Efter den nye Fundats skulle Sorø være et alternativ til Københavns Universitet. Hovedfagene blev Jura, Commerce – og Kameralvidenskab, matematik, fysik, mineralogi, geologi, historie, geografi og veltalenhed samt tysk, fransk, ridning, dansk, og våbenfærdighed. Se Fundats for det Ridderlig Academie paa Sorøe, Kong Friderich den Femtes Allernaadigste Forordninger og Aabne Breve For Aar 1747, s. 70 ff. Kongelige Forordninger fra Aar 1746 til Aar 1751.
  29. S. A. Christensen: Matematikens udvikling i Danmark og Norge i det XVIII Aarhundrede, 1895, s. 114.
  30. Fundatz for det Ridderlig Academie paa Sorøe, Kong Friderich den Femtes Allernaadigste Forordninger og Aabne Breve For Aar 1747, s. 79. Gælder for det følgende.
  31. S. A. Christensen: Matematikens Udvikling i Danmark og Norge i det XVIII. Aarhundrede, s.115.
  32. Ibid. s. 162, samt Adresseavisen 16. August 1765, No. 92. S. A Christensen skriver tillige på s. 34, at Wolffs bog benyttedes af officerer og ingeniører.
  33. K. F. Plesner: Jens Schelderup Sneedorff, 1930, s. 20.
  34. Den Patriotiske Tilskuer, 1763 No. 305-306, s. 529.
  35. K. F. Plesner: Jens Schelderup Sneedorff, 1930, s. 149.
  36. Ingrid Markussen: Til Skaberens Ære, Statens Tjeneste og Vor Egen Nytte – Pietistiske og kameralistiske idéer bag fremvæksten af en offentlig skole i landdistrikterne i 1700-tallet, 1991, s. 59.
  37. Andreas Schytte: Staternes indvortes Regiering bd, IV, 1775, s. 155.
  38. Adresseavisen fredag 10. May 1765.
  39. Ibid. s. 134, gælder for det følgende.
  40. Begrebet kameralisme kommer af det latinske camera, som betyder fyrstens skatkammer. Se Ole Feldbæk: Nærhed og adskillelse, Danmark-Norge 1380-1814 bd. IV, 1998, s. 69.
  41. Fundatz for det Ridderlig Academie paa Sorøe, Kong Friderich den Femtes Allernaadigste Forordninger og Aabne Breve For Aar 1747, s. 78.
  42. Ingrid Markussen som ovenfor anført s. 60-62. Gælder for det følgende.
  43. Andreas Schytte: Staternes indvortes Regiering, bd, IV, 1775, s 161.
  44. Ibid. s 468.
  45. Brødrene Christian Ditlev Frederik Reventlow og Johan Ludvig Reventlow var virksomme aktører bag etableringen af en offentlig skole i landdistrikterne. Begge modtog undervisning på Sorø Akademi af Andreas Schytte og begge var aktive i arbejdet med landboreformerne, Se DBL, 3. Udg. bd. 12, s. 165-168 og s. 180-183.
  46. Ingrid Markussen som ovenfor anført s. 80- 86.
  47. K. F. Plesner: Det smagende Selskab, 1959, s. 9 og s. 51.
  48. Carl Mannercrantz: Anviisning i kort Udtog til Grundene af det engelske Sprog, 1764.
  49. Ulrich Green fortæller selv, at han har studeret hos Kraft på Sorø Akademi i tre år. Se Ulrich Green: Indledning til de foreslagne Fysiske Discurser, som begyndes den 7 Januarii 1765, s 22-23.
  50. K. F. Plesner: Jens Schelderup Sneedorff, 1930, s. 104.
  51. Dan Ch. Christensen: Det Moderne Projekt, 1996, s. 27.
  52. Jens Kraft: Forelæsninger over Mekanik med hosføjede Tillæg, 1763, Fortale s. 1.
  53. Ibid. Fortale s. 4.
  54. Ibid. Fortale s. 7-8.
  55. Ibid. Fortale.s. 8-9.
  56. Ibid. s. 175.
  57. Jens Schelderup Sneedorff: Den patriotiske Tilskuer, 1761-63, No 14, s. 102-103.
  58. Jens Kraft: Kritiske Breve til Videnskabernes Fremvekt og Smagens Forbedring, 1761, Tolvte Brev s, 24.
  59. Ibid., Tolvte Brev s. 27.
  60. Ibid., Tolvte Brev s. 29.
  61. Ulrich Green: On the Kings Death, 1766 og The Mourning Day, 1766, Statsbiblioteket i Norge: Håndskriftsamlingen.
  62. I slutningen af 1780'erne etablerede nogle af Københavns intellektuelle frivillige selskaber

som Borgerdydselskabet og Efterslægtselskabet, der i nogen grad eftergjorde Greens initiativ, Tvende Taler Holdne i Selskabet for Efter-

slægten tilligemed en Forerindring angaaende Selskabets Bestræbelser og hidtil havde Fremgang,1787.

Wienerbageriet - byens ældste bageri

Rolf Dahl

I begyndelsen af Frederik 3.s regeringstid var københavnernes kun alt for godt klar over hvilken fare, der truede fra øst. Svenskerne havde så sent som i 1645 været ubudne gæster i landet, og ingen kunne sige, hvornår de ville komme tilbage. Derfor var det byens fædre magtpåliggende at forhindre, at en eventuel belejring skulle føre til hungersnød, og her indtog bagerne en nøgleposition, idet de var pålagt til enhver tid at ligge inde med rigelige kornlagre. Fuldt så afgørende en rolle for byens proviantering spiller de vel ikke længere, men der er nok på den anden side heller ikke mange, der i vor tid kan tænke sig et liv uden det daglige brød. I denne artikel vil vi følge et af byens bagerier fra den spæde begyndelse i 1652, da varenes fremstilling foregik ved hånd- og benkraft, og frem til i dag, hvor mere sofistikerede produktionsmetoder for længst er taget i brug.

Rolf Dahl, f. 1941 i Bergen. Uddannet ved Det kgl. danske Musikkonservatorium. Har været solist og kammermusiker i Danmark og Norge samt ansat ved flere symfoniorkestre. Herudover publiceret artikler i *Historisk Tidsskrift* og *Historiske Meddelelser om København*.

Wienerbageriet. Byens ældste, ja. Men formodentlig også byens mest beskedne. På spejlglasruden ud mod Købmagergade står der at læse: "GRDL. 1888 AF KGL. HOFBAGER V. ALBECH", hvilket – hvad bedriftens alder angår – må siges at være en vild underdrivelse. For på stedet er der bagt brød lige siden 1710, og med en vis portion velvilje kan forretningens historie føres helt tilbage til 1652, nærmere bestemt den 6. maj.

Bageriet på Rosengården

Den dag købte Jens Christensen bagermester Jens Søfrensens lavsrettighed.¹ Købesummen kender vi ikke, men da han samme dag blev indtaget i Københavns Bagerlav, gav han en ungarsk gylden i indtrædelsespenge.² Året efter "aflagde"

han 10 daler, senere fem, den 7. juni 1655 19 mark, endelig den 16. oktober samme år 10 daler, "og var dermed klar afbetalt". Denne gigantiske udtælling gav Jens Christensen ret til at bage brød i eget navn, og uden tvivl har han benyttet sin rettighed fra den dag han indtrådte i Bagerlavet. Hvor Jens Christensens bageri lå i de første år, vides ikke, men selv om han først i 1659 anføres som ejer af huset på hjørnet af Rosengården og nutidens Kultorv,³ er det rimeligt at antage, at det har ligget her fra grundlæggelsen i 1652.

Københavns Bagerlav var i disse år intet hvilehjem, og blandt interessenternes uroligere hoveder hørte utvivlsomt Jens Christensen. I 1656 klagede således bagermester Casper Karch på Nørregade over, at Jens Christensen havde brød til salg hos en høker i samme gade.⁴ I 1662 var det Jens Christensens tur til at anklage Jo-

Fig. 1. "Der bages
"Lever" (Efter Jost
Amman 1568. Gengi-
vet efter Troels-Lund:
Dagligt Liv i Norden
bd. 5, 4. udg., s. 37).

chum Thedler for at faldbyde brød for nær ved sin dør,⁵ og to år senere anmeldte han ham for at have overfaldt ham "med ufine ord og kaldt ham en skiden høne".⁶ I 1666 anklagedes Jens Christensen for at faldbyde sine varer for nær Hans Brandt,⁷ og samme år påstod Claus Langholt, at han "betog ham hans næring med adskillige snurrepiberier og umanerlig brød".⁸

Året efter var Casper Karch igen på banen med klage over ulovligt brødsalg ved Nørreport,⁹ senere samme år blev han anklaget for at levere grovbrød til den uautoriserede brødsælgerske Maren Clemits i Peder Hvidtfeldtsstræde,¹⁰ og i 1669 blev han idømt en bøde på seks mark for at have bagt for store hvedebrød.¹¹ Endelig indgav den gamle bekend-

Fig. 2. Bagemester Christian Frederik Valdemar Pipers skydeskive fra 1866. Motivet er hentet fra bagerens butik. Der er et vist "wiensk" snit over interiøret (Københavns Bymuseum).

te Casper Karch i 1670 endnu en klage over ulovligt brødsalg under åben himmel ved Nørreport.¹²

Men Jens Christensens tidselgemyt forhindrede ham ikke i at gøre karriere i Bagerlavet. I 1656 blev han valgt til hossidder for svendene,¹³ og året efter blev han deres oldermænd.¹⁴ Fra 1659 finder vi ham blandt skuemestrene,¹⁵ i 1662 blev han hossidder for mestrene,¹⁶ året efter blev han pålagt at gå den nyvalgte oldermænd til hånd¹⁷ for endelig den 9. september 1664 selv at blive valgt til oldermænd i mesterlavet,¹⁸ i hvilken egenskab han bl.a. beskæftigede sig med sin yndlingsaversion, Jochum Thedlers "ulovlige huseren med æggeskaller".¹⁹ Efter et års virke "afkyndigede" han, som

sædvane i lavet var, sit oldermændskab den 14. september 1665,²⁰ og en måned senere aflagde han regnskab.

Efter den arrige bagers død kom hans enke Kirsten Lauridsdatter i 1675 i ægteskab med Thomas Meyer.

Thomas Meyer var efter sin fader Anthon Meyers død blevet adopteret af bagemester Jørgen Liebendahl, hos hvem han fra 1670 til 1673 havde stået i lære.²¹ Den 19. oktober 1675 blev han indtaget i lavet som mester, og erlagde "i steden for en hollandsk dukat 3 slettedaler".²² I den korte tid Thomas Meyer sad som ejer af stedet lykkedes det ham at blive udnævnt til rodemester, men døden indhentede ham allerede i 1678.

Den ombejlede enke ægtede denne gang Morten Hendrichsen Koch, der i 1677 var blevet antaget som mester i lavet.²³ Men Kirsten Lauridsdatter overlevede også sin tredje ægtemand, og det var hendes fjerde, Hans Michelsen handelsmand, der i 1685 solgte bagergården til Peder Børresen. Med i handelen fulgte husets eneste jernkakkelovn med sine to messingpiller, et egetresur, syv kontrafejer, et vråskab samt bagerovn og bagertrug.²⁴

Peder Børresen var født i Falkenberg i Halland, men var som ung kommet her til byen, hvor han fra påske 1670 i tre år havde stået i bagerlære hos Michel Pedersen.²⁵ Den 2. oktober 1684 løste han borgerskab, men hans produktion blev aldrig så stor, at han behøvede at ansætte nogen svend. I 1703 solgte han bedriften til Lars Willemesen, der havde gjort mesterstykke og var indtrådt i lavet samme år.²⁶

Selv om købekontrakten var undertegnet om sommeren, kom driften ikke rigtig i gang før til mikkelsdag, da Lars Willemesen antog en læredreng.²⁷ Først året efter ansattes den første svend, men senere var der ofte endog brug for to, og da omsætningen fortsatte med at stige, blev pladsen i bageriet for snæver, og den 11. juni 1710 købte han ejendommen på hjørnet af Købmagergade og vore dages Kultory, en adresse, der ikke senere er opgivet.

Til Købmagergade

Dengang bestod bebyggelsen af et trefags gadehus, bryggers med indmuret kobberkedel samt vognskur og staldrum med indgang fra Købmagergade.²⁸ Til hjælp i sit nye bageri havde mester Lars svendene Peder Andersen og Poul Pedersen, men megen glæde fik han dog ikke af de rummeligere forhold her på stedet, for han blev et af de mange ofre for den grusomme pest, der angreb byen i 1711, og han begravdes den 7. oktober.²⁹

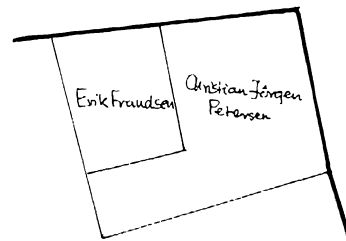
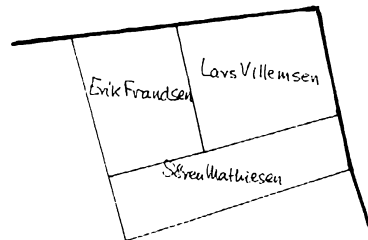
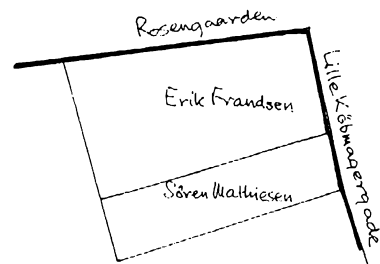

Fig. 3. Øverst: Situationsplan 1710 efter at Erik Frandsen havde afstået hjørnegrunden til Lars Willemesen. Nederst: Situationsplan 1715 efter at Lars Weillemsens eftermand, Christian Jørgen Petersen, havde købt Søren Mathiesens lejevåning.

Men allerede året efter havde enken fundet hans eftermand Christian Jørgen Petersen, der havde taget borgerskab som bager den 15. juni 1711. Den driftige håndværker beskæftigede to – senere tre og endog fire – svende, og i

årenes løb udlærte han seks læredrenge, mens otte andre løb fra ham før deres læretid var omme.³⁰ I 1715 købte bagermester Petersen naboejendommen på Købmagergade.³¹ I hans ejertid foregik der omfattende byggearbejder, og da han sommeren 1728 solgte bagergården til Aage Busch, bestod den af ikke mindre end 23 fag bindingsværk til gaderne og 20 mod gården.³²

Aage Busch var født i 1699 i Landskrona som søn af bagermester Hans Busch, hos hvem han havde stået i lære. 22 år gammel giftede han sig med den nyligt afdøde bagermester Peder Nielsen Timmermands enke Bodel i Vestergade, og da han samtidig tog borgerskab, var det nødvendigt at lægge tre år til sin alder. Men heller ikke Aage Busch fik den fornøjelse af sin erhvervelse, som han havde håbet, idet den halve by som bekendt nedbrændte i oktober 1728.

Branden efterlod ikke sten på sten tilbage af bager Busch' ejendom. Også gården i Vestergade, som han tidligere havde solgt, var nedbrændt til grunden, og de prioriteter, han havde indestående i den, var til liden nytte, da brandforsikring på den tid var et så godt som ukendt begreb. Tag over hovedet i den følgende vinter fik han med sin anden kone Didericha Dysseldorph, to børn, to karle og to piger hos bager Niels Larsen i Pilestræde.

Det lykkedes monsieur Busch at overtale sin kreditor Christian Jørgen Petersen til at eftergive 1000 rigsdaler af prioritetsgælden og at bekoste opførelsen af "et skikkelig baghus til hans nærings fortsættelse", og i 1730 byggede han et sidehus og et baghus i to etager på henholdsvis otte og fem fag. To år senere var det ligeledes to etager høje forhus med sine ni fag med kvist over de tre til Købmagergade og otte fag med to kviste hver over to fag til det nyanlagte Kultorv kommet under tag. Mod gade og torv viste bygningerne sig i grundmur, resten var af

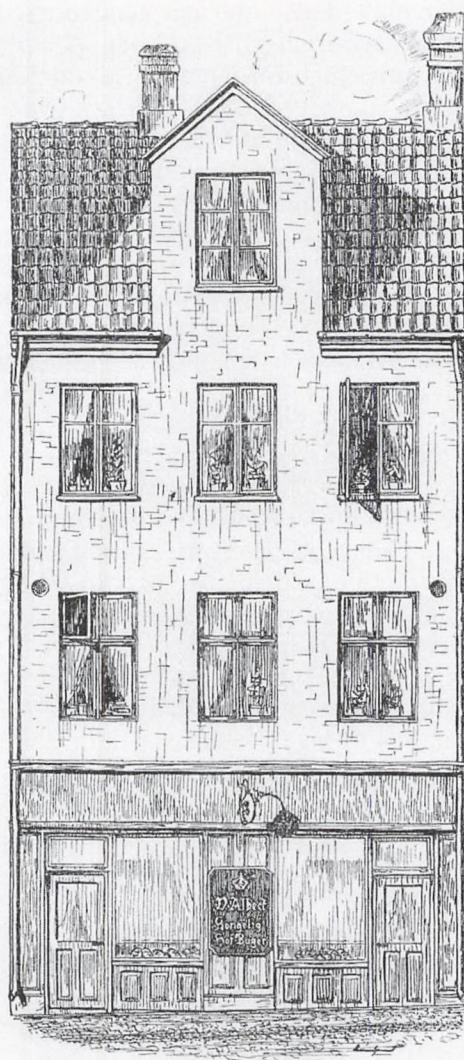

Fig. 4. Det senere Wienerbageri, som det tog sig ud i 1838, da det endnu "kun" var bagergård (Ill. i "Bagergaarden ved Kultorvet" fra 1923).

bindingsværk.

I bageriet arbejdede i de følgende år to svende og to drenge. Blandt de mange svende, der i tidens løb stod deres mesterår her, var Thiel van Höwen, der i 1750 be-

stod mesterprøven. Fra 1772 havde han sit bageri i Frederiksborggade nr 23, hvor det indtil for få år siden lå.

Også i lavet gjorde monsieur Busch sig gældende, først som bisidder, og i årene 1745-47 som oldermann. Familien boede i den prægtige hjørnelejlighed på salsetagen, hvor møblementet bestod af et egechatol med skab, et tresur med fire døre, en indlagt dragkiste, et glasskab med to døre, et indlagt bord med to gueridoner, et stort spejl i forgyldt ramme, seks ryslædersstole, to skilderier, 12 kobberstik og meget andet.

I 1752 købte bager Busch naboejendommen ved Kultorvet.³³ Men heller ikke denne handel fik han den forventede glæde af, idet han døde kun tre måneder efter at skødet var underskrevet, og han bisattes fra Frue Kirke den 25. november 1752. Han efterlod sig en formue på over 8000 rigsdaler, der gjorde det muligt for enken at blive boende i sin kære lejlighed, hvor hun døde i 1764 i en alder af 81 år. Året efter sin mands død havde hun frasolgt bageriet i det nuværende Købmagergade 67 og Kultorvet 3.³⁴

Gode og dårlige tider

Køberen var Wilhelm Benthien, og for de 8150 rigsdaler han havde givet, havde han ikke fået så lidt endda.³⁵ Med i handelen fulgte de fem sydligste fag af fløjen ud mod Købmagergade med køreporten og halvparten af kvisten. Ud mod gården var der en svalegang, der gav adgang til anden etage. Til venstre i gården var der et langt halvtags sidehus to loft højt, og for enden lå bageriet med muret bagerovn og drøjovn samt sydededel og kultønde af kobber. Bygningen ud mod Kultorvet indeholdt to små lejligheder på hver etage med stue, sovekammer og køkken. Også kælderens var beboet.

Jürgen Wilhelm Benthien var født i

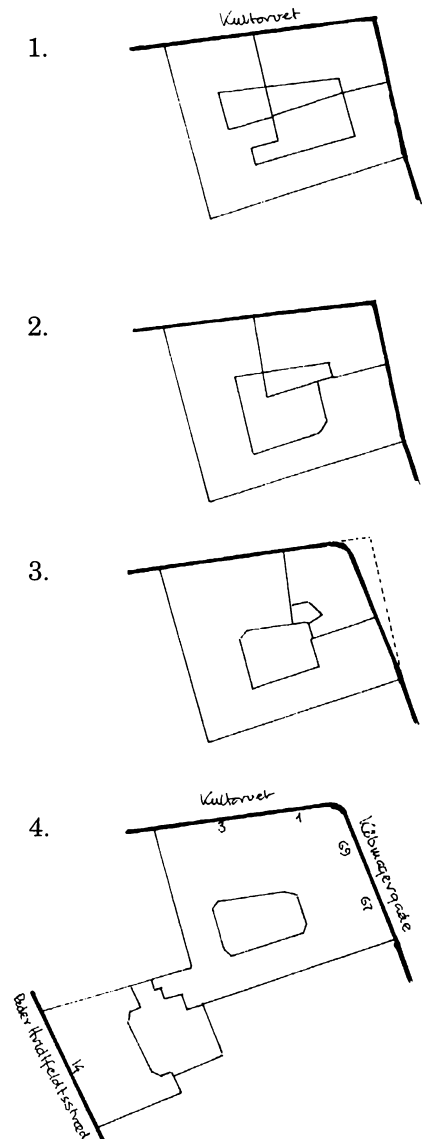

Fig. 5. 1) Situationsplan efter at Didericha Dys-seldorph havde overdraget det meste af sin ejendom til Wilhelm Benthien (Geddes generale opmåling). 2) Efter en partiel brand 30. marts 1780 var der blevet bygget et nyt forhus mod Købmagergade i tre etager med gebrokkent tag, og ved samme lejlighed var bagbebyggelsen blevet udvidet og forhøjet (Rekonstruktion i KSA). 3) Situationsplan 1889 (Berggrens Karréplaner). 4) Johannes Holsts nybygning 1907.

1721 i Holsten,³⁶ og var som 25-årig kommet i tjeneste som svend hos Aage Busch. Her tiltrådte han sit mesterår i 1750, så da han tre år senere overtog ejendommen, var han godt kendt på området. Den nye mester indrettede brødsalg i stueetagen ud mod Kultorvet, bageriet blev i flere omgange udvidet og moderniseret, og med årene oparbejdede han bageriet til at blive det næststørste i byen med fem til syv svende, to karle, læredreng og to til tre tjenestepiger.

Foruden salg til private havde han også umådelige leverancer af skibsbrød til De kongelige islandske, finmarkske og grønlandske Handlers ekspeditioner. Desuden produceredes skonrogen og hårdt brød til Søetaten. I 1794 var Benthien frivillige bidrag til genopbygningen af det nedbrændte Christiansborg 50 rigsdaler, hvilket ikke blev overgået af nogen bagermester her i byen. Men om end lykkens gudinde tilsmilede ham i forretningsanliggender, var hendes nåde sparsommeligere tilmålt i familielivet.

Samme år, som han tiltrådte bageriet på Købmagergade, havde han 32 år gammel ægtet den 12 år yngre Helena Schleusz, der året efter nedkom med datteren Marie Elisabeth.³⁷

I 1757 kom Helena til verden for at dø et år gammel (Zähne). Året efter fødtes Christian Friderich, der også døde som spæd (Geschwür). Endnu en dreng med samme navn så dagens lys i 1759. Han døde 3½ år senere (Fieber). Helena fødtes i 1761, men året efter døde også hun (Schlag). Det følgende år blev Johan Wilhelm født, men også han døde i en ung alder. Christian Friderich kom til verden i 1764, og forlod den seks år senere (Fieber). I 1765 fødtes Jacob Christopher, der døde som 4-årig (Blattern). Året efter kom den ottende i rækken Johan Wilhelm. Han stod i lære hos sin fader, og var senere hans mester-svend. I 1791 åbnede han sit eget bageri

i Fiolstræde, men tre år senere døde også han (Inflammation). I 1767, før Johan Wilhelm var fyldt et år, døde hans moder (Nabelbruch).

De følgende seks år tilbragte bagermester Benthien i enkemandsstand, men den 20. august 1773 giftede han sig 52 år gammel med den 31 år yngre Ellen Marie Liunge. Samme dag fejrede også hans datter Marie Elisabeth bryllup med brudens broder Sven Friderich Liunge, hvorved den aldrende bager kom til at blive svoger til sin svigersøn.³⁸

Wilhelm Benthien's andet ægteskab velsignedes med to børnefødsler, Ellen Frideriche i 1774 og Helene Christine i 1775, men et halvt år efter den sidste nedkomst døde pigernes moder (Brustkrankheit), og lille Helene fulgte hende i graven kort tid derefter kun syv måneder gammel (Schlag).

Efter at også Marie Elisabeth i 1798 var død af vattersot, var Ellen det eneste af hans ti børn, der endnu var i live, da døden indhentede ham selv den 17. september 1799. Seks dage senere mødte 16 bagermestre op i hjemmet på Købmagergade for at sætte ham i ligvogn og ledsage ham på hans sidste færd til Sankt Petri Kirke.

Siden 1796 havde stralsunderen Johan Christian Bentzien arbejdet i bageriet som svend.³⁹ I 1798 tiltrådte han sit mesterår, og den 8. april året efter blev hans mesterstykke approberet. Fire dage senere giftede den nyudklækkede bagermester sig med Ellen Frideriche Benthien, hvorved han efter hendes faders død kom til at arve bageriet. Her gav han i de følgende år beskæftigelse til fem-seks svende, kusk, gårdskarl og tre tjenestepiger ligesom i svigerfaderens tid.

Onsdag den 2. september 1807 indledte englænderne som bekendt deres bombardement af København, og lørdag morgen på bombardementets tredje dag nedbrændte bagermester Bentziens gård til grunden. Københavns Brandforsikrings kasse var

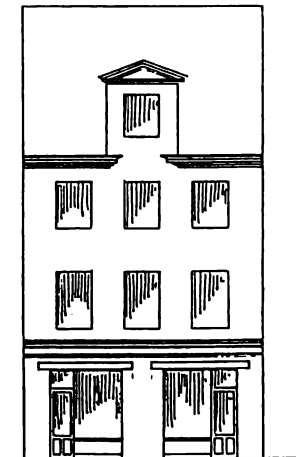
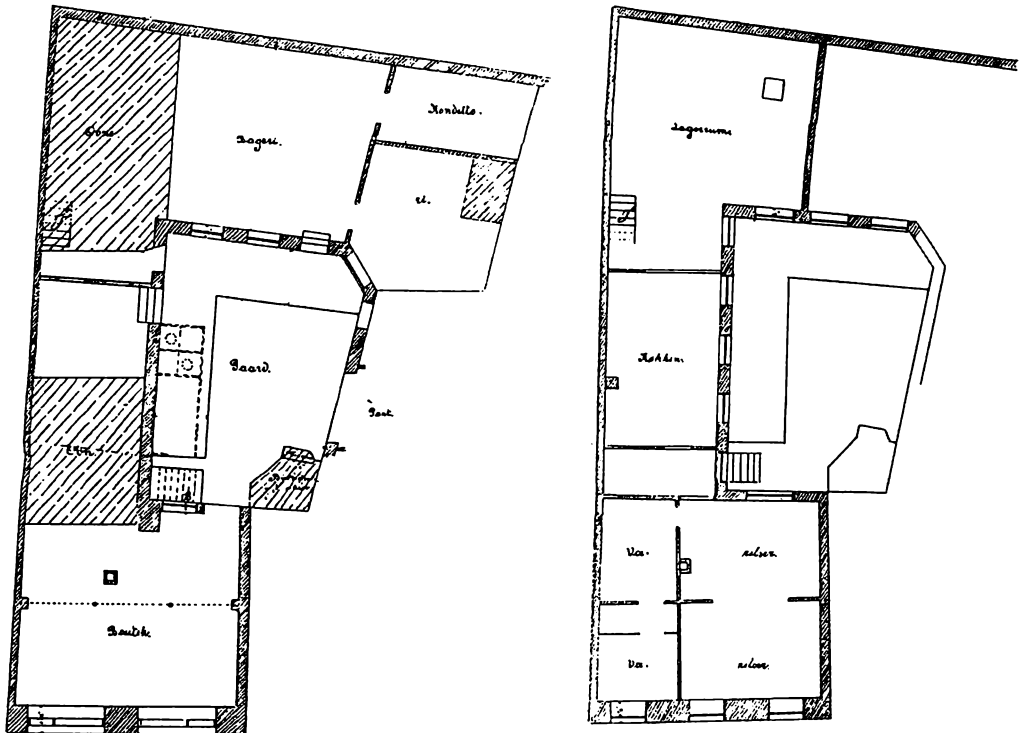

Fig. 6. Stueetagen og 1. sal samt facaden af Købmagergade 67 efter ombygningen i 1896, da der kom ny bageovn og en ny 49 alen høj skorsten mm. I 1850'erne var butikken blevet udstyret med nye spejlglasrunder, og i 1880 fik den det udseende, som er vist på tegningerne. En modernisering i 1890'erne medførte en ny disk, nye reoler og et forgyldt spejl med marmorkonsol (byggesager vedr. nedrevne ejendomme, KSA).

slunken efter den store brand i 1795, og der var ikke penge til at yde interessenterne fuld erstatning. For Johan Bentziens vedkommende kom regnskabet derfor til at se ud som følger:

Assurancesum	12600	Rdlr.
- 10 pct. afslag	1260	Rdlr.
- Rudera	<u>500</u>	<u>Rdlr.</u>
Tilbage	10840	Rdlr.
- 10 pct. afslag	<u>1084</u>	<u>Rdlr.</u>
Erstatning	9756	Rdlr.

som skulle udbetales i rater de følgende år.⁴⁰ Bentzien følte sig dog så økonomisk velfunderet, at han straks påbegyndte genopførelsen af det nedbrændte, og i januar 1808 var bagbygningerne under tag. I 1810 var også det nye forhus ud mod Kultorvet klar til ibrugtagelse. Facaden havde kordongesims over første etage og under taget en massiv gesims. I stueetagen var bageriudsalget i tre fag med opgang fra køreporten udstyret med en disk med 12 skuffer, en reol, en pyramideovn i marmoreret niche, gipsloft og panelede vægge med malede friser og lister.

Bagermester Bentzien og frue fik tre sønner, der alle tog teologisk embedsek-samen, men det blev ikke på prædike-stolen, at familien kom til at sætte sig varige spor. Den yngste af sønnerne, Julius August, gik sine egne veje, og efter en grundig uddannelse både herhjemme og i udlandet tiltrådte han stillingen som gartner for Haveselskabet på Frederiks-berg. Her udfoldede han en livlig aktivitet, både som praktisk gartner og som forfatter af tidsskrifter og bøger, der fik skelsættende betydning. Bentzien stod bl.a. for udformningen af Landbohøjskolen have, Forstbotanisk Have i Charlottenlund og Tivoli.

I det nyopførte bageri havde bagermester Bentzien kun arbejde til tre-fire svende, og Brandforsikringens finurlige

regnemåde førte til, at han i 1812 måtte nøjes med at opføre en kombineret stald og lagerbygning ud mod Købmagergade. Selv om han nød anerkendelse i bagerkredse som en duelig håndværker – fra 1816 til 1818 var han lavets oldermand – måtte han kæmpe en ulige kamp mod de faldende konjunkturer, der satte ind efter Napoleonskrigenes afslutning. I 1820 var han så tæt på bankerot, som nogen bagermester kan komme, og med årene måtte svendeholdet indskrænkes til sølle to. Den 13. april 1829 døde han (innere Schwäche), og allerede en måned senere havde enken besluttet sig for at sælge sit barndomshjem.⁴¹

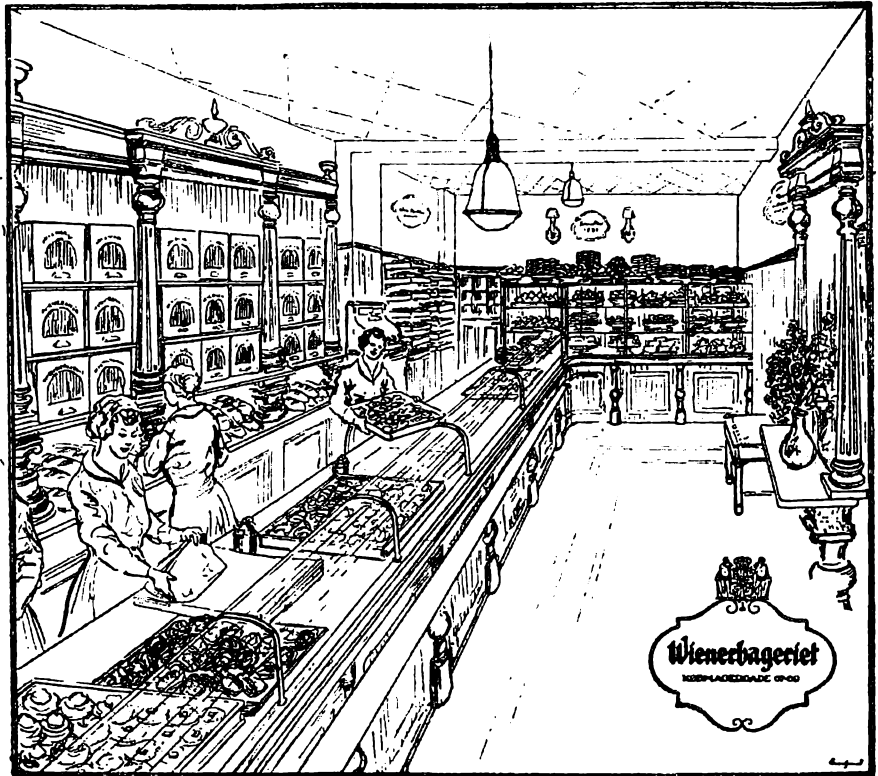
Køberen var den forhenværende brændevinsbrænder Jens Nyegaard, hvis nevø Niels Christian Nyegaard bageriet var tiltænkt.⁴² Den kun 24 år gamle bagersvend fik den 3. juli 1829 kongelig myndighedsbevilling, den 14. september modtog han borgerskab og ved årsskiftet overtog han officielt bageriet, der indtil da havde været drevet i enkemadam Bentziens navn. Men den urolige unge mand blev ikke længe på Købmagergade, allerede i 1833 henlagde han sine aktiviteter til Nørrebro og senere til Ringsted som toldkontrollør, så tanten, Kirstine Nyegaard, der i mellemtiden var blevet enke, måtte se sig om efter en ny forpagter.

Hun valgte den 43 år gamle pommeraner Johan Friderich Christian Stuth,⁴³ der fire år tidligere havde fået sit mesterstykke approberet her i byen og siden havde drevet bageri på Christianshavn. I sine år på Købmagergade beskæftigede han tre-fire svende, men flyttede i 1840 til Adelgade, hvor han døde fem år senere.

Kongelig anerkendelse

I mellemtiden havde enkemadam Nyegaard solgt ejendommen til Niels Christi-

Fig. 7.
 Interiør fra
 Wienerbageriets
 butik (Ill. i
 "Bagergaarden
 ved Kulturvet"
 fra 1923).

an Albeck.⁴⁴ Selv blev hun til sin død i 1839 boende i sin lejlighed, hvor den unge hus-ejer mødte sin tilkommende, hendes niece Barbara Kirstine Nyegaard.

Niels Christian Albeck var født den 14. januar 1816 som søn af grosserer og officer i Det borgerlige Artilleri, Michael Albeck, og hustru Mette Claudine, født Husted. Det svagelige barn måtte hjemmedøbes, og først et halvt år gammelt kunne det præsenteres i kirken. Inspireret af sin storebroder Peder lod han sig indskrive som søkadet, men måtte som 16-årig opgive sine ambitioner i den retning og søge ansættelse i land som handelslærling. Sin moder havde han mistet allerede fire år gammel, og efter at også faderen var død

i 1833, da han var 18 år, fulgte en kaotisk tid, da den velstillede, men umyndige unge mand, skiftede værger i en uendelighed.

Hushandelen på Købmagergade fandt sted i 1837, da Albeck kun var 21 år gammel, men den 17. juli 1839 blev hans mesterstykke efter dispensation antaget, og driften af bageriet kunne overgå til ham selv.

Fra en studietur til den østrigske hovedstad medbragte den unge bagermester i foråret 1845 tre håndplukkede svende, ved hvis hjælp han ved siden af sit danske bageri grundlagde Københavns første wienerbageri. De nye kagesorter og brød blev omgående en bragende succes, idet

ikke bare byens borgere tog dem til sig, også hoffets ganer besnæredes, og det i sådan grad, at Christian 8. og dronning Caroline Amalie end ikke kunne undvære de to daglige leverancer under deres sommerophold på Sorgenfri Slot.

Første år stod Albeck selv for transporten, der blev besørget af en kusk og to heste, hvilket dog var så bekosteligt, at han knap nok tjente på forretningen. Senere overvejede hoffet at sende varerne med omnibussen til Lyngby, men det satte bagermesteren sig imod, fordi han da "ikke kunde sikkre Brødet den omhyggelige Pleie under Transporten, der er saa nødvendig for at det skal vedligeholde sin Qualitet og sit propre Udseende". Problemet løstes imidlertid ved, at en staldkarl blev sendt til byen til fods efter bagervarerne, der så bragtes ud i aflåste kurve.

For at imødekomme den enorme efterspørgsel var det i 1845 nødvendigt at ansætte 10 svende, og året efter moderniseredes butikken på Kultorvet, hvor kagerne fra nu af solgtes, mens hestestalden på Købmagergade omdannedes til nyt, mondænt brødsalg med gipset og malet loft, panelede vægge med forgyldte lister, fajanceovn, reoler og disk med rækværk. Sammen med bagermester A. E. Bruun introducerede Albeck i 1847 byens første dampbageovn, og i de følgende år kom folkehødet op på 14 svende, fire karle, lige så mange læredrenge og fem butiksjomfruer.

Niels Christian Albeck døde i 1878 på Frederiksberg af en hjernesvulst 63 år gammel. Forinden havde sønnen Valdemar Albeck⁴⁵ i flere år forpagtet bageriet på Købmagergade og den store filial på Østergade, men han trak sig allerede i 1881 tilbage, og overlod ejendommen og bageriet til firmaet "Valdemar Albecks Efterfølger" alias stettineren Albert Ludwig August Engel,⁴⁶ der i 1850 som 19-årig var kommet her til byen, hvor han en tid

havde arbejdet som svend for Albeck senior. Siden 1860 havde han ernæret sig som selvstændig mester.

Det 20. århundrede

I 1896 solgte bagermester Engel stedet til Johannes Holst.⁴⁷ Han var født i Randers i 1863, og i 1894 havde han taget borger-skab som grosserer. Nu omgjordes bevil-lingen til at gælde baging, og med sin kone Johanne, der havde en bibeskæftigelse som kasketmagerske, indtog han lejligheden over butikken i Købmager-gade, hvor bagermester Engel tidligere havde boet. I 1905 købte Johannes Holst hjørnejendommen Købmagergade 69/ Kultorvet 1, og ved samme lejlighed er-hvervede han tillige Peder Hvidtfeldts-stræde 14. Året efter blev alle bygninger med undtagelse af forhuset i sidstnævnte gade jævnet med jorden, og i 1907 stod arkitekt Christian Hansens konstruktion klar til at tages i brug.

Bestyrelsen af bageriet overlod Holst i 1910 til Theodor Jørgensen,⁴⁸ der var født i 1881 på Kolindeggen og havde stået i lære i Århus. Han afløstes i 1916 af Christian Nielsen, der i sin tur efterfulgtes af Amandus Kieler i 1921. Kieler var født i 1893 i Rudkøbing, hvor han også havde stået i lære. Hertil kom han fra Hobro, hvor han havde drevet et bageri siden 1917.

Foråret 1923 blev bedriften overtaget af bagermester S. A. Sørensen. Efter hans død videreførtes den fra 1931 af Victor Magling, der var født i Herlev i 1888, og som i 1923 havde etableret sig på Amager Boulevard. I 1938 overgik forretningen til fabrikant/direktør Joseph Aamund (1886-1967), forfatteren Jane Aamunds far. Han stod for driften de følgende 20 år.

Siden 1966 har Wienerbageriet været fusioneret med Trianon, hvilket dog ikke

har forhindret dette byens mest beskedne bageri - efter over 350 år i branchen – i fremdeles at fremstille himmelsk brød og guddommelige kager.

Noter

1. Københavns Bagerlav (KB) protokol nr 1 s. 201, Københavns Stadsarkiv (KSA).
2. Ibid. s. 211.
3. H. U. Ramsing: Københavns Ejendomme 1377-1728, Klædebo Kvarter s. 92.
4. KB prot. 2 s. 39, 45 og 50, KSA.
5. KB prot. 2a s. 47, KSA.
6. KB prot. 2 s. 218, KSA.
7. KB prot. 2a s. 154, KSA.
8. Ibid. s. 156.
9. Ibid. s. 168.
10. Ibid. s. 175.
11. Ibid. s. 229.
12. Ibid. s. 244.
13. KB 2 s. 12, KSA.
14. Ibid. s. 67.
15. Ibid. s. 119.
16. Ibid. s. 171.
17. Ibid. s. 196.
18. Ibid. s. 217.
19. KB prot. 2a s. 119, KSA.
20. KB prot. 2 s. 228, KSA.
21. KB prot. 10 s. 15b, KSA.
22. KB prot. 1 s. 327, KSA.
23. Ibid. s. 333.
24. Københavns Byting: Skødeprotokol (Skp) II, s. 132. Landsarkivet for Sjælland (LAS).
25. KB prot. 10 s. 53b, KSA.
26. KB prot. 3 s. 45b, KSA.
27. KB prot. 12 s. 42b og prot. 13 s. 19ff, KSA.
28. Skp. IX pag 61, LAS.
29. Trinitatis sogns kirkebog, LAS.
30. KB prot. 12 s. 94ff, KSA.
31. Skp. X s. 453, LAS.
32. G. L. Grove: Københavns Huse og Indvånere efter Branden 1728, 1906; Skattemandtal 1708ff, KSA; Borgerskabsprotokol, KSA; KB 4 s. 9ff; KB 12 s. 163ff; Prioritetskommissionen 1729: MC 573 Betænkninger ang. kreditorer og debitorer, KSA; Skiftekommissionen, Skiftebrev 1764 nr. 126, LAS.
33. Skp. 11 s. 418, LAS.
34. Ibid. s. 585.
35. Brandforsikringskassens taksationer under Klædebo matr. nr. 84/86, LAS.
36. KB prot. 4 s. 322ff; KB prot. 5 s. 38ff; KB prot. 6 s. 5ff; KB prot. 9 s. 34ff; KB prot. 14 s. 3ff; KB pk. 20, læg 102; KB prot. 21 s. 1785ff, KSA.
37. St Petri kirkebøger, LAS; Sjællandske Register 19/1.1787, Rigsarkivet (RA); Tillysningsprotokol XI s. 347 og 587, LAS.
38. Helliggejstes sogns kirkebog, LAS.
39. Skp. 35 s. 307, LAS; KB prot. 14 s. 135; KB prot. 4 s. 149ff; KB prot. 7 20.10.1813ff; Ibid. 12.10.1816; KB prot. 9 s. 52, KSA.
40. Københavns Brandforsikring B. Bombardementet 1807. La 1 1809. Designation over toltalt afbrændte ejendomme 57/125-84/86 Lille Købmagergade, LAS.
41. Skp. 59 pag. 490, LAS.
42. KB 15 1830ff, KSA. Københavns Vejviser, KSA.
43. KB prot. 8 4/5 1832ff; KB prot. 9 s. 87; KB prot. 15 1830ff, KSA.
44. Vor Frelsers sogns kirkebog LAS; KB prot. 8 s. 99, 137 og 141; H. Hjort-Nielsen: Københavns Bagerlaug s. 144, 172 og 187; Skp 62 s. 564, LAS; Overhofmarskallatet: Indkomne breve 1846 nr. 599, RA; Mag. 1. sekr. 1805-57 1S 51, KSA; Referatprotokol 1832, journal nr. 177, 2180 og 2432, KSA; Mag. 1. sekr. 1S 54, journal nr. 1549 og 1709, KSA; Mag. 1. sekr. 1S 56, journal nr. 1403 og 1886, KSA; Mag. 1. sekr. 1S 58, journal nr. 1727, KSA; Tillysningsprotokol XI s. 587, LAS.
45. Skp. 87 s. 93, LAS.
46. Skp. 88 s. 560, LAS.
47. Skp. 107 s. 111, LAS.
48. Dansk Håndværkerstat: Københavns Laugsmestre, 1932.

Københavns bartskærerlav 1506-1745

- med særligt fokus på bartskærernes forhold til fuskere og medicinere.

Sofie Christine Fribert

I artiklen undersøges "Det Københavnske Bartskærerlav" virkefelt i en periode, som for lavets vedkommende blev præget af store omvæltninger. Det undersøges, hvordan lavet påvirkedes af andre faggruppers indtrængen i deres metier. I første omgang af de såkaldte fuskere, dvs. uberettigede udøvere af samme fag, men senere også af medicinere, som i takt med den nye naturvidenskabs store fremskridt udelukkede bartskærerlavet fra kirurgiens verden.

Sofie Christine Fribert, f. 1980, BA. i historie og Film- og medievidenskab og stud.mag. ved Saxo-instituttet, afd. f. historie, Københavns Universitet.

Frem til Reformationen i 1536 havde Helligåndsklostret i København ydet omsorg og pleje til byens mange fattige, men med den katolske kirkes exit kom klosteret under kongelig styre. Det fungerede mere som et plejehjem end et sygehus, idet behandlingsmulighederne var ringe, og de højeste uddannede, universitetets medicinske professorer, sjældent nedlod sig til den praktiske behandling af patienter. Oftest holdt de sig til diagnosticering, mens patienternes videre skæbne blev lagt i hænderne på andre, f.eks. én af de seks bartskærmestre, der fandtes i København på denne tid.

Ved siden af deres beskæftigelse med almindeligt barberhåndværk, udøvede bartskærerne også simple former for kirurgi. De skarpe instrumenter, som brugtes til barbering, kunne nemlig også bruges til meget andet, f.eks. til åreladning. Åreladning var en populær, men ikke særlig effektiv, behandling, som var meget almindelig.¹ Derudover indgik sårheling, forbindelse og kopsætning, samt fremstil-

lingen af sårudtrækkende, rensende og blodstillende plastre og salver, som en del af barberhåndværket.

Frem til 1700-tallet var den primitive form for kirurgi, som bartskærerne udøvede, næsten enerådende, men fra da af begyndte de universitetsuddannede medicinere at trænge ind på deres område. Den almindelige lavsstruktur beskyttede dog bartskærerne fra at blive fuldstændigt udkonkurrerede, men hvor længe kunne det vare ved?²

Lavsvæsenet

Et lav er en sammenslutning af håndværkere, der varetager medlemmernes faglige, økonomiske og sociale interesser. København havde mange lav, mens kun de store fag kunne mønstre faglærte nok til også at danne lav i provinsens købstæder.³ Alle lav anførtes af en oldemand, der af og til beklædte embedet til sin død, og et vist antal bisiddere. Tilsammen udgjorde

Fig. 1. Det københavnske Bartskeerlavs segl fra 1516 (Gengivet efter Frederik Wulff: *Barbervæsenet i Danmark 1506-1906*, Kbh. 1906).

de lavets ledelse eller bestyrelse. Antallet af medlemmer – mestre – varierede alt efter, hvor stor en efterspørgsel der var på det enkelte håndværk.

Lavenes forbilleder var de religiøse og faglige sammenslutninger, gilderne. Med Reformationen blev gildernes religiøse fællesskab og eksistensgrundlag fjernet, hvorved det specifikke fag i stedet blev omdrejningspunktet, og de nye fagligt orienterede lav opstod. De fik udstedt kongelige privilegier, kaldet lavsartikler, som de skulle indordne sig under.

For at undgå indbyrdes konkurrence og opretholde et vist eksistensgrundlag for alle mestre, efterstræbte lavene en indbyrdes ligestilling mellem sine medlemmer. Det medførte imidlertid, at fagets

udvikling blev hæmmet, idet det betragtedes som odøst at ville gøre sig ”bedre end de andre”. En vis statisk inerti var dermed indbygget i lavssystemet. Det passede ikke den enevældige kongemagt, som langt hellere (i hvert fald principielt) så et system, hvor næringsfriheden var fremherskende. Adskillige gange blev det uden held forsøgt at opløse lavsvæsenet. Det måtte bl.a. Christian 4. sande, da han i 1613 forsøgte at ophæve hele lavsinstitutionen. På trods heraf vedblev lavene at eksistere, og blot otte år senere måtte kongen modvilligt acceptere lavenes eksistens. Først i 1857, da loven om næringsfrihed blev vedtaget, forsvandt lavenes privilegier.

Fig. 2. Bartskærerlavets lade fra 1638. Dvs. det skrin, hvori lavet opbevarede sine dokumenter og protokoller. Ved hver lavssamling blev laden hentet frem og åbnet. Først da var mødet officielt begyndt (Foto: Louis Husballe; Københavns Bymuseum).

Københavns bartskærerlav

Foruden at begrænse og kontrollere optagelsen i lavet, var Københavns bartskærerlav med til at holde orden inden for egne rækker. I visse tilfælde havde lavet endda en vis indflydelse udadtil. Det gjaldt f.eks. når "fuskere" gik dem i næringen. De kongeligt privilegerede artikler gav lavet ret til at uddele bøder til de fuskere, som brød deres privilegier. I hele perioden trængte flere forskellige faggrupper ind på lavets næringsfelt (fuskkerne tilhørte forskellige grupper), og set med lavets øjne var nogle mere besværlige end andre.

De værste var feltskærerne. Som navnet antyder havde de en lignende uddannelse, og ret til at udføre næsten det samme arbejde som bartskærerne. Forskellen var blot, at feltskærerens privilegier kun gjaldt i hæren. Dette forhindrede dem dog ikke i at tage næringen fra bartskærerne i det civile liv.

I modsætning til hæren havde flåden ikke egne bartskærere. I krigstid skulle bartskærerne derfor stille svende og instrumenter til rådighed for flåden, og kongen var således afhængig af bartskærerens indsats i søkrig. Det var bl.a. dette, som var med til at sikre bartskærerens

fortsatte eksistens og indflydelse. Eksempler på bartszkærernes deltagelse i søkrig kendes tilbage fra 1530'erne.⁴

En anden gruppe fuskere var baderne, hvis kongelige privilegier gav dem ret til at holde badstue, og i nogle tilfælde også til at barbere og udøve kirurgi. Sidstnævnte var dog kun tilladt, hvis det skete i deres egen badstue. Badernes privilegier var med få undtagelser personlige, dvs. at de ikke havde ret til at holde svende og drenge, og at privilegierne ved bademesterens død ikke kunne overtages af de efterladte.

Kvaksalverne var ufaglærte personer, som hævdede at kunne kurere næsten hvad som helst med deres salver og plastre. De udøvede ikke kirurgi, men deres virksomhed var ikke desto mindre til stor gene for bartszkærrelavet, som havde ret og pligt til at undersøge kvaksalvernes varer før de måtte sælges.⁵ Hertil kom en gruppe af kongeligt privilegerede bartszkærere, som havde fået lov til at stå uden for lavet. Bartszkærrelavet skulle dog eksaminere dem, hvilket fik til følge at lavet alligevel havde en vis kontrol med dem.⁶

Disse konkurrenter havde lavet dog mulighed for at holde i ave, så længe deres privilegier bestod. Værre var det, da medicinerne begyndte at hævde deres stilling og autoritet. Fra midten af 1700-tallet begyndte medicinerne med deres videnskabelige uddannelse at trænge ind på bartszkærernes virkefelt og med de egentlige hospitalers (i den moderne betydning af ordet) fremkomst blev bartszkærerne i sidste ende udkonkurreret af medicinerne eller, rettere sagt, de blev opslugt af den videnskabelige verden. Lavet havde reelt ikke en chance for at opretholde sin position i et fag, der mere og mere prægedes af videnskabeligt uddannede folk, som med en langt mere kvalificeret viden stod klar til at overtage bartszkærernes arbejde.

Selve bartszkærerfaget var et håndværk på linie med f.eks. skomager-, smede og hjulmagerfaget. Man startede som læredreng i minimum tre år, hvorefter man tidligst i en alder af 20 skulle bestå en svendeprøve for at få lov til at gå på valsen. For at blive mester skulle man bestå en kirurgisk prøve, men herefter var læretiden slut og uddannelsen gik i stå. Sammenlignet med de universitetsuddannede kirurger var bartszkærerne håndværkere, mens de første var akademikere, med de forskelle i kundskaber, det indebar.

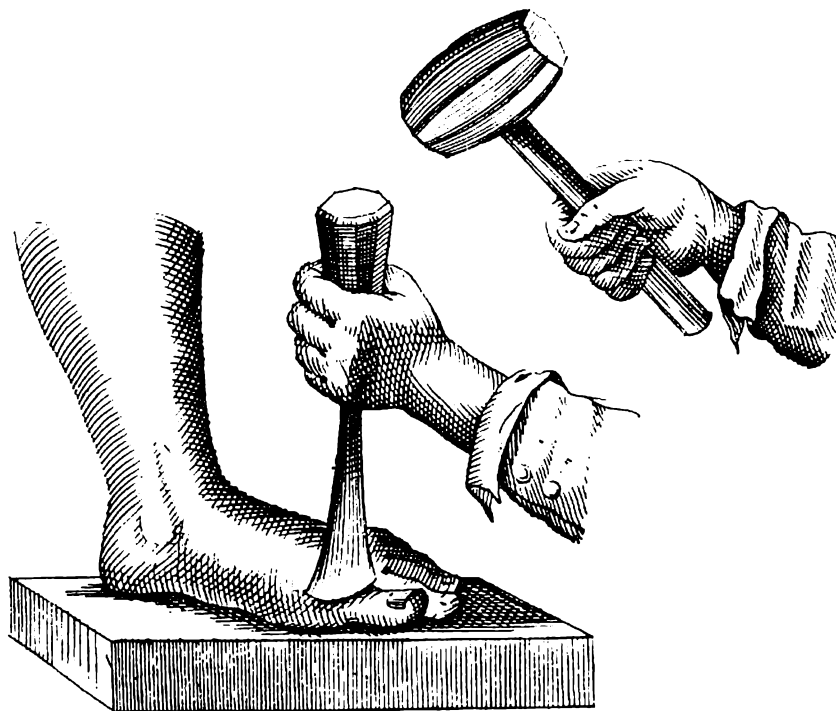
Bartszkærrelavets oprettelse

I 1718 gennemgik man i bartszkærrelavet alle de dokumenter og privilegier, som be fandt sig i lavets lade og da fandt man bl.a. en skrå (en samling lavsartikler) udstedt af Kong Hans 2. feb. 1506.⁷ Så i hvert fald fra dette tidspunkt eksisterede der et kongeligt privilegeret bartszkærrelav. Skråens eksistens bekræftes endvidere af en indførsel fra 1729 i den bevarede lavsprotokol, dog fremgår det ikke her, hvor gammel skråen var eller hvad den indeholdt.⁸

Medicinhistorikerne J. D. Herholdt og F. V. Mansa har hævdet, at der tidligere har eksisteret en konfirmation af denne skrå fra 15. april 1515 hvori det oplystes, at der højst måtte være seks bartszkærermestre i København. Hverken denne konfirmation eller datoen for lavets oprettelse kan imidlertid bekræftes fra anden side. Artiklerne blev fornyede og stadfæstet af Frederik 2. 21. august 1577 og det bekræfter i hvert fald at lavet eksisterede før 1577.

I 1577 ved vi, at der var 10 bartszkærermestre i København.⁹ Dette fremgår af de bevarede artikler fra samme år, hvori man kan læse om adgangskravene til la-

Fig. 3. Amputation af tå (Illustration i Lorenz Heister: Chirurgie, Nürnberg 1719).

vet. For at blive mester skulle den udlærte svend bla. bevise, at han var født af ægteviede og ærlige forældre (dvs. folk, som ikke havde mistet deres ære), og han skulle gifte sig med en "ærlig og uberygtet" kvinde. Et andet adgangskrav var, at ansøgeren tog borgerskab i København. Det er altså tydeligt, at social status var et vigtigt element i lavets verden. Når den pågældende var blevet optaget i lavet og derved blevet amtsmester, havde han eneret på at udøve sit håndværk i sit eget amt, dvs. sit eget område. Og han skulle ligesom de øvrige mestre følge reglerne i lavsartiklerne.

For at give et indtryk af, hvordan lavet var organiseret, skal nogle af artiklerne kort nævnes: Mestrene skulle møde når oldermanden tilsagde dem, og de skulle

rette sig efter hans befalinger. Dette kan virke banalt, men man brugte artikler som disse til at opbygge et fællesskab og en fælles identitet. Der var også bestemmelser om, at de ikke måtte bagtale hinanden, og at de ikke "hemmeligt [måtte] lokke eller fæste", dvs. ansætte, en anden mesters svend eller læredreng. Overtrædelser medførte bødestraf. Pengene blev delt i tre lige store dele og fordeltes mellem kongen, byen og lavets egen kasse.

Andre artikler afslører delvis forholdet mellem kongen (styret) og lavet. Sager mellem mestrene, hvor det "gielder paa Ære og Lempe eller der skeer Blodviide" (blodsudgydelser), skulle dømmes af den rette øvrighed, det være sig borgmesteren, rådet eller fogeden. I tilfælde af, at en bartskeer havde behandlet

skader efter et slagsmål i byen, var han forpligtet til at melde det til byfogeden eller kæmneren.¹⁰ Artiklerne blev tydeligvis til på kongens foranledning, men lavets accept af artiklerne har nok givet dem større indflydelse på de øvrige regler, som kongen ingen interesse havde i at blande sig i.

Lavsartiklerne indeholder bestemmelser om selv de mindste ting. Bartskærerlavet var stadig forholdsvist nyt, og de mange små bestemmelser skulle derfor hjælpe med at opbygge et fælles norm-sæt, således at der kunne skabes en fælles identitet og følelse af sammenhold.

Fuskere

Nogle af de regler der omhandler specifikke trusler mod lavet, er formentlig blevet til efter lavets ønske. I 1577 har lavet set sig truet fra to sider og artiklerne, der omhandler disse trusler, betragtede lavet som nødvendige for at opretholde dets eksistens. Især følte man sig truet af stensniderne (uddannede personer, der kunne fjerne galdesten, urinsten, nyresten, blæresten, mm.) og kvaksalverne.

For stensnideren gjaldt det, at han skulle eksamineres af en universitetsuddannet mediciner før han måtte praktisere sin metier. I undladelse heraf måtte bartskærerlavet tildele ham en bøde på 12 daler, i øvrigt den samme bøde som blev tildelt, hvis nogen uden for lavet forbandt eller helede sår eller skader. Hvis kvaksalverne trængte ind på bartskærernes næring kunne de tildeles en bøde på seks daler. Alene bødernes størrelser fortæller os noget om, hvem bartskærerlavet følte sig mest trængt af. Kvaksalverne udgjorde mao. ikke lige så stor en trussel, som stensniderne.

Ændringer

Artiklerne fra 1577 var retningsgivende frem til 1668, hvor de med enkelte ændringer blev fornyet af Frederik 3. Bl.a. blev antallet af amtsmestre forøget til 12, idet de to privilegerede mestre på Christianshavn blev optaget i lavet. Der var altså ikke tale om en egentlig forøgelse. Svende, der ønskede at overtage et ledigt amt, skulle nu, udover at gøre mesterstykke, tillige eksamineres af nogle professorer ved det medicinske fakultet og af lavets ældste mestre. Eksaminationen ved det medicinske fakultet var en klar skærpe af kravene til optagelse i lavet, og en vigtig tilkendegivelse af medicinernes begyndende autoritet. Samtidig beskyttede lavsartiklerne bartskærernes territorium ved at sætte en tidsgrænse på 8-14 dage for, hvor længe kvaksalverne måtte sælge deres godkendte varer i byen.

I 1669 bad kongen Statskollegiet om at undersøge, hvordan lavsartiklerne kunne indrettes, så de stemte bedre overens med arveregeringens og enevældens ideologi, men på dette tidspunkt var bartskærernes artikler de facto konfirmerede. Lavet anmodede efter tronskiftet i 1670 om en stort set uforandret konfirmation af artiklerne.¹¹ Bartskærernes ønske om en uforandret konfirmation af artiklerne tyder på, at de ikke har følt sig truet fra nye sider. Alligevel blev der dog tilføjet en bestemmelse om baderne. Det fremhævedes, at de udelukkende måtte bade og kopsætte, hvorimod de ikke måtte give sig i kast med åreladning, at forbinde eller kurere, ligesom de heller ikke måtte hænge bækkener eller bartskærerskilt ud.¹² Bøden herfor var dog kun på tre Rdlr.

I 1681 besluttede kongen at ændre hele lavsvæsenet. Alle artikler blev ændret, på nær de der allerede nød kongelig beskyttelse, deriblandt bartskærernes.¹³ Men én regel kom dog til at gælde for alle lav.

Man måtte ikke længere holde møder uden Magistratens tilladelse. Bartskeerlavet søgte imidlertid dispensation fra denne bestemmelse, og fik den!¹⁴ De måtte således samles to gange om året i oldermandens hus for at forhandle svende- og lærlingeforhold uden at søge tilladelse.¹⁵

Disse møder kaldtes Vorlage, og blev holdt 14 dage før påske og 14 dage før Mikkelsdag (29. september). Reelt blev der dog holdt langt flere møder: Der var f.eks. kvartalsmøderne, hvor oldermanden aflagde regnskab og der var møder, som blev holdt når en mester klagede over andre - og det kunne ske med få dages mellemrum!¹⁶

Vokseværk

I 1684 blev artiklerne påny fornyet "eftersom denne voris Kongelige Residentz-Stad Kiøbenhafn ved Guds særdelis Vel-signelse paa nogen Tid med Indbyggere, imod fremfarne Tider, mercheligen hafver tiltaget". Byen voksede altså, og der måtte flere bartskeerere til. De fornyede lavsartikler bød på flere ændringer: Antallet af amtsmestre steg fra 12 til 21, idet man havde erfaret, at der ikke var tilstrækkeligt med bartskeerere i krigs- og sygdomstider. Mest bemærkelsesværdigt var det dog, at kravene til mestrenes sociale status (ægtefødsel og ærlige forældre) og kravet om mesterstykke faldt bort. Nu beroede optagelsen udelukkende på om vedkommende bestod den eksamination, der blev forestået af det medicinske fakultet og de ældste mestre. Til gengæld blev optagelsen vanskeliggjort eftersom indtrædelsesgebyret blev flerdoblet.

Reglerne for eksamination blev skærpet og det københavnske barberamts autoritet blev umiskendelig, idet provinsens svende nu skulle eksamineres i hovedstaden. Dette forhold understregedes

yderligere, da det i 1689 bestemtes at provinsmestre, som antog lærlinge, skulle angive disses navn og alder til den københavnske oldermand.

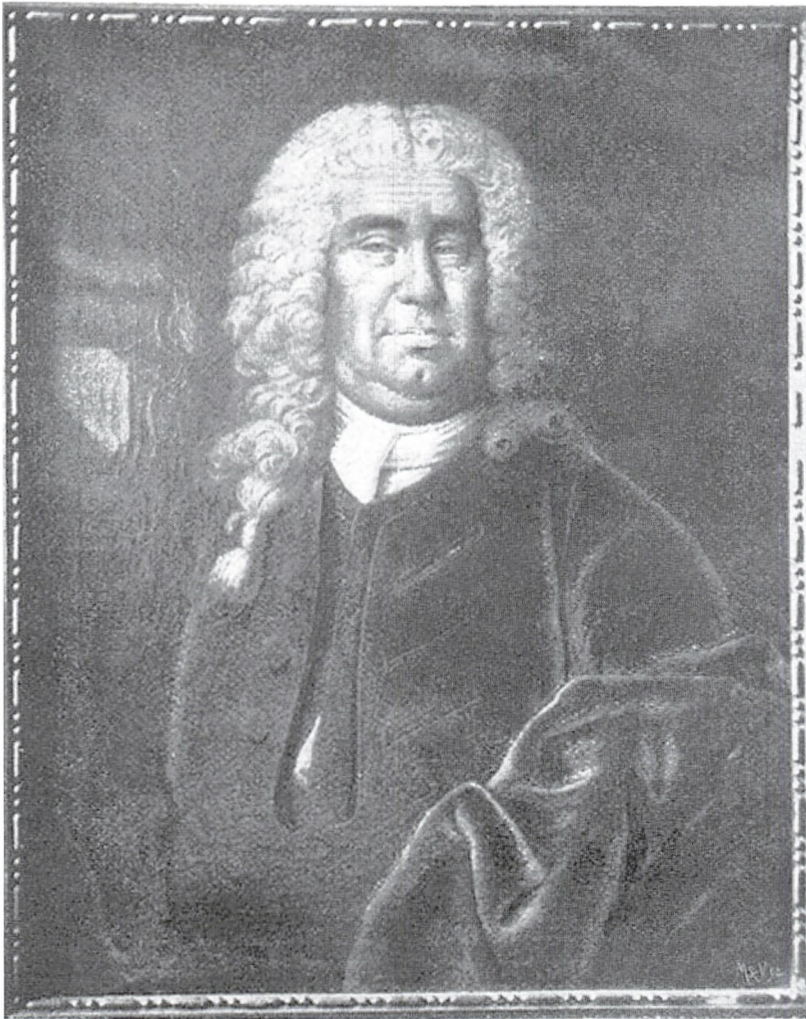
Når læretiden var udstået skulle drengen til svendeprøve i hovedstaden, og hvis han bestod denne fik han et lærebevis. Var han derimod ikke dygtig nok, skulle han stå i lære i endnu 1/2-1 1/2 år hos en mester i København.¹⁷ De københavnske bartskeerermestres faglige standard har nok været væsentligt højere end provinsmestrenes.

Dernæst blev reglerne om fuskere gjort simplere og mere konsekvente. Nu måtte fuskere, det være sig stensnidere, bartskeerersvende, feltskeerere eller andre, ganske enkelt ikke udøve nogen form for arbejde, der hørte bartskeererkunsten til, hvad enten det var barbering, forbindelse, åreladning eller sårheling. Bøden for at forbyrde sig mod lavets rettigheder blev sat til 12 Rdlr.

Kun baderne og kvaksalverne blev omtalt særskilt. Det blev indskærpet for baderne, at de kun måtte udøve deres håndværk i egen forretning, og at de udelukkende måtte bade og kopsætte. Hvis de forbrød sig mod reglerne var bøden 10 Rdlr., altså to Rdlr. mindre end for andre fuskere. Reglerne for kvaksalverne var derimod uændrede, på nær bestemmelsen om straffen. Der skulle ikke længere betales en bøde på seks Rdlr., i stedet skulle produkterne brændes på torvet til skue for offentligheden.

Baderne

Da syfilis begyndte at brede sig i slutningen af 1600-tallet, betød det en nedgang for badernes forretning. Badstuerne var ikke kønsopdelte, og dermed kunne smitten spredes hurtigt og uhindret.¹⁸ Det resulterede i, at færre end tidligere op-

Fig. 4. Det lykkedes i 1736 kirurgen Simon Crüger (1687-1760) at få oprettet et anatomisk akademi, der var uafhængigt af universitetet. Dets officielle navn var Theatrum anatomico-chirurgicum (det anatomisk-kirurgiske teater), og det lå på Købmagergade, tæt ved Amagertorv. Han udnævntes samtidig til "Directeur-General ved Chirurgien". En stilling han betjente frem til sin død.

søgte badstuerne af frygt for smitten, og baderne måtte se sig om efter andre næringsveje.

I 1691 ansøgte de tre badere Johan Pfeiffer, Valentin Løve og Peder Engel om, at der for fremtiden kun måtte være tre badere i København, og dette blev dem bevilget. I 1699 søgte baderne imidlertid om en udvidelse af deres rettigheder. Hvis det ansøgte blev dem tilladt ville det betyde, at de gjorde indpas i bartskærernes næring.

Bartskæerne var imidlertid kommet baderne i forkøbet, for tidligere samme år havde de bedt om at blive hørt før badernes eller andres ansøgninger om udvidelser blev godkendt. Den efterfølgende strid om rettigheder, som varede i knap tre år, endte med, at en kommission erklærede sin støtte til fordel for bartskæerne.¹⁹

Det var en klar sejr for bartskæerne. Baderne havde formentlig regnet med medicinernes opbakning, da bartskærernes behandlinger var den største trussel

for deres profession. Men i stedet har medicinerne muligvis foretaget en nøgtern overvejelse og har foretrukket at overlade den indviklede kirurgi til de bedre uddannede bartskærere.²⁰ I erklæringen advarede kommissionen dog såvel bartskærere som badere om ikke at "overgå deres grænser... [ved at behandle patienter] ...indvortes".²¹

Pestmestre

Bartskærerne arbejdede ikke kun for kongen i forbindelse med søkrig; de blev f.eks. også brugt som pestmestre ved pestudbruddene, og ved pestudbruddet i 1711 udpegede kongen en del bartskærere til overordnede pestmestre. I årene før 1711, mens pesten hærgede i andre dele af Europa, blev der ved Københavns Universitet holdt forelæsninger om pesten og pestlignende sygdomme flere gange dagligt. De medicinstuderende samt bartskærerlavets mestre og svende blev indkaldt til forelæsningerne for at styrke deres viden på dette felt og for at forberede dem på pestens mulige komme. Da så pesten endelig kom, forlod et stort antal medicinere imidlertid byen og efterlod sig kun forskrifter for behandling af pesten. Tilbage blev bartskærerne, og det er vanskeligt at forestille sig, at de har kastet sig ivrigt ud i opgaven. Der findes da også eksempler på, at nogle af dem skulle trues med bøder for at skride til handling.²² I sidste ende havde de dog forpligtet sig til at være pestmestre, og der var derfor ingen vej udenom.²³

Bartskærerlavets tjenester for kongen endte dog ikke her. Når der ikke var sygdomsepidemier eller søkrig, var lavet kongen behjælpelig med at holde øje med enkeltpersoner, der af kongen havde modtaget privilegier, som tillod dem at udøve kirurgi.²⁴ I en indførsel i lavets proto-

kol 24. januar 1731 fremgår det, at lavet på Magistratens foranledning var blevet bedt om at udfærdige en liste over dem, der havde modtaget sådanne privilegier. Oldermænd benyttede lejligheden til diskret at nævne ni personer, der uberettiget tog næringen fra lavet, heriblandt en "ølskjænker"²⁵

Bartskærerlavet og fuserne

Artiklerne fra 1684 blev uforandret konfirmeret i 1702 og 1731. I forbindelse med 1731-konfirmationen havde bartskærerlavet dog anmodet om nogle ændringer, men anmodningen blev overhørt.²⁶ Lavet fremhævede f.eks., at fuskere i stigende grad gjorde indhug i deres næring, og bartskærerne besluttede at berede sig til kamp. Den 27. januar 1731 holdt lavet møde for at diskutere, hvordan man skulle gribe sagen an.

Man forfattede en memorial, som blev indgivet til Magistraten 30. januar 1731.²⁷ Heri fortalte man hvem, der gjorde indpas i deres næring, men bartskærerne forsøgte også selv at gøre noget ved sagen. På det første "vorlage" 27. marts 1730 får vi at vide, at bartskæreren Herman Baumann har "jagtet" fuskere.²⁸ Det samme hører vi om året efter, da det er Hr. Christian, der har været på "jagt",²⁹ og jagten på fuskere blev gentaget flere gange i de følgende år.

Selvom der i 1731 ikke blev indført yderligere skærpelser af reglerne vedr. fuskere, var kongen opmærksom på problemet, og der blev udstedt adskillige enkeltstående forbud mod deres aktiviteter. F.eks. blev der udstedt en forordning 10. marts 1725, der forbød feltskærerne at udøve kirurgi og ordinere medicin i det civile samfund.³⁰ Derudover blev det ved en forordning 4. november 1735 om "dem som gøre Bartskæreramtet i Kjøbenhavn

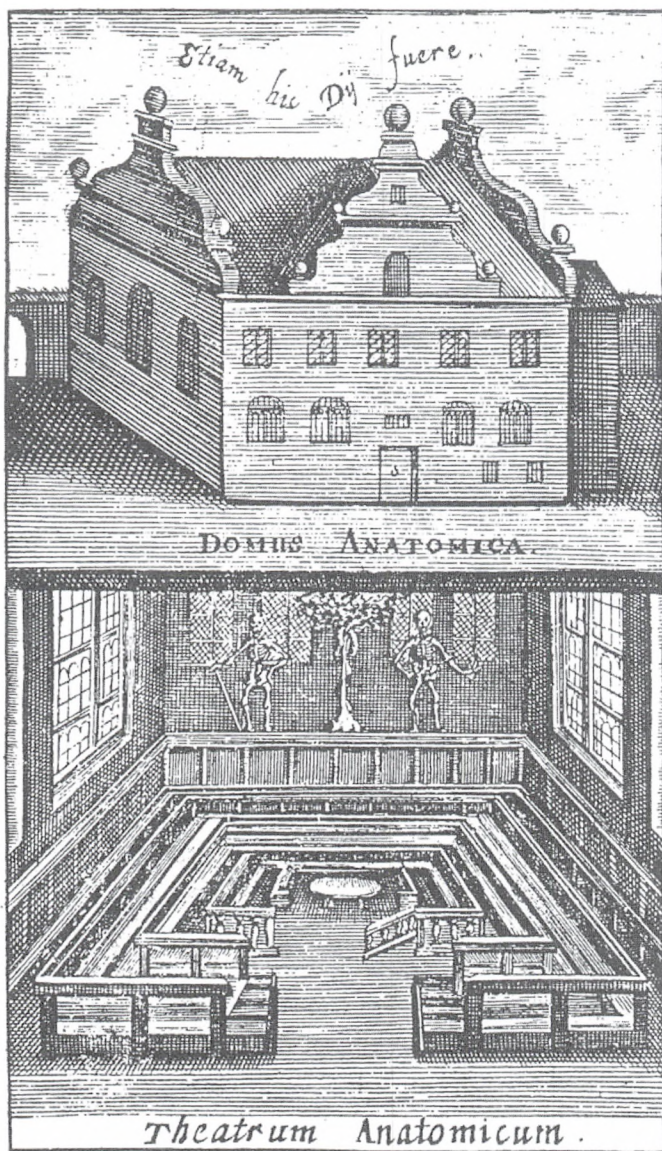

Fig. 5. Crüger anatomiske teater var ikke det første af sin slags her i landet. Da tyskeren Simon Paulli i 1639 blev hentet til Danmark som universitetsprofessor i anatomi, kirurgi og botanik, oprettede han i 1644 et "anatomisk teater" på Frue Plads. I dette "Domus anatomica" udførte han året efter den første offentlige anatomi i Danmark, og ligesom i udlandet var der offentlig adgang til dissektionen. Efter Christian 4.s død i 1648 trak Paulli sig tilbage og helligede sig botanikken, og han efterfulgtes af Thomas Bartholin, der senere kom til at spille en meget betydelig rolle for den danske lægevidenskab (Illustration fra Thomas Bartholin: *Cista Medica. Hafniae, Typis Matthiæ Godicchenii. Impensis Petri Hauboldi Bibl.*, 1662).

Indpas" bestemt,³¹ at uberettigede personer ikke måtte tage nogen i kur. Gjorde de alligevel dette, skulle de straffes, første gang med en bøde på otte Rdlr., anden gang med 16, og tredje gang med 50 Rdlr. eller et halvt års tvangsarbejde i Kastellet.³²

Ikke alene udgjorde baderne, fuserne og feltskærerne en stadig voksende trussel, men også de universitetsuddannede medicinere gjorde nu indhug i bartskærernes levebrød. Netop i disse år gjorde lægevidenskaben store fremskridt, der bestemt ikke var til bartskærerlavets

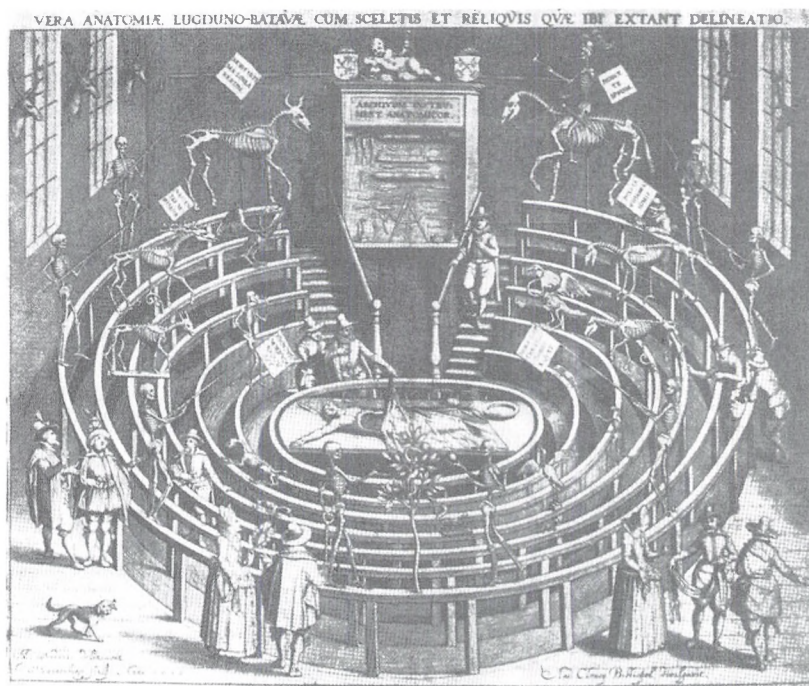

Fig. 6. Anatomiteateret i Leiden, 1617. I 1600-tallet blev anatomen dyrket overalt i Europa og de offentlige dissektioner udgjorde en stor del af undervisningen. De formede sig af og til som rene festforestillinger, hvor man indbød byens og universitetets spidser. Det var ikke kun de medicinske studerende, som overværede de anatomiske forestillinger, også teologistuderende deltog, eftersom dissektionerne gav et førstehånds indblik i Guds forunderlige skaberværk (Illustration i Woudanus von Swanenburg: *Icones, elogium et vitae professorum*

fordel. De mange forbud og forordninger kunne ikke modvirke denne udvikling.

Det anatomiske Teater og Det medicinske Kollegium

Et tiltag der ikke lovede godt for bartskærerlavets fremtid var Simon Crügers oprettelse af *Det anatomiske Teater* i 1736.³³ Teateret havde til formål at uddanne kirurger til hæren og flåden, hvorved denne næringsmulighed blev frataget bartskærerlavet.

Efter talrige diskussioner mellem bartskærerne og Simon Crüger om, hvordan driften af teateret skulle finansieres, blev Det medicinske Kollegium oprettet i 1740. Det skulle fungere som en overordnet instans, og det blev foreslået, at det bla. skulle bestå af det medicinske

fakultets professorer, generaldirektør Simon Crüger, bartskærerlavets oldermænd og to amtskirurger. I sidste ende kom det dog nærmest til at bestå udelukkende af medicinere.³⁴

Crügers teater skulle eksaminere bartskærerne, og han skulle tillige uddanne svendene teoretisk og praktisk. Det betød at svendene fik en uddannelse med et akademisk præg, og det ændrede med tiden bartskærernes status. De var ikke længere "blot" håndværkere, men videnskabeligt uddannede kirurger. Den eneste forskel på en amtskirurg og en kirurg var nu, at amtskirurgen var medlem af et lav.³⁵

Truslen mod lavet

I perioden mellem 1506 og 1745 udviklede det danske samfund sig meget. Man

forlod det middelalderlige magisk-religiøst betingede verdensbillede til fordel for en moderne, logisk-rational og videnskabsbaseret verdensopfattelse. I denne overgang bestod lavsvæsenet som en fast-tømret institution, hvis primære formål var at sikre medlemmernes levebrød og modvirke konkurrence. Men for bartsværerlavets vedkommende forhindrede lukketheden også udvikling og fremskridt.

Samtidig med at lavet kæmpede bravt mod den videnskabelige udvikling, så det sig truet fra flere andre sider. Baderne var begyndt at røre på sig sidst i 1600-tallet, og også feltsværerne forsøgte at tage næringen fra lavet. Men den værste konkurrent var uden tvivl medicinerne. Det var en kamp, som lavet uvægerligt ville tabe.

Bartsværerfaget var jo egentlig to særskilte fag, der af praktiske grunde var blevet lagt sammen. Den ene del, kirurgien, udviklede sig med rivende hast hvilket medførte, at de akademisk uddannede medicinere overtog førerpositionen som de bedste kirurger. Det betød, at bartsværerfaget blev ladt tilbage med barberingen som eneste beskæftigelse, og lavet ændrede da også senere officielt navn til barberlavet.

Men de unge kirurger, der tidligere ville være fortsat som svende i lavet, kunne nu med deres videnskabelige uddannelse blive ansat på de nye hospitaler, som kom til at fokusere mere på helbredelse end på pleje. Truslen mod lavet begrænsede sig altså til lavet som en institution og ikke til enkeltpersonernes virke.

Lavsartiklerne og de mange enkeltsager fortæller alle den samme historie om et lav, der i stadig større grad følte sig truet på sin eksistens. Truslen kom i 1577 hovedsageligt fra kvaksalvere og stensnidere, men gjorde ikke noget større indhug i bartsværernes næring, og medicinen udgjorde endnu ikke en trussel. Anderledes

så det ud knap 100 år senere - i 1668 - hvor Det medicinske Fakultets kvalificerede viden så småt begyndte at skubbe bartsværerne til side. Men før det kom så vidt, skulle baderne også blande sig. Epidemier og efterfølgende klientfracald tvang dem ind på bartsværernes område. Konflikterne mellem de to grupper eskalerede og kulminerede i kampen mellem lavet og universitetsverdenen, og lavet måtte nu acceptere at stå i anden række efter den videnskabelige verden.

Lavets indsats over for fuskere var som sagt stor. Det var en af de ting, der optog størstedelen af dets tid og energi. Men én ting, som bartsværerlavet ikke kunne beskytte sig mod, uanset hvor meget tid og energi man ofrede på sagen, var fremskridtet. De mange og lange konflikter handlede tilsyneladende altid om økonomi, men reelt var det et udtryk for, at lavet var bange for at miste sin næringsvej og autoritet.

På den ene side skulle bartsværerne forsvare deres stilling over for fuskere og privilegerede, som de havde gjort, lige så længe lavet havde eksisteret. Men på den anden side skulle de også stå fast over for den nye "tunge" videnskab. Lavet led et klart nederlag i disse år, men de svende, der tidligere ville være fortsat som svende for amtsmestrene, fik nu muligheden for at få en videnskabelig uddannelse og blive ansat ved de nye hospitaler. Lavets dominans var ovre, men menneskene i og omkring lavet blev del af en ny verden.

Noter

1. Erik Kjersgaard: Københavns Historie bd. 1: Byen og borgen Havn, 1980, 252-254.
2. Der er ikke forsket meget i bartsværerlavet igennem tiderne. Det mest omfattende værk er skrevet af Frederik Wulff i 1906, og beskæftiger sig med bartsværerlavet fra dets spæde

- start frem til 1861. Som altid, med værker af lidt ældre dato, savner man ofte kilde- og notehenvisninger, men med kendskab til primærkilderne er problemet til at overse. Bagest i Frederik Wulffs værk om bartskeerlavet (s. 247-270) findes afskrifter af lavsartiklerne og privilegierne fra 1577, 1668, 1672, 1684 og 1745. Siden Wulffs værk har Kristian Carøe, der var læge og personalhistoriker, beskæftiget sig med baderne (dvs. de folk, der holdt badstuer), og i den forbindelse har han ikke kunnet undgå også at omtale bartskeererne. Hans artikel "Badere og bartskeerer" (Historiske meddelelser om København 1. rk., bd. 6, 1917-1918, s. 101-143) repræsenterer således en forholdsvis fyldig beskrivelse af bartskeererne. Siden er bartskeererlavet omtalt i flere mindre artikler og værker, mens en nyere forskning af området og kilderne ikke er blevet foretaget. Af primære kilder skal nævnes den ældst bevarede af bartskeererlavets protokoller, nemlig protokollen, som dækker årene 1730-1832. Det er oldermanden, der som oftest har ført pennen, og den er en uvurderlig kilde til lavets interne forhold. Igennem den hører man om hvilke problemer lavet var konfronteret med, og man får et spændende indblik i enkeltpersoners gøren og laden. Man kan kun beklage, at protokollerne for de tidligere år er gået tabt.
3. Helge Søgaard: Lavenes rang og udbredelse, Gamle danske håndværk, udg. af Politikens Forlag 1971, s.17-25. København var dog ikke det eneste sted i riget, hvor der fandtes bartskeererlav. Byer som Helsingør, Odense, Ålborg, Bergen og Malmø havde også egne bartskeererlav. Forskellen mellem bartskeererlavet i København og lavene i disse byer var først og fremmest den anerkendelse, som de københavnske bartskeerere nød fra kongens side. Anerkendelsen afspejles i de kongelige artikler fra 1672, hvori det fremgår, at provinsens bartskeerere skulle eksamineres af det Københavnske lav og det medicinske fakultet i København. De provinsielle lav var altså stillet under det Københavnske, der derfor virkede som en højere instans.
  4. J. D. Herholdt og F. V. Mansa: Samlinger til dansk Medicinalhistorie, 1835, s. 193.
  5. Frederik Wulff: Det københavnske barberlavs historie, 1906, s. 154-169. Helle Sommer: Barber, Gamle danske håndværk, 1971, s. 45.
  6. Se f.eks. Københavns Diplomatarium, bd. IV, s. 602-603, hvor Kristoffer von Stetin, der (ifølge J. D. Herholdt og F. V. Mansa som ovenfor anført s. 208) tidligere havde været feltskeerer, 31. oktober 1571 modtager kongelige privilegier til at udøve bartskeererkunsten uafhængigt af lavet.
  7. Herholdt og Mansa s. 52, s. 192.
  8. Haupt protokol Societatis Girurgorum de anno 1730 Mense Januari. 1 bind. (Lavsprotokollen kan ses på Københavns Stadsarkiv.), s. 491. Alle efterfølgende citater, der ikke har angivet kilde, stammer fra denne protokol.
  9. Herholdt og Mansa hævder, at lavet allerede i 1541 blev forøget med tre medlemmer til i alt ni. Dette har jeg ikke kunnet finde dokumentation for.
  10. Tjenestemand, der bestyrer en købstadskommunes kasse- og regnskabsvæsen.
  11. Wulff s. 34-35.
  12. Læs mere om bartskeerernes skilte i Hugo Mathiessens artikel i Historiske Meddelelser om København 1.rk., bd. 7, s. 619-624.
  13. Wulff s. 35.
  14. Wulff s. 38.
  15. De Kongelige Kiøbenhavnske Lavs-Artikler / som til aarets udgang 1723. allernaadigst ere udstædte med hosføjede Kongel. Forordninger / som enten en Deel Lavene i Særdeleshed i Kiøbenhavn eller Lavene i Almindelighed i Danmark og Norge ere vedkommende / og derefter forfattede Registre. København / trykt udi Kongl. Majests. og undersit. privilegerede Bogtrykkere. Del 2. (Rigsarkivets læsesal), s. 78-79.
  16. Wulff, s. 149.
  17. De Kongelige Kiøbenhavnske Lavs-Artikler, s. 37-39.
  18. Carøe: Badere og bartskeerer, s. 106.
  19. Ibid. s. 110-130.
  20. Københavns Diplomatarium, bd. VII, s. 637.
  21. Carøe: Badere og bartskeerer, s. 128.
  22. Se f.eks. Københavns Diplomatarium, bd. VIII, s. 159.
  23. Wulff, s. 67-71.
  24. Lavsprotokol s. 27.
  25. Herholdt og Mansa s. 300-301.
  26. Anmodningen var blevet vedtaget på et møde i lavet 29. november 1730. Lavsprotokol, s. 25.
  27. Lavsprotokol s. 27-28.
  28. Lavsprotokol s. 5.
  29. Lavsprotokol s. 33.
  30. Herholdt og Mansa s. 85.
  31. Wulff s. 162.
  32. Rådstueplakat 9. nov. 1735 (Københavns Stadsarkiv)

33. Simon Crüger (1687-1760) kom som barn i barberlære, og var bla. i huset hos Johannes de Buchwald. 1715-20 var han overkirurg ved Landetatens hospital i København. Fra 1720-28 var han livkirurg hos kongen og samtidig feltskærer ved Drabantgarden. I 1728-31 studerede han anatomi og kirurgi i Paris, og vendte i 1731 tilbage og blev på ny livkirurg hos kongen. 1736 blev han med oprettelsen af Det anatomiske Teater Generaldirektør for Kirurgien, og han forbedrede den teoretiske undervisning for kirurgerne, Salmonsens Konversationsleksikon, 2. udg., red. af Chr. Blangstrup, 1916, bd. 5, s. 329-330.
34. Wulff, s. 86-87.
35. Wulff s. 94-99.

Et "Lille Christiansborg" på Nørrebro

Schioldanns Stiftelse i 100 år.

Karin Kryger

Hans Helge Madsen og Otto Käszners smukke jubilæumsbog, *"Den præmierede by"*, (2003) drager mange spændende bygninger frem af glemslen, men man kan undre sig over, at *Schioldanns Stiftelse*, den første bygning, som Københavns Kommune præmierede i kategorien *beboelsesejendomme med mindre - højst treværelses lejligheder*, ikke siden præmieringen har nydt en større bevågenhed. Bygningen er ved sin monumentalitet og herskabelige beliggenhed ud til Nørrebroparken nok en ekskursion værd, og dens bygningshistorie er heller ikke uinteressant. Den blev opført som en stiftelse, men har i hovedsagen fungeret som en udlejningsejendom. Bygningen er opført samtidig med, at man planlagde en genopførelse af Christiansborg, og arkitekten Emil Jørgensen har i facadens udformning været inspireret af Christiansborgmotivets aktualitet.

Karin Kryger, f. 1948, mag.art. i kunsthistorie. Har bl.a. skrevet *"Allegori og Borgerdyd - Studier i det nyklassicistiske gravmæle i Danmark 1760-1820"* (1986), *"Frihedsstøtten"* (1987), *"Et Palads ved Søbredden"* i jubilæumspublikationen *"Dydens Løn - Soldenfeldts Stiftelse 1892-1992"* (1992), *"Tranquebar - kirkegårde og gravminder"* (sammen med Lisbeth Gasparski, 2002) og *"Græsk Stil eller alle Fortidens Stilarter"* i *"Kunstakademiet 1754-2004 bd. 1"* (2004).

Bygningen ligger i Hørsholmsgade nr. 22 lige ud til Nørrebroparken, det grønne område, som nedlæggelsen af den tidligere Nordbane gjorde mulig i begyndelsen af 1900-tallet. Herfra er det muligt at iagttage facaden i hele dens imponerende helhed. Her er tale om et gråpudset forhus i 28 fag og fem etager samt en kælder. Bygningen er dækket af sortglaserede teglsten og skifer. Facaden er inddelt i fem afsnit, hvor det midterste afsnit er på fire fag og fremstår som en midtrisalit. I stueetagen er en midtstillet buet port med dobbelt dørfløj af egetræ. På døren ses indskriften:

"Schioldanns Hus".

Facaden

Over porten lyser en slutsten i hvid marmor, der bærer indskriften: "22/A-K" i metal. Over slutstenen er en urne. Vinduerne i hele stueetagen er buede, hvidmalede dannebrogsvinduer med sprosser. Midtrisalittens stueetage og 2. etage har facadebeklædning af granitkvadre. Til venstre for porten er kvader med en indskrift med forhøjede bogstaver på fordybede felter: "A.N.S. F.C.S./MCMII". Initialerne for bygherren Albert Nicolaj Schioldann og hustru Frederikke Christiane Schioldann. Herunder opførelsesåret 1902. Mellem initialerne et kors på anker over et hjerte, symbolerne på Tro, Håb og Kærlighed. Mellem stueetagen og 2. etagen en profilet gesims, der går gennem hele facaden.

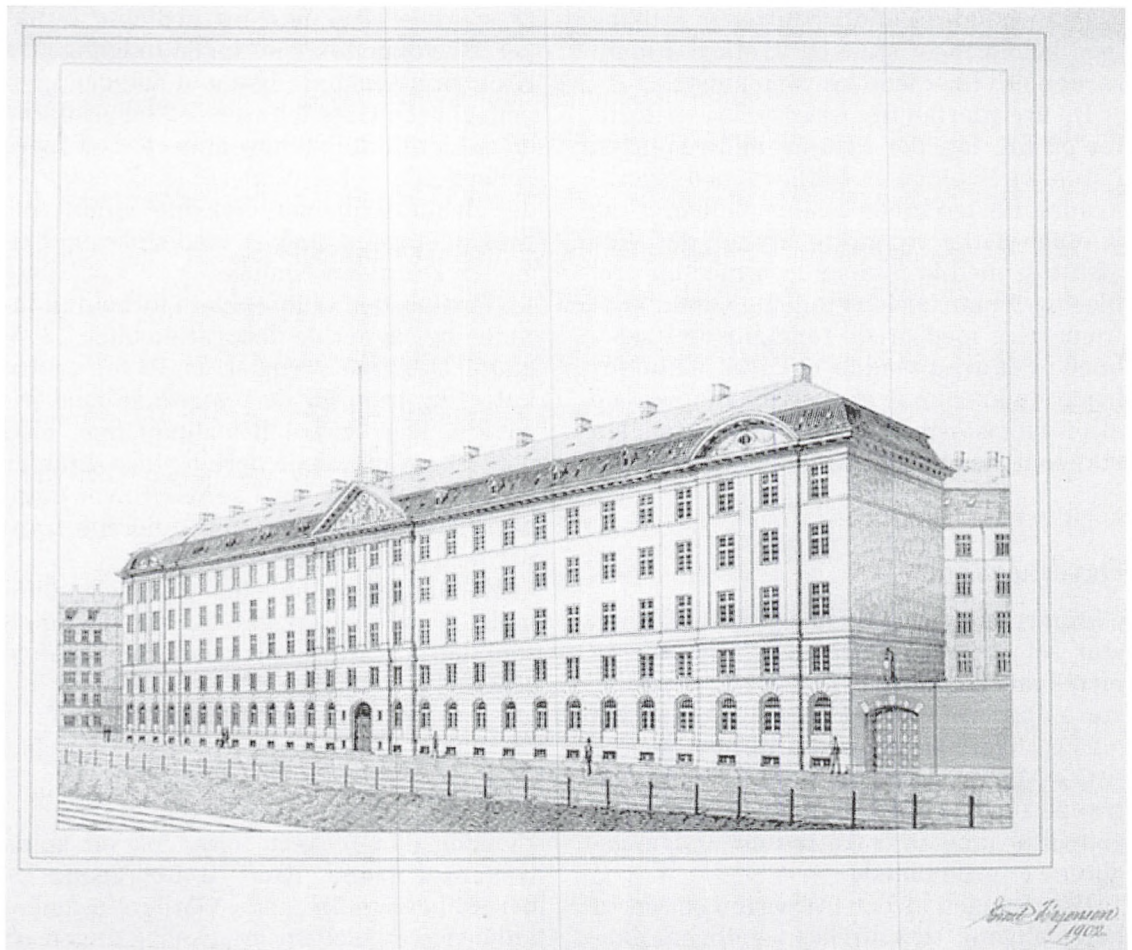

Fig. 1. Emil Jørgensen: Hørsholmsgade 22, 1903. Prospekt udført med henblik på konkurrencen (Foto Henrik Wichmann; Københavns Stadsarkiv).

2. etagen er lavere end de øvrige etager og fremstår derfor som en beletage eller mezzanin. Vinduerne er hvidmalede prossevinduer. Herover endnu en gesims, bredere og med en kraftigere profilering, der danner basis for fem glatte lisener af bremsandsten på base, der går til frisen under taget og afsluttes af flade profilerede kapitæler. Under vinduerne i 5. etage er en gennemgående sålbænk i hele facadens

længde. Vinduerne fra 3.-5. etage er i hele facaden hvidmalede, rektangulære dannebrogsvinduer med sprosser. Under taget i hele husets længde ses en bred frise med profilering og en gesims med brede tand-snit.

Midtrisalitten krones af en mægtig frontispice med tandsnit. I selve trekanten et stort relief i granit med en figurkomposition.

På hver side af midtrisalitten er otte fag med kvaderfugget stue- og 2. etage. I mansarden er i hver side fire små kviste.

De fire yderfag fremstår som siderisalitter på fire fag, der ligesom midtrisalitten i stue- og 2. etage er beklædt med granitkvadre. På den brede gesims mellem 2.- og 3. etage hviler tre glatte lisener, der ikke afsluttes med kapitæler, kun med en profilering. I mansardens tagetage er en buet frontispice med brede tandsnit og i selve buen er et ovalt vindue, omgivet af stukarbejde: en guirlande af cypresser bundet op af en blomsterroset i hver side. Frigavlen står som facaden, men uden vinduer.

Gårdfacaden

Gårdfacaden, med 35 fag og otte halve fag, står som facaden men uden risalitter og med kvaderfugning i alle fag i de to nederste etager. Her er tre dobbelte døre med glas på hver side af porten til hhv. opgang A-C og E-G, foruden indgange til køkken-trapperne med buede enkelte døre. Adgangen til opgang D er fra porten. Indgangsdørene er grønmaledede.

I stueetagen er der fra porten og ind til højre adgang til stiftelsens tidligere "kapel" og mødekortor. Rummet er paneleret. Her er en forhøjning til en talerstol, samt et rustikt møblement, der hidrører fra opførelsen.

Bygningen Kronborggade 15

Til ejendommen hører endnu et gråpudset have- eller baghus i fem etager og 11 fag samt mansardtag dækket med skifer. Facaden ud mod Kronborggade er med kvaderpudset stue- og 2. etage, de øvrige etager er glatpudsede. I stueetagen er der dog omkring hver andet vindue glatpudsede indramninger uden kvaderfugning. Dette

er sporene efter fem nu nedlagte butikker. Bygningen har nu ingen indgange fra Kronborggade og adgangen foregår gennem gården Hørsholmsgade 22. Facaderne er enklere end på hovedhuset med mere beherskede dekorationer. I 3.-5. etage er der dekorative buer omkring vinduerne, hvor 3. etagens buer er med slutsten. Frigavlen står uden vinduer.

Gårdfacaden er forenklet i forhold til facaden og savner de dekorative buer i 3.-5. etage. Desuden springer de 10 fag og tre halve fag frem for de resterende mod frigavlen. Her er tre hovedindgange, med dobbelte grønmaledede døre og med vinduer samt buet vindue med sprosser over dørene og tre køkkendøre. Foran dørene trapper med grønmalet jernrækværk.

Mellem for- og havehus er en ejendomsmelig "jernbro", der går fra tag til tag og som hidrører fra ejendommens oprindelige centralvarmeanlæg.

Anlægget

Ejendomskomplekset ligger på en spids trekantet grund, hvor Kronborggade løber ud i Hørsholmsgade. Gård- eller haveanlægget er mellem anneksbygningen og forhusets gavl afskærmet mod Kronborggade af en gråpudset betonmur, der har skrå overkant og piller, der rager op over muren med buede afslutninger. Muren brydes af to store portpartier, hvor de piller, der flankerer portene, er forhøjede, og hvor der ovenpå pillerne er anbragt dekorative kugler. I gården ses stadig nogle af de blomster- og buskbede, der blev anlagt ved opførelsen.

Bygherre og arkitekt

Bygningerne blev opført 1901-02 af murermester Albert Nicolaj Schioldann (1843-

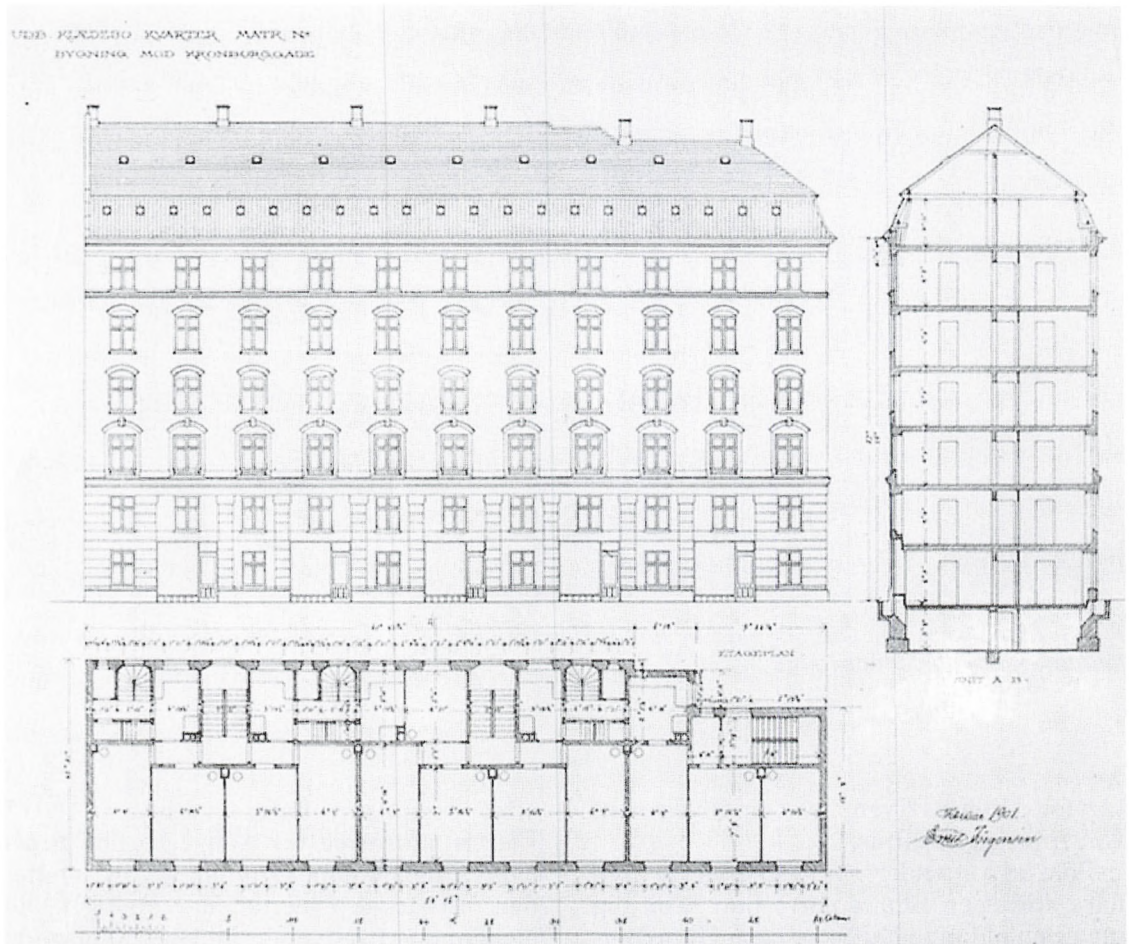

Fig. 2. Emil Jørgensen: Opstalt, plan og snit af Kronborggade 15 med de oprindelige butikker, februar 1901 (Kunstakademiets Bibliotek, Samlingen af Arkitekturtegninger).

1917), der blev optaget i Københavns Murer- og Stenhuggerlav 1868.¹

Som arkitekt valgte bygherren Emil Gustav Vilhelm Jørgensen (1858-1942).² Emil Jørgensen var elev af Hans Jørgen Holm og Martin Nyrop, og var derfor præget af den Herholdtske linje, hvor forkærligheden for den nationale og italienske teglstensarkitektur var fremherskende. Imidlertid var Emil Jørgensen

også optaget af andre historiske epoker, som barok og mere rene, klassicistiske stilformer, også i den sene danske udformning som C. F. Hansen repræsenterer. Hans interesse for C. F. Hansen hindrede ham dog ikke i få år senere at være tilhænger af brygger Carl Jacobsens planer om at sætte spir på Frue Kirke.³ Emil Jørgensen var, samtidig med opførelsen af Schioldanns Stiftelse, konduk-

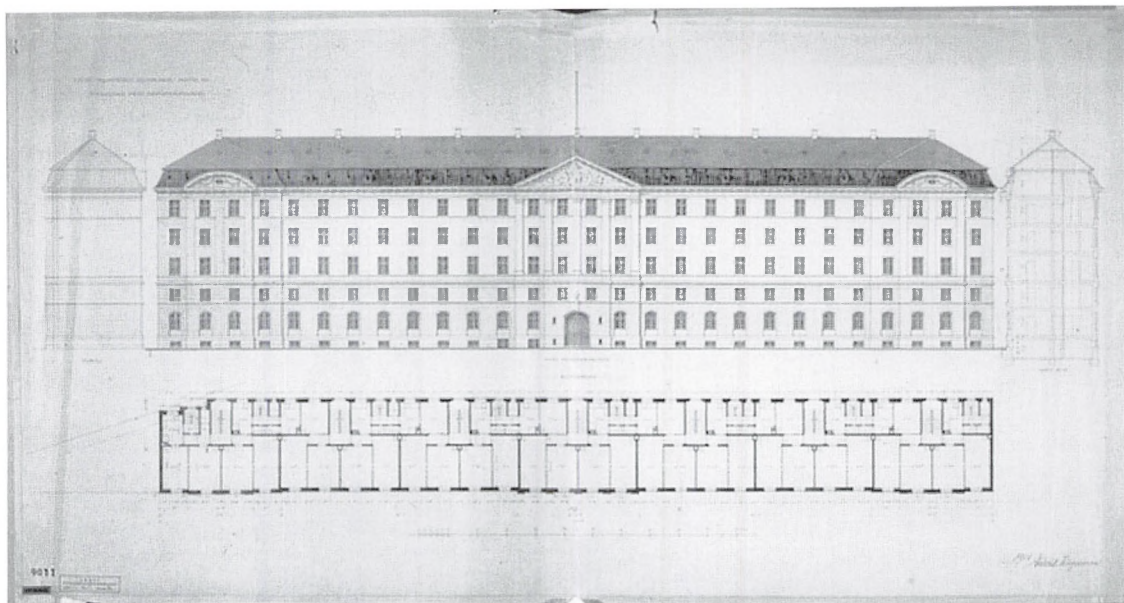

Fig. 3. Emil Jørgensen: Opstalt, plan og snit af Hørsholmsgade 22, februar 1901 (Foto. Henrik Wichmann; Københavns Stadsarkiv).

tør for Martin Nyrop ved opførelsen af Københavns Rådhus.⁴

Som selvstændig arkitekt opførte han flere stiftelser. Bl.a. opførte han samtidig med Schioldanns Stiftelse også Håndværkerstiftelsens statelige bygning på Blegdamsvej 74.⁵ Til hans alderdomsværker hører Amtssygehuset i Gentofte, som han opførte sammen med H. Bojsen-Møller i årene 1921-27. Emil Jørgensen havde udpræget sans for det monumentale og for en bygnings skulpturelle kvaliteter. Det er derfor forståeligt, at han også har udført flere gravmæler.

Bygningshistorie

Den 6. marts 1901 søgte Emil Jørgensen på bygherrens vegne om tilladelse til at opføre to 5. etages beboelsesejendomme

efter tegninger, dateret februar 1901.⁶ Ejeren, murermester Albert Nicolaj Schioldann havde købt grunden af virksomheden "Brødrene Cloetta", der stadig ejede ejendommen ved siden af, Hørsholmsgade 20. Det var Schioldanns tanke, at opføre en statelig bygning, der skulle rumme friboliger for mindre bemidlede, ældre borgere.

Forhuset kom til at rumme 70 lejligheder (29 treværelser og 41 toværelser) med entré, køkken med gaskomfur og spisekammer samt fælles toilet på køkken-trappen. I kælderen indrettedes desuden en portnerbolig. Det var Schioldanns søn, G. N. Schioldann, der stod for murerarbejdet.⁷ I hovedhuset indrettedes også det førnævnte "kapel" eller stiftelseskontor, hvor de rustikke møbler blev leveret af hofsnekermester C. B. Hansen.⁸

Havehuset mod Kronborggade indrettedes med 30 beboelsesejendomme (10

treværelers og 15 toværelers) samt fem butikker (tre toværelers, to treværelers) med butiksvinduer og butiksdøre i stueetagen.⁹

Den store frontispice

Mod Hørsholmsgade krones midtpartiet af en stor frontispice. En kjortelklædt kvinde sidder med spredte ben og spreder en kappe, der også dækker hendes hoved om to kjortelklædte kvindeskikkelser, der hviler sig op ad deres beskytterindes knæ. Gruppen flankeres på hver side af en halvnøgen mand, til højre med skæg, begge iklædt en kappe eller kjortel, der dækker deres underkroppe. I baggrunden egeblade.

Relieffet må tolkes som Caritas (næstekærligheden), der beskytter husets beboere. Det var det velrenommerede stenhuggerfirma Hans og Jørgen Larsen, der udførte bygningens stenhuggerarbejde, og de har således også udført det mægtige relief.¹⁰ Ejendommeligt nok er det ikke oplyst, hvem der har komponeret og modeleret arbejdet.

Uagtet at stenhuggerne også var dygtige til at modellere, så er arbejdet kunstnerisk på et så højt niveau og i et for tiden så moderne udtryk, at man må formode, at her er tale om en uddannet billedhugger. Desuden havde mange stenhuggerfirmaer uddannede billedhuggere til at modellere firmaets egentlige skulpturarbejder til f.eks. gravmæler.

Der var mange billedhuggere i Emil Jørgensens omgangskreds. Som konduktør for Martin Nyrop på Københavns Rådhus har han f.eks. været i kontakt med Anders Bundgaard, der udførte figurerne til Københavns Rådhus' udsmykning, og hvis mest berømte værk er *Gefionspringvandet*. Stilistisk kunne man også pege på Stephan Sinding eller Viggo Jarl (sidstnævnte

var imidlertid i udlandet, da Schioldanns Stiftelse blev opført).

Imidlertid er der intet oplyst om, hvem der har det kunstneriske ansvar for frontispicen, og da Anders Bundgaard ved bygningens opførelse var meget aktuell med *Gefionspringvandet*, ville det være besynderligt, om ikke hans evt. andel i relieffet var blevet omtalt.

Varmeanlæg

Bygningernes varmeanlæg, der blev leveret af Reck's Opvarmnings-Compagni var et kapitel for sig,¹¹ og den oprindelige installation afspejler sig stadig i gårdinteriøret og kan i øvrigt iagttages tydeligt fra den nordlige del af Hørsholmsgade. Varmtvandsystemet løb fra hovedbygningen via en rørledning i luften over til bygningen ud til Kronborggade, og herfra gik der en returledning ca. 9,5 m under jorden tilbage til hovedbygningen. Rørledningen er isat en nydelig jernkonstruktion, som der vist kun er få eksempler tilbage af i det københavnske bybillede.

Haveanlægget

Der blev ved opførelsen også tænkt på de rekreative behov, som beboerne måtte have. Der blev derfor gjort meget ud af gårdanlægget, der deltes op i en egentlig gård, der var i arealets spidse del, samt en havedel, der var afskærmet fra gårdparten med et plankeværk. Til haven indkøbtes bl.a. georginer, mange roser, fuchsiaer, hele 100 bølgeplanter, en pyramidepoppel samt efeu. Det var gartner V. Fabricius-Hansen, der stod for indretningen af gårdhaven, som foruden bedene med blomster og buske også fik bænke.¹² Gårdhaven er stadig et attraktivt gode for beboerne.

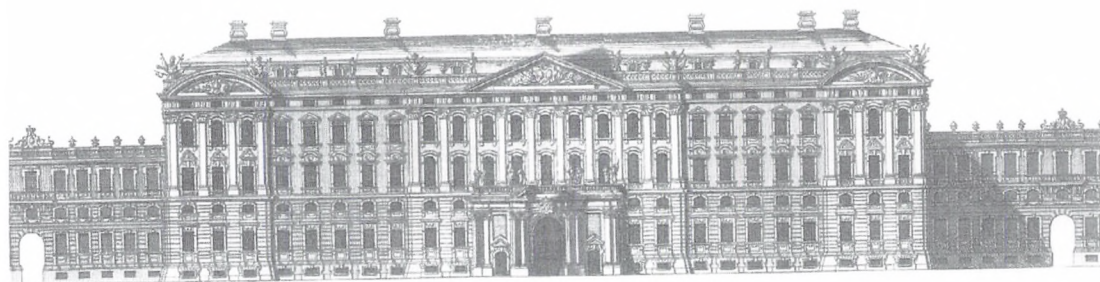

Fig. 4. "Det første Christiansborg", fra *Hafnia Hodierna*, 1748.

Konkurrencen "Kunstneriske Løsninger af Byggeføretagender"

I 1902 udskrev Københavns Kommune for første gang en konkurrence om "Prisbelønninger for Kunstneriske Løsninger af Byggeføretagender".¹³ Ansøgningsfristen udløb 31. januar 1903, hvor såvel bygherrer som arkitekter kunne sende tegninger til opførte bygninger ind til bedømmelse. Der var udsat fire præmier på hver 1.000 kr.

1. For en beboelsesejendom med større lejligheder.
2. For en beboelsesejendom med mindre – højst treværelses lejligheder.
3. For en forretningsejendom.
4. For en gruppe med arbejderboliger.

Dommerkomiteen skulle bestå af stadsarkitekten, Ludvig Fenger, samt tre arkitekter udpeget af *Akademisk Arkitektforening* nemlig Hans Jørgen Holm, V. Mørk-Hansen og Anton Rosen. Dommerkomite-

ens vurdering af de indsendte arbejder, samt begrundelser for præmiering synes ikke bevaret.¹⁴

Kun to præmier blev uddelt og heraf gik den ene til bebyggelsen i *Hørsholmsgade 22* for en beboelsesejendom med mindre lejligheder, den anden for en forretningsejendom blev tildelt *Hotel Bristol* på Rådhuspladsen opført af arkitekt Vilh. Fischer.¹⁵

I forbindelse med konkurrencen udstilledes de indsendte arbejder i et af udvalgs-værelserne på Rådhuset i dagene 25.-27. februar 1903. Desværre havde man ikke ofret tilstrækkeligt på annoncering af udstillingen, for annoncerne i dagbladene var så små, at de blev overset. Kun én avis – *Nationaltidende* - omtalte udstillingen. Journalisten "Jacques", kritiserede den manglende annoncering omkring udstillingen, og at ikke alle grupper var præmieret, samt at Schioldanns Stiftelse var præmieret i gruppen små beboelsesejendomme, da den som en "stiftelse" burde anses for

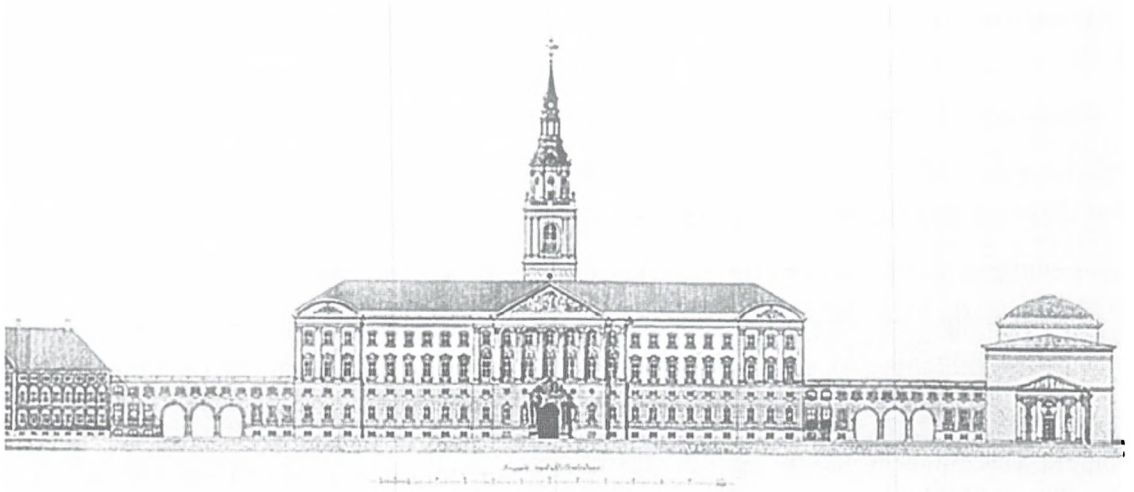

Fig. 5 Anonym: Forslag til Christiansborgs genopførelse. Tryk (Kunstakademiets Bibliotek, Samlingen af Arkitekturtegninger).

at være en "offentlig" bygning.¹⁶ Kritikken gik altså ikke på Emil Jørgensens kunstneriske bidrag, men på formalia.

De præmierede bygninger præsenteredes i tidsskriftet *Architekten* og heri opstod der også en debat om konkurrencebetingelserne.¹⁷ Det kritiseredes bl.a. at man forlangte plan og snit samt et tegnet prospekt af en bygning, der *var* opført, og undrede sig over, at det ikke var nok for komiteen at tage den færdige bebyggelse i øjesyn. Desuden var der også nogen utilfredshed med, at kun to af præmierne var uddelt.

Arkitekten Anton Rosen, der sad i dommerkomiteen, udtrykte til gengæld undren over, at det skulle være et problem for en arkitekt at aflevere en plan, opstalt og et prospekt!¹⁸ Emil Jørgensens prospekttegnning befinder sig nu på Københavns Stadsarkiv.¹⁹ Han lod den også udstille på Charlottenborgs Forårsudstilling 1903.²⁰

Emil Jørgensen takkede 28. februar Københavns Kommune for præmien, men i

et brev fra 16. november 1903 kritiserede han sammen med Akademisk Arkitektforenings formand Axel Berg konkurrencebetingelsernes krav om, at bygherrer og arkitekter selv skulle indsende egne arbejder: "Kommunen vil nemlig derved ganske afgjort i adskillige Tilfælde kun faa Leilighed til at præmiere anden Rangs Arbejder. Thi foruden det Ubehag, enhver føler ved selv at skulle møde frem og udpege sit Værk som særlig udmærket – og som derfor kan afholde dem fra Deltagelse i Prisæskningen, vil ogsaa, af let forstaaelige Grunde, netop de dygtigste Arkitekter ofte holde sig tilbage fra en Konkurrence, der giver en hel Del Uleilighed og sikker Udgift, medens et negativt Udfald af Konkurrencen kan blive dem ubehageligt i Forhold til Offentligheden og deres Bygherrer".

Emil Jørgensen og Axel Berg frygtede, at der var risiko for, at man ikke fik de bedste arbejder frem til bedømmelse.²¹

Stiftelsens forudsætninger og forbil- leder

I slutningen af 1800-tallet og begyndelsen af 1900-tallet opførtes adskillige stiftelser i København, især på Nørrebro. Stiftelsernes bygherrer, privatpersoner, faglige og private organisationer, var oftest særdeles ambitiøse med hensyn til bygningernes fremtræden og indretning.²² Her er Schioldanns Stiftelse ingen undtagelse. Bygningen er kvalitetsbyggeri med dekorationer og udenværker af udsøgte materialer. Samtidig holdt man beboernes nøjsomhed for øje. Bygningerne skulle have kvalitet og være monumentale, men måtte endelig ikke være unødigt ødsle. Den strenge og monumentale facadeudformning var derfor et ideal.

Samtidig med at Schioldanns Stiftelse blev opført, opstod der fornyet interesse om genopførelsen af Christiansborg. C. F. Hansens Christiansborg var brændt 1884, og 1887 og 1903 blev der udskrevet konkurrencer om genopførelsen af slottet.²³ Christiansborgs genopførelse var således højaktuel, da Emil Jørgensen udarbejdede tegningerne til Hørsholmsgade 22 i 1901, og hans tegninger ligner et forslag til Christiansborgs genopførelse eller en fantasi over temaet.

Det vides ikke, om Emil Jørgensen påtænkte at deltage eller vitterligt deltog i konkurrencen, men Christiansborgs genopførelse har synligt optaget ham meget, da han udarbejdede tegningerne til Schioldanns Stiftelse. Han kan have været inspireret af sin foresatte ved Rådhusets opførelse, Martin Nyrop, der deltog i konkurrencen. C. F. Hansens Christiansborgs facade var domineret af fremhævede midt- og sidepartier med trekantsgavle, og rustikke kvadre i de nederste etager, en delvis afspejling af "det første" Christiansborgs facade, der dog havde buede gavle over sidepartierne.

Emil Jørgensen følger i disponeringen af Schioldanns Stiftelses facade såvel det første som det andet Christiansborg. Han vælger buede gavle over sidepartierne og nøjes med pilastre i midtpartiet i stedet for de frisøjler C. F. Hansen benyttede til det andet Christiansborg. Et par af de anonyme konkurrenceforslag har markante fællestræk med Hørsholmsgade 22.²⁴ Imidlertid forelå Emil Jørgensens tegninger til Hørsholmsgade 22 allerede i 1901,²⁵ og den fornyede skitsek konkurrence blev først udskrevet 1903, hvor Schioldanns Stiftelse stod færdig.²⁶

Stiftelsens historie

Da muremester A. N. Schioldann lod ejendommen bygge, var der ikke midler til at alle boligerne kunne være friboliger. Det var faktisk kun et fåtal. Han håbede, at ejendommens økonomi med tiden ville tillade, at der blev indrettet flere friboliger. Der arbejdedes i mange år med stiftelsens fundats, men så sent som i 1929 var den endnu ikke blevet udarbejdet og det er tvivlsomt, om en fundats overhovedet er blevet gjort retsgyldig. I stiftelsens arkiv foreligger mange udkast, men ingen af forslagene ser ud til at være trådt i kraft.²⁷ Der var mange stiftelser, foruden Schioldanns, der kun fungerede delvist som stiftelser med et kun begrænset antal friboliger. Faktisk synes dette mere at have været regelen end normen.²⁸

Schioldanns Stiftelse indledte et samarbejde med frimurernes Kronprins Frederiks og Kronprinsesse Louises Stiftelse, der lejede nogle af lejlighederne med henblik på friboliger for værdigt trængende.²⁹ Imidlertid har ejendommen, trods de ædle hensigter, i hovedsagen fungeret som en almindelig udlejningsejendom.

Huset i dag

Ejendommen med for- og havehus står stort set som ved opførelsen. Bygningerne har stadig de oprindelige vinduer og døre, og den eneste væsentlige ændring, der i det ydre er sket, er nedlæggelsen af butikkerne i bygningen ud mod Kronborggade. Den monumentale facade præsenterer sig flot ud mod Nørrebroparken og bidrager i høj grad til at højne by- og gademiljøet i kvarteret. Facaden er, foruden at være tidstypisk, også et fornemt eksempel på boligbebyggelse af høj kvalitet fra o. 1900. Den storslåede frontispice er et kunstværk i sig selv, der fortjener opmærksomhed. Det synlige varmeanlæg, som må siges at være unikt, er et interessant eksempel på samtidens teknologi.

En eftertid forholdt sig kritisk til historicismen og dens "uærlige" arkitektur. Uærlig forstået på den måde, at facaden ikke nødvendigvis afspejlede, hvad bygningen indeholdt.³⁰ Emil Jørgensens ejendom i Hørsholmsgade fremstår som et slot, men rummer kun små lejligheder. Dette forhold ville for historicismens kritikere antagelig demonstrere bygningens uægte facade.

Men for bygherre og arkitekt har den fornemme facade antagelig haft en ganske anden symbolværdi. Slotsfacaden skulle for det første signalisere, at her var tale om en bygning for ordentlige mennesker. Men det er også en demokratisk bygning, for nu var slotte ikke blot forbeholdt kongehuset, adel og formuende personer. Det er tankevækkende, at bygningen er opført samme år som det parlamentariske systemskifte fandt sted. Et slot var nu også for den almindelige borger.

Andre stiftelser fra perioden har lignende fornemme facader. H. B. Storcks Soldenfeldts stiftelse på Dosseringen fra 1892 er f.eks. inspireret af italienske renæssancepaladser.³¹ Det lille Christiansborg på Nørrebro, som nu slet ikke er så lille endda, er

en af bydelens perler, og i dag 100 år efter, kan man glæde sig over, at Emil Jørgensen overvandt sit ubehag ved "selv at skulle møde frem og udpege sit Værk som særlig udmærket". For hans arbejde er stadig sin præmie værd.

Noter

1. C. Nyrop: Kjøbenhavns Murer-og Stenhuggerlav, 1907, s. 414.
2. Bente Holst : Emil Jørgensen, Weilbachs Kunsterleksikon 4. udg., 1995.
3. Lister med tilhængere og modstandere af spiret blev offentliggjort i bl.a. Nationaltidende 28. november 1913.
4. Emil Jørgensen: Raadhus-Tiden – Bispebjergertiden, Arkitekten Martin Nyrop 1849 – 11. Novb. – 1919, 1919, s. 86ff.
5. Emil Jørgensen: Haandværkerstiftelsen, Arkitekten 1902-03, s. 149-152.
6. Københavns Kommune, Byggesagsarkivet: Byggesager vedr. Udenbys Klædebo Kvarter nr. 3136.
7. Ibid.
8. Schioldanns Stiftelse (reg. 37): 18. Regninger 1902-03, Københavns Stadsarkiv (herefter KSA).
9. Københavns Kommune, Byggesagsarkivet: Byggesager vedr. Udenbys Klædebo Kvarter nr. 3136.; Schioldanns Stiftelse (reg. 37): 42. Diverse 1901-1933. Prioritetsvurdering 6. marts 1902, KSA.
10. Emil Jørgensen: Schioldanns Stiftelse, Achitekten 1902-03, s. 236.
11. Ibid.
12. En tegning af haveanlægget i Schioldanns Stiftelse (Reg. 37): 43. Div. Uregistrerede tegninger, u.å. (kassen indeholder mest profiltegninger), KSA.
13. Borgerrepræsentationens Forhandlinger 1901-02, bd. 62 I, s. 132f; bd. 62 II, s. 2225-33; Staden Kjøbenhavns Regnskab og Beretning, 1902, s. XVI, KSA; Bestemmelser om Prisbelønninger for kunstneriske Løsninger af Byggeforetagener i Kjøbenhavn, (vedtagne af Kommunalbestyrelsen d. 26. Marts og 7. April 1902; Arkitekten 1901-02, s. 148; Hans Helge Madsen: Historisk set, Hans Helge Madsen og Otto Käsner: Den præmierede By, 2003, s. 46-61.
14. Københavns Magistrat, 1. afd., Jr. nr. 429/02,

- KSA; Hans Helge Madsen: Historisk set, Hans Helge Madsen og Otto Kászner: Den præmierede By, 2003, s. 56.
15. Vilh. Fischer: Hotel Bristol, Architekten 1902-03, s. 233-34.
  16. "Jacques": En konkurrence, Nationaltidende (tillæg), 1. marts 1903.
  17. Anonym: Præmiering af Byggeforetagender, Architekten 1902-03, s. 124, 144-45; Vilh. Fischer: Hotel Bristol, smst., s. 133-34; Emil Jørgensen: Schioldanns Stiftelse, smst., s. 134-136.
  18. Anton Rosen: Kommunalbestyrelsens Konkurrence om smukke kunstneriske Løsninger af Byggeforetagender, Architekten 1902-03, s. 258-59.
  19. Tegninger VI E, KSA.
  20. Charlottenborgs Forårsudstilling 1903, 1903, nr. 651.
  21. Københavns Magistrat, 1. afd. Jour.nr. 429/02, KSA.
  22. Stiftelser og Velgørenhedsinstitutioner, Trap Danmark, 4. Udg., 1929, bd.1, s. 542-567.
  23. Kristian Hvidt og Knud Millech: Det tredie Christiansborg (Genopførelsen besluttes), Kristian Hvidt, Svend Ellehøj & Otto Norn (red.): Christiansborgs Slot bd. 2, 1975, s. 242-269.
  24. Kunstakademiets Bibliotek: Samlingen af Arkitekturtegninger, hylde 605, "21 projekter til Christiansborg".
  25. Tegninger i Københavns Kommunes Byggesagsarkiv, Byggesager: Matr. Udenbys Klædebo Kvarter nr. 3136; Kunstakademiets Bibliotek, Samlingen af Arkitekturtegninger Skuffe 1367, inv. 15158; Tegninger VI E, KSA.
  26. Der havde lige siden branden i 1884 imidlertid været talt meget om genopførelsen af Christiansborg, og der var fremkommet flere projekter, Kristian Hvidt & Knud Millech: Det tredie Christiansborg, Kristian Hvidt, Svend Ellehøj & Otto Norn (red.): Christiansborgs Slot bd. 2, 1975, s. 235ff.
  27. Schioldanns Stiftelse (reg. 37): 41. Diverse 1900-1960; 42. Diverse 1901-1933, KSA; Stiftelser og Velgørenhedsinstitutioner, Trap Danmark, 4. udg., bd 1, 1929, s. 559.
  28. Stiftelser og Velgørenhedsinstitutioner, Trap Danmark, 4. udg., bd 1, 1929, s. 542-567.
  29. Schioldanns Stiftelse (Reg. 37): 41. Diverse 1900-1960, KSA.
  30. Ifølge kulturhistorikeren Hartvig Frisch var historicismens bygninger "uægte", idet de forestillede noget andet og mere end de var, Otte Kászner: "Dødens Dal", Hans Helge Madsen & Otto Kászner: Den præmierede By, 2003, s. 312.
  31. Karin Kryger: Et palads ved Søbredden, Karen Glente, Karin Kryger & Orla Pedersen (red.): Dydens Løn - Soldenfeldts Stiftelse 1892-1992, 1992, s. 35-57.

Fund af Ældre Stenalderes redskaber i København

Anders Otte Stensager

De arkæologiske undersøgelser af Københavns ældste forhistorie har længe været underprioriteret og har gennem årene stået i skyggen af de historiske, men de mange registrerede løsfund, som i dag opbevares på henholdsvis Københavns Bymuseum og Nationalmuseet viser, at der i det område, vi i dag kalder København, har været menneskelig aktivitet allerede før Vikingetiden. Fundet af en flintpilespids på Rigshospitalets grund vidner om, at der her færdedes mennesker for mere end 12.000 år siden, mens tegn på egentlige bosættelser først er synlige i den senere del af Jægerstenalderen for hen ved 8.000 år siden. Den foreliggende artikel er en beskrivelse af nogle af disse ældste fund, hvoraf flere ikke tidligere har været omtalt. Tidsmæssigt henregnes de til Ældre Stenalder.

Anders Otte Stensager, f. 1968, stud. mag. i forhistorisk arkæologi ved Københavns Universitet. Har især skrevet artikler om dansk arkæologi- og museums-historie, biografier mm.

De arkæologiske undersøgelser af det historisk ældste København har igennem flere år haft en naturlig høj prioritet hos byarkæologerne, mens studiet og iagttagelserne af byens forhistoriske fund til gengæld er trådt markant i baggrunden. De mange registrerede løsfund, som opbevares på Københavns Bymuseum viser, at der indenfor det område vi i dag kalder København, har været bosættelser før Vikingetiden.¹

Stenalderens "København"

Fundet af en flintpilespids fra Rigshospitalets grund vidner om, at der har færdedes mennesker i området i mere end 12.000 år, men tegn på egentlige bosættelser synes først at finde sted i den senere del af Jægerstenalderen for hen ved 8.000

år siden, hvor fundene fra Frihavnen indtager en fremtrædende plads. Dette takket være H. N. Rosenkjærs omfattende undersøgelser i slutningen af 1800-tallet som førte til erkendelsen af, at der fandtes en endnu ældre del af Stenalderen end den såkaldte "Køkkenmøddingkultur" eller Ertebøllekultur, der dengang betragtedes som den ældst kendte kulturfase i dansk oldtid.

Til trods for denne opdagelse inden for dansk forhistorisk arkæologi er det påfaldende, at der i årene derefter ikke gøres større anstrengelser for at udforske netop denne del af byens ældste forhistorie. Rosenkjærs og senere også H. U. Ramsings observationer og registreringer var nok talrige, men først og fremmest centreret omkring de historisk påviselige anlæg og langt mindre om de forhistoriske anlægsspor. Dette burde derimod have været en

naturlig opgave for Nationalmuseets arkæologer, men vi skal helt frem til 1928, før den første samlede beskrivelse af fundene fra Københavns oldtid udarbejdes af en af Nationalmuseets arkæologer.

I artiklen "Under Asfalt og Brosten" opsummerer museumsinspektør Hans Kjær de fund, man på daværende tidspunkt kendte til, men hans tolkninger af stoffet virker temmelig overfladiske eller er helt udeladt. Kjærs arbejde vedblev imidlertid at være den eneste fremstilling af byens ældste forhistorie indtil udgivelsen af H. U. Ramsings trebindsværk "Københavns Historie og Topografi" fra 1940. Som i Hans Kjærs artikel er gennemgangen også her kronologisk opbygget, så læseren først introduceres til de tidligste jægersamfund, hvor "Rensdyrjægere i hin fjerne Tid ogsaa færdedes ved København". Ramsing refererer hermed til fundet af en forarbejdet rensdyrtak fra Middelgrunden, som netop var blevet fundet, og som i mange år blev antaget for at være Københavns ældste fund.

Blot få år efter udgivelsen af Ramsings værk udkom under redaktion af Harald Jørgensen tobindsværket fra 1948 "København fra Boplads til Storby". Heri skriver historikeren Axel E. Christensen om Københavns ældste fund, at "der er i hvert fald gaaet 7-8000 Aar, siden de første Mennesker fandt Behag i Københavns naturlige Beliggenhed og slog sig ned ved det smalle, men dybe Strømløb mellem Sjælland og Amager". Her er det fundene fra Frihavnen og Nytorv, Christensen refererer til og han tilføjer, at "dertil kommer spredte Fund af Oldtidsredskaber i Ben og Flint paa forskellige Steder indenfor det gamle Voldomraade". Måske ikke overraskende bemærker han til slut: "Men disse gamle Bosættelser er os uvedkommende i denne Sammenhæng, hvor vi alene vil behandle det københavnske By-samfund".²

Imidlertid vedblev især Ramsings arbejder gennem mange år, at være bestemmende for forståelsen af byens forhistoriske udvikling og vi skal helt frem til 1985, før en af Nationalmuseets arkæologer, Knud Andersen, kastede nyt lys på fundene fra Frihavnen. Ved denne undersøgelse blev det påvist, at der havde været mindst to bosættelser fra sidste halvdel af Jægerstenalderen, men ingen nye fund kunne føjes til Rosenkjærs indsamlinger.³ Siden Knud Andersens arbejder blev der i 1991-92 foretaget enkelte undersøgelser i Frihavnen, og i sommeren 2004 også en række prøvegravninger ved Amager Strandpark, som viste resterne af et stort ca. 8000 år gammelt bopladsområde.

Formålet med denne artikel er derfor at sætte fornyet fokus på det meget brogede og sporadiske materiale, hvoraf dele ikke tidligere har været undersøgt eller offentliggjort. Artiklen er endvidere forsynet med et fundkatalog over de lokaliteter, der indeholder fund fra den ældre stenalder, som i det foreliggende dækker en tidsperiode fra ca. 11.000-4.000 f. Kr., og som findes registrerede i henholdsvis Det Kulturhistoriske Centralregisters database, Københavns Bymuseums arkæologiske arkiv og Nationalmuseets beretnings- og topografiske arkiver.

Det skal understreges, at kataloget ikke rummer en fuldstændig fortegnelse over samtlige fund fra den ældre stenalder København, idet særligt en lang række løs- og enkeltfund ikke har kunnet sted- eller tidsfæstes. Dertil skal lægges de fund, der opbevares hos privatsamlere og som ikke umiddelbart er tilgængelige. Af fundkatalogets nr. 37-40 findes ingen fundoplysninger i de ovennævnte registre og arkiver, hvorfor registreringen udelukkende bygger på Hans Kjærs optegnelser fra 1928.

Fig. 1. "Den grå mand med spadestokken" eller Hans Nielsen Rosenkjær (1851-1907) blev kendt for sine mange udgravninger i København og særligt undersøgelsen af Kongemosebo-pladserne i Frihavnen. Her ses han med sin noget særprægede spadestok, som i dag opbevares på Rigsarkivet (Det Kgl. Bibliotek).

Den grå mand med spadestokken og fundene i Frihavnen

"I 1890'erne var den grå mand med spadestokken en kendt skikkelse i København". Sådan lyder indledningen til det radioforedrag, som geologen og naturhi-

storikeren Axel Garboe holdt i 1959 om Hans Nielsen Rosenkjær. Det var der en særlig grund til, for ikke alene var Rosenkjær kommunelærer ved Rådmandsgades Friskole på Nørrebro, men han interesserede sig også ivrigt for geologien og især for hovedstadens undergrund. På sine ture rundt i byen var han en flit-

tig besøgende på de steder, hvor der blev foretaget større anlægsarbejder, og med sig bar han altid en stok, der var udstyret med et lille spadeblad.

Spadestokken blev ivrigt brugt, idet han ikke gik af vejen for at grave og rode op i den jord, hvor arbejderne gik og gravede. Om aftenen vendte han hjem med poser af jord og arkæologiske fund, som familien blev sat til at rense. Herom fortæller sønnen Jens Rosenkjær: "Om Aftenen sad hele Familien om Spisebordet i den lille Lejlighed paa Nørrebro og vuggede Vandfæde med Vand og Ler, som Faderen havde bragt med hjem fra Udgravninger ude i Byen. Og efter som vi slæmmede Leret, steg Frø og Planterester op til Overfladen – fra tropiske Skove, som engang havde vokset, hvor København nu ligger".⁴

Størst opmærksomhed påkaldte Rosenkjær sig under udgravningen af bassinerne til Københavns Frihavn i 1891-92, primært pga. sine meget detaljerede beskrivelser og iagttagelser af de geologiske og arkæologiske fund. I sin artikel "Fra Frihavns Bund" fra 1893 beretter Rosenkjær om sine daglige ture ud til Frihavnsbassinerne: "Der laa Flintredskaber lige fra Bunden og helt op ovenpaa Tørven. Paa selve Bunden har jeg fundet en Flækkeblok, en Økse og flere Flækker". Desuden fandt han flere redskaber af ben og hjortetak, heriblandt en benod med riller og et indsat skærpe af flint samt trykstokke af hjortetak.

Sammenlagt indsamlede Rosenkjær mere end 500 stykker flint- og benredskaber, men "det er kun en mindre del af, hvad der i Virkeligheden var der".⁵ Det, Rosenkjær havde fremgravet, var i virkeligheden resterne af den ældste stenalderboplads, man dengang kendte til i Danmark. Arkæologen Sophus Müller undersøgte de opsamlede flintredskaber og kunne konstatere, "at visse Steenal-

ders-Sager hidtil ikke ere fremkomne i vore mange og fyldige Fund fra den ældre Steenalder, og som heller ikke ere beslægtede med de der forekomne Former, medens de derimod røbe umiskendelig Lighed med de langt ældre (palæolitiske) Former fra det vestlige Europa, som der gaae tilbage til en tidligere Periode". Og Sophus Müller fortsatte: "Det ville ikke undre, om der ved en Forøgelse af vore Fund vilde kunne paavises en dansk Steenalders Gruppe liggende forud for vor nu kjendte ældre Steenalder".⁶

Kendskabet til stenalderen kunne på dette tidspunkt kort sagt deles i to perioder: en ældre fase kendetegnet ved skaldynger af østers, og en yngre bestående af dysser og jættestuer. Skaldyngernes tid repræsenterede således levnene fra de allerførste folk. Fundene fra Frihavnen kom derfor hurtigt i søgelyset, idet redskabsformerne syntes at stamme fra en hidtil ukendt og mere primitiv fase af Stenalderen, der tilmed var ældre end fundene fra de kendte skaldynger eller "køkkenmøddinger". Gennem pollenanalyser nåede Rosenkjær frem til, at fundene stammede fra engang i atlantisk tid, hvor skovene bestod af bl.a. fyr og hassel, senere også af eg, elm og lind.⁷

Imidlertid var det først med arkæologen Christen Leif Vedbæks undersøgelser af bopladsen ved Carstensminde på Amager i 1937 og igen i 1942, at genstandene fra Frihavnen blev nøjagtigt dateret. Med rette kunne han fastslå, at genstandene var samtidige med pladsen fra Carstensminde, der stammede fra den såkaldte "gamle kystkultur" eller hvad der i dag betegnes som Kongemosekulturen ca. 6.400-5.400 f. Kr.⁸

I 1892 indleverede Rosenkjær alle oldsagerne fra Frihavnen til Nationalmuseet, hvortil der blev skrevet en beretning. Heraf fremgår det, at der var hele syv pletter med oldsager, men senere under-

Fig. 2. I 1925 blev denne anskuelsestavle lavet til brug for skolernes historieundervisning. Tavlen illustrerer glimrende, hvordan jægerne brugte strandbredden til madlavning og flinthugning. Aktiviteter som også har fundet sted langs kyststrækningerne ved det nuværende København (Dansk Skolemuseum).

søgelse har vist, at de tilsammen udgør to bopladskoncentrationer.⁹ Fra disse pladser har jægerne kunnet drive jagt på det omstrefjende kronvildt i skovene og samtidigt levet af fiskeri ude ved kysten. Herfra har jægerne også kunnet sejle ud til andre bopladser eller stammer langs den østsjællandske kyststrækning, som eksempelvis til de velkendte pladser på Bøgebakken og Henriksholm ved Vedbæk længere nordpå.

Skønt amatør og ringeagtet af samtidens naturvidenskabsmænd, fortsatte Rosenkjær sine geologiske og arkæolo-

giske undersøgelser frem til sin død i 1907. I begyndelsen af 1894 ansøgte han bl.a. om midler til at foretage en rejse til Skåne, for at undersøge de geologiske aflejringer på den svenske Øresundskyst. Hertil skrev bl.a. filologen og politikeren V. Pingel, arkæologen Sophus Müller og geologen J. K. V. Steenstrup en udtalelse, der fremhævede Rosenkjærs skarpsindige og hæderlige væsen. Anbefalingerne medførte, at Rosenkjær kunne rejse og resultatet af undersøgelserne, "Iagttagelser fra en Rejse i Skaane", blev trykt i "Meddelelser fra Dansk Geologisk Forening".

Rosenkjær døde natten mellem 16. og 17. september 1907 på Kommunehospitalet, formentlig af gigtfeber. I et kondolencebrev fra 19. september 1907 skriver Jeppe Aakjær til hustruen Johanne Jensen: ”Jeg holdt saa meget af Rosenkjær. Et bravere Hjerte var det vanskeligt at finde”.¹⁰

Louis Pios Gade nr. 10 og 12

Blot et par år før Rosenkjær gravede ude i Frihavnen havde geologen dr. phil. Kristian Rørdom i sommeren 1890 observeret fund af flintredskaber ved Frederiksholms Teglværk i nuværende Louis Pios Gade nr. 10. I et brev til Nationalmuseet beretter han flere år efter, at ”i Mulden paa en Strækning N.V. for Marketenderbygningen lige ved denne fandtes en Del Flintfliser [flækker], og i de paafølgende Lag har jeg gentagne Gange hver Sommer besøgt Lokaliteten, og altid uden særlig Eftergravning fundet Flintaffald og Flintredskaber”.

Sammen med brevet medsendte Rørdom de godt 40 genstande han havde fundet på nær ”en smukt formet Flintdolk”, som han havde købt af en arbejder, der havde fundet den ”paa samme Sted, som jeg har fundet de andre Redskaber”.¹¹ Sandsynligvis er der tale om en senneolitisk dolk, men det har ikke været muligt at opspore dette stykke.

Alle fundene blev gjort på det gamle teglværks grund, der i oldtiden bestod af en mindre ø adskilt ved et lavvandet sund fra fastlandet, som i dag udgør Vestre Kirkegård. Langs denne strækning, som ifølge Rørdom udgjorde ca. 700-800 alen beliggende ca. 2,5 meter over det nuværende havniveau, har der ligget bopladser fra mindst tre forskellige bebyggelser, henholdsvis Ertebølletid, grubekeramisk tid samt genstande fra senneolitisk tid. Dvs. spor af menneskelig

færden fra tidsrummet ca. 5.400–2.000 f. Kr.

På samme område observerede Rørdom, at der i de lag, hvor oldsagerne blev fundet, også fandtes rester af ildskørnede sten og kulpartikler blandet sammen med flintaffald og benstykker.¹² En observation som understreger tilstedeværelsen af bopladslignende aktiviteter.

I 1896 undersøgte Sophus Müller dele af området og fandt foruden et skallag af sand- og hjertemuslinger også nogle få flintgenstande, men det var først i sommeren 1944, at der blev foretaget egentlige udgravninger på arealet. Dette skete i forbindelse med Københavns Kommunes planeringsarbejder til anlæggelsen af en sportsplads mellem P. Knudsens Gade og Louis Pios Gade. Her lå en række kolonihaver, som måtte sløjfes, og et par af ejerne, Poul Theisen og H. Moesgaard, var begge vidende om, at der blandt flere haveejere fra tid til anden var blevet fundet stenredskaber i området. Theisen selv havde gennem årene opsamlet ikke færre end 600 stykker, hvoraf den overvejende del bestod af flintredskaber fra Ertebølletid.

Hele 570 stykker registrerede Theisen som hørende til Ertebølletid: flækker, skrabere, tværpile med lige og let skæv æg, symmetriske og usymmetriske flade- og kanthuggede skiveøkser, kerneøkser, slagsten, bor, stikler, en trindøkse og en Linhamøkse af grønsten. Af Theisens katalog fremgår det, at flækkerne er talrigst, mens symmetriske fladehuggede skiveøkser udgør den hyppigste redskabstype. Af tværpile forekommer sammenlagt 19 stykker, mens antallet af skiveskrabere udgør 22 stykker. Desuden fremkom også 31 flintredskaber og skår fra den yngre stenalder.

Theisen og Moesgaard deltog i øvrigt sammen med arkæologen Knud A. Larsen i de prøvegravninger, som National-

museet foretog i 1944 og igen i 1946-1948. Hovedparten af dette materiale viser, at flintredskaberne fra Ertebølletid næsten alle er hvidpatinerede. Dette antyder, at bopladsen har været oversvømmet, som følge af en vandstandsstigning før anlæggelsen af pladserne fra Yngre Stenalder, dvs. engang før 4.000 f. Kr.

Ingen af genstandene fra dette tidsrum viser samme tegn på hvidpatinering. Theisen og Moesgaard arbejdede desuden på at indrette et lille museum på stedet, der kunne bruges i skolernes anskuesundervisning, idet kommunen havde planer om at "opføre kulturelle Bygninger af forskellig Art" på samme areal.¹³

Siden 1940'erne er der med jævne mellemrum dukket fund af oldsager op fra Louis Pios Gade. I 1971 blev der i nr. 10A fundet 32 flintafslag, ni flækkefragmenter, fem hele flækker og muligvis en kantstikkel, der har fungeret som kniv. Alle flintstykkerne er hvidpatinerede og kan derfor sættes i forbindelse med bebyggelsen fra før vandstandsstigningen.¹⁴

I sommeren 1982 modtog Nationalmuseet en henvendelse fra Stadsarkitektens Direktorat om, at der var gjort fund af en stenalderboplads i Louis Pios Gade nr. 12 i forbindelse med anlæggelsen af bl.a. en børnehave. Bopladslaget blev anslået til at dække ca. 13 x 18 meter. Imidlertid blev arealet friholdt for byggeri, men der skulle blot gå nogle få år, før der atter indløb meddelelser om fund af oldsager, deriblandt en cylindrisk flækkeblok samt en kerneøkse. Ingen videre undersøgelser blev dog foretaget og ikke siden er der modtaget indberetninger om nye fund.¹⁵

Mellem Rådhuspladsen og Nytorv

I området omkring Rådhuspladsen er der flere gange fundet redskaber fra Ertebølletiden. På strækningen fra Nytorv

til Rådhuspladsen er der på grundene syd for Frederiksberggade opsamlet flere flintredskaber. I 1928 omtaler museumsinspektør Hans Kjær, at der både i Frederiksberggade nr. 1 og nr. 9 er fundet adskillige flækker, skraber, skiveøkser og flækkeblokke tæt på den forhistoriske kystlinie, som løb langs det nuværende Frederiksberggade og Kattesundet. Ligeledes skulle der også være fundet rester af ildsteder og ildskørnet flint. Nyere undersøgelser af området har vist, at der også i Mikkel Bryggersgade nr. 11 og Lavendelstræde nr. 12 er fundet flere hvidpatinerede flækker og flintafslag.¹⁶

Umiddelbart har der i dette område op til Frederiksberggade ligget en eller flere bopladser, som efter al sandsynlighed stammer fra før vandstandsstigningen - præcis som i Louis Pios Gade. Derimod er der ikke gjort væsentlige fund fra Stenalderen på selve Rådhuspladsen til trods for, at bymuseets daværende leder, Chr. Axel Jensen, foretog omfattende undersøgelser af pladsen i 1941. Eneste fund synes at være nogle få hvidpatinerede flækker, der tilsyneladende skulle være opsamlet på selve Rådhuspladsen, men desværre er oplysningerne mangelfulde. Flækkerne kan være opsamlet af Chr. Axel Jensen i forbindelse med undersøgelsen af fundamentsresterne af det tidligste Vesterport.¹⁷

Fortsætter vi derimod tilbage ad Frederiksberggade ned til Nytorv lader det til, at der her har ligget mindst én boplads, formentlig også fra Ertebølletid. I 1937 blev der under ledelse af Chr. Axel Jensen foretaget en række udgravninger på selve Nytorv i forbindelse med afdækningen af Københavns tredje Rådhus. Her blev der opsamlet ikke mindre end 77 stykker flint, hvoraf hovedparten bestod af større flækker og afslag samt et ægafslag fra en kerneøkse. Desværre er fundoplysningerne meget sparsomme og bærer mere præg

Fig. 3. Kerneøkse af sort flint fundet i Fredericiagade nr. 27. Øksen blev i 1964 fundet sammen med et kraftigt kernebor, diverse flintflækker og en kugle- eller slagsten. Øksen måler ca. 13 cm. i længden (Foto: Søren Kjems, Københavns Bymuseum).

af tilfældige opsamlinger, efterhånden som man gravede ud og ned til fundamentene af det gamle rådhus. Interessen for det bygningshistoriske overskyggede måske ikke uventet de i sammenligning ganske ubetydelige flintflækker.

At der har ligget en stenalderboplads på Nytorv blev få år efter bekræftet, da man påbegyndte anlæggelsen af bunkers

på arealet lige ud for domhuset i 1944. Foruden byens gamle skafot eller "kaget" blev der også fundet 88 flintflækker og afslag. Præcis som ved udgravningen i 1937 foreligger der heller ikke her tilstrækkelige oplysninger til at dokumentere fundenes placering og kontekst. Imidlertid kan der ikke være tvivl om, at der under og omkring den gamle rådhusbygning har ligget en boplads ud til den gamle strandlinie, hvoraf flintstykkerne blot udgør en lille del af et større kompleks, der sandsynligvis er gået tabt i forbindelse med de mange omlægnings af torvet.¹⁸

Fredericiagade og Rigshospitalet

I nyere tid er der gjort to bemærkelsesværdige fund. Det ene stammer fra Fredericiagade nr. 27 overfor Østre Landsret. Her blev der i 1964 fundet en kerneøkse med rhombisk tværsnit, to flintflækker, en kuglesten (slagsten), otte flintafslag og et kraftigt kernebor af flint med en groft tilhugget spids.¹⁹ Kerneøksten er fremstillet i såkaldt senonflint og måler ca. 13,0 cm i længden.

Selvom tilstrækkelige fundoplysninger mangler, indikerer både kerneøksten og boret, at der er tale om senmesolitiske redskaber fra enten Kongemose- eller Ertebølletid. Hvordan fundene skal tolkes kan vi derimod kun gisne om. Sikkert er det, at en eller flere jægere har færdedes langs den daværende kystlinie og måske slået sig ned i en kortere periode for enten at fortære eller partere deres nedlagte bytte eller blot hugge flint til nye redskaber. Det kan heller ikke afvises, at der er tale om en mindre kystboplads, hvor vi i dag står tilbage med nogle af jægerens redskaber.

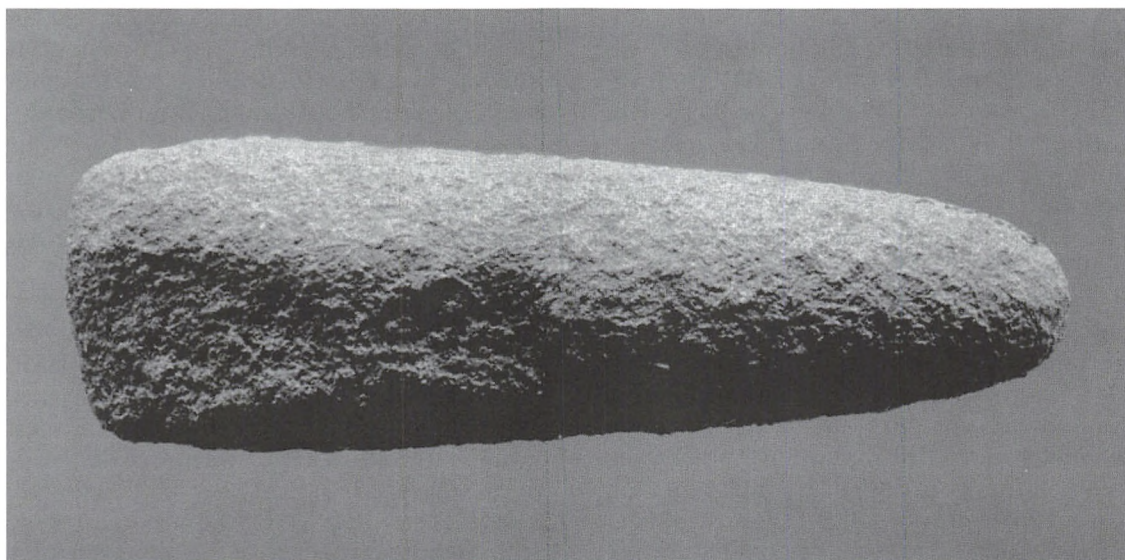
Det andet fund er unægteligt det mest interessante, der er gjort i nyere tid. Fundet stammer fra byggeriet af Rigshospi-

Fig. 4. Enpolet flækkeblok af delvist brunpatineret flint. De afhuggede lange tynde flækker var velegnet til fremstilling af f.eks. mikrolitter eller pilespidser. Der foreligger ingen oplysninger om fundstedet. Blokken måler ca. otte cm. i højden (Foto: Søren Kjems, Københavns Bymuseum).

Fig. 5. Trindøkse af sleben grønsten fundet ved Kalvebod Fælled. Typemæssigt kan øksen henføres til Ertebølleperioden. Øksen måler ca. 16 cm. i længden (Nationalmuseet).

talet, hvor der i 1970 blev kørt fyld væk til Amager Fælled. Her opsamlede den arkæologiinteresserede Carl Jørgensen, foruden to fladehuggede skiveøkser, også en pilespids af flint fra den mere end 12.000 år gamle Brommekultur. Eftersom der er tale om et løsfund kan det ikke med sikkerhed afgøres, om Brommespiden stammer fra et større fundkompleks eller simpelthen er resultatet af en mislykket jagt på et tidspunkt, hvor den nuværende Fælledparken og Blegdamsvej bestod af en række mindre søer og åer.

Alligevel kan vi med nogen forsigtighed forestille os, at en mindre gruppe jægere har drevet jagt på en flok rener, som har søgt ud til søerne på deres vandring. Her er de blevet overrasket af nogle jægere, der har forsøgt at nedlægge et af de flygtende byttedyr, men uden held. Selvom de præcise fundforhold ikke kan fastlægges må vi konstatere, at der er tale om Københavns ældste arkæologiske fund.²⁰

I de senere år er der i forbindelse med de mange anlægsarbejder i byen også fremkommet enkelte forhistoriske genstande. Således er der i Strandgade nr. 3A på Christianshavn fundet fire flintflækker, på Amagertorv nr. 33 er fundet to flintafslag og på Esplanaden ved Mærskrederiet blev der i 2003 fundet et par flintflækker.²¹ Fundene er dog for fåtallige og utilstrækkelige til at drage videre konklusioner, men understreger, at de gamle kystnære zoner af byen har været besøgt og måske beboet for mere end 6.000 år siden.

Endnu et par fund fortjener at blive omtalt, idet de vidner om jægerens imponerende håndværk og tilvirkningsevner. Det ene fund er desværre uden nøjagtige fundoplysninger, men er en konisk enpolet flækkeblok, der måler ca. 7,5 x 4,0 cm. Fra blokken er afhugget tynde lange flækker til brug for fremstillingen af eksempelvis mikrolitter (pilespidser), tværpile

eller mindre skærende redskaber. Blokken kan ikke dateres nærmere, idet typen er almindeligt forekommende både i Maglemose- og Kongemosetid (ca. 9.000-5.400 f. Kr.).

Det andet fund er gjort ved Kalvebod Fælled og er en smukt sleben økse eller såkaldt trindøkse, fremstillet af grønsten. En stenart som ikke forekommer naturligt på denne side af Øresund, men som vidner om kontakter til andre jægere på den anden side af sundet. Typemæssigt kan øksen henføres til Ertebølletiden.²²

Afslutning

De første spor af menneskelig aktivitet indenfor det nuværende område af København kan med sikkerhed føres mere end 12.000 år tilbage til den såkaldte Brommekultur, men det er først med Kongemosekulturen, at der kan påvises egentlige bosættelser eller pladser for tilvirkning af redskaber i de kystnære egne, som bl.a. Frihavnen og Nytorv, hvor jægerne har slået sig ned i kortere eller længere perioder. Fundene fra bl.a. Hollænderdybet og Prøvestenen (fundkatalog nr. 15-16, se desuden også nr. 20) vidner om, at der har færdedes mennesker fra den mellemiggende periode, den såkaldte Maglemosekultur, på områder som i dag ligger under den nuværende havoverflade, men som dengang var landfast med Sverige grundet landhævningen efter isens tilbagetrækning.

I den sidste del af Jægerstenalderen og især i Ertebølletid ses en gradvis forøgelse af antallet af pladser og redskaber. Dette betyder ikke nødvendigvis, at der skete en stigning i befolkningstallet, men kan meget vel afspejle den manglende undersøgelsesaktivitet af især de ældste forhistoriske anlæg. Dertil kommer, at disse tidlige anlægsspor oftest ligger lige under

eller i niveau med de historiske, og derfor i højere grad har været udsat for destruktion i forbindelse med de mange opgravnings- og anlægsarbejder, der har præget byens mangeårige udvikling. Endelig må det ikke glemmes, at byarkæologerne hovedsageligt leder efter historisk påviselige anlæg, mens tilsynet og undersøgelsen af de endnu ældre fund traditionelt har været overladt til de forhistoriske arkæologer, der imidlertid ikke har betragtet byarkæologien, som en del af deres arbejdsområde.

Vor viden om Københavns ældste forhistorie er således nok sparsom, men udgør ikke et tomrum, som Aksel E. Christiansen hævdede i 1948: "Det københavnske Bysamfund kan føres omkring 800 Aar tilbage, og det har overhovedet ikke nogen Forbindelse med det gamle Stenalderfolk, hvis Bopladser blev afbrudt allerede i Stenalderen. I de mellemliggende tusinder af Aar er det københavnske Kerneomraade et Tomrum paa Arkæologiens Fundkort, indtil nye Bopladser dukker op i den ældre Middelalder".²³

Aksel E. Christiansen overså imidlertid de arkæologiske kendsgerninger, der allerede i 1928 blev fremlagt af Hans Kjær og som til fulde bekræfter, at byen ved havnen har været besøgt og beboet op gennem hele oldtiden. Fremtidens byarkæologi bør derfor ikke kun være en del af den traditionelle historieforskning, men i lige så høj grad en integreret del af arkæologernes udforskning af de forhistoriske kulturepoker.

Fundkatalog

MA : Marin registrering i farvandsområde
NM I: Nationalmuseets 1. Afdeling, Danmarks Oldtid.
SB : Sognebeskrivelsesnummer, jf. Nationalmuseets Beretningsarkiv, Danmarks Oldtid.

KBM: Københavns Bymuseums arkiv.
De med # markerede findes omtalt i teksten.

1. Amagertorv nr. 33, KBM arkæologisk arkiv 2351: to flintafslag. #
2. Amaliegade nr. 13, Kbh. Sogn, Sokkelund Herred, Kbh. Amt, NM I SB 60: bopladsmateriale fra Ældre Stenalder.
3. Bispebjerg Torv, Kbh. Sogn, Sokkelund Herred, Kbh. Amt, NM I SB 52: flækkekniv af flint.
4. Carl Nielsens Alle, Øresundshospitalet, KBM arkæologisk arkiv 2345: en flække med rest af cortex.
5. Carstensminde og Syrefabrikken, Tårnby (Kastrup) Sogn, Sokkelund Herred, Kbh. Amt, NM I j.nr. 289/39, SB 25-26 og 42: to undersøiske bopladser righoldig på flintflækker, rhombiske skævpile, skrabere, kerneøkser, tildannede og dekorerede hjortetakker, tænder af kronhjort til perlekæder. Opsamling og undersøgelse forestået af C. L. Vedbæk i 1937 og 1942. Forundersøgelser er desuden foretaget i 1993. Flere af genstandene er siden 1981 deponeret på Dragør Museum. Kongemosekultur. #
6. Damhusengen i Vanløse, Kbh. Sogn, Sokkelund Herred, Kbh. Amt, NM I SB 117: kerne- og skiveøkser, flintafslag og flækker antagelig fra Kongemose- eller Ertebølletid.
7. Esplanaden, A. P. Møllers grund, KBM arkæologisk arkiv Jo.0215: 2 flintflækker. #
8. Fredericiagade nr. 27, KBM arkæologisk arkiv 2601: en kerneøkse med rhombisk tværsnit, en kugleflint (slagsten), to flækker, otte flintafslag, et kraftigt kernebor. Antagelig Kongemoseetid. #
9. Frederiksberggade ved Nytorv, Kbh. Sogn, Sokkelund Herred, Kbh. Amt, NM I SB 14, KBM arkæologisk arkiv 650 (to cigarkasser): rester af mesolitisk boplads antagelig Ertebølletid: 1 ægafslag, 54 flintafslag, 21 flækker, et fragment af en kanneleret flækkeblok, div. ubestemmelige stykker affald. Desuden omtalt af Kjær 1928, s. 112f. #
10. Frederiksholm Teglværk, Kbh. Sogn, Sokkelund Herred, Kbh. Amt, NM I SB 11: flintaffald og affaldsdyngede fra Ertebølletid. #
11. Frihavnen, Kbh. Sogn, Sokkelund Herred, Kbh. Amt, NM I SB 236: bopladsmateriale fra Kongemoseetid. #
12. Farvandsområde: Frihavnen, Kbh., NM I MA 7: hjortetaksøkse med flintskærpe – antages at være et falsum! #
13. Farvandsområde: Frihavnen, Kbh., NM I MA

- 2: bopladsmateriale fra Kongemoseetid. #
14. Farvandsområde: Frihavnen, Kbh., NM I MA 10: enkeltfund af hjortetak antagelig fra Kongemose- eller Ertebølletid. #
15. Farvandsområde: Hollænderdybet og Drogen Rende, Flakfortet, NM I MA 33: flintaffald, heriblandt en stikkel antagelig fra Maglemose-tid. #
16. Farvandsområde: Prøvestenen ved Kastrup, NM I MA 38: fund af flintaffald antagelig fra Maglemoseetid. #
17. Farvandsområde: Middelgrunden, NM I MA 3, inventariennr. A37765: fund af forarbejdet rentak. Fundet i 1938 og antaget for at være fra ældre stenalder, men er C-14 dat. til ca. 2.000 f.Kr. Stykket måler 28,5 cm og vejer 120 g. #
18. Farvandsområde: Stubben, Kongeøen, NM I MA 3: fund af menneskekranium ved sandpumpning.
19. Farvandsområde: Winthers Badeanstalt, Hellerup, NM I MA 6: enkeltfund fra Maglemose- eller Kongemoseetid.
20. Fæstningsterrænet ved Husum, Kbh. Sogn, Sokkelund Herred, Kbh. Amt, NM I SB 43: fintandet benod fra Maglemoskulturen.
21. Husum Mark, Kbh. Sogn, Sokkelund Herred, Københavns Amt, NM I SB 56-57: bopladslag med genstande fra hhv. ældre og yngre stenalder, deriblandt to mikrolitblokke, en mikroflække, skrabere og afslag.
22. H. V. Rolstedvej nr. 27, Kbh. Sogn, Sokkelund Herred, Københavns Amt, NM I SB 259, KBM arkæologisk arkiv 2828: løsfunden flintsten.
23. Kalvebod Fælle, Kbh. Sogn, Sokkelund Herred, Kbh. Amt, NM I inventariennr. A53053: løsfunden trindøkse af sleben grønsten. Ertebølletid. #
24. Kastrup Fort, Kbh. Sogn, Sokkelund Herred, Kbh. Amt, NM I SB 12: Ældre Stenalder flintaffald.
25. Kirkemosen i Brønshøj, Kbh. Sogn, Sokkelund Herred, Kbh. Amt, NM I SB 22: mikrolitblok.
26. Kgs. Nytorv, KBM arkæologisk arkiv 1410: løsfund af flække. #
27. Louis Pios Gade nr. 10A, KBM arkæologisk arkiv 1971.59: en hjørnetand, 32 flintafslag, 14 flækker, en kantstikkel. Antagelig Ertebølletid. #
28. Mikkel Bryggersgade nr. 11 og Lavendelstræde nr. 12, KBM arkæologisk arkiv 250: fire flintafslag og to flækker antagelig Ertebølletid. Desuden omtaler Kjær også fund af flintaffald fra Kattesundet (Kjær 1928, s. 112). Det har ikke været muligt at opspore dette materiale. #
29. Rigshospitalet, Kbh. Sogn, Sokkelund Herred, Kbh. Amt, NM I SB 141, inventariennr. A52253: to fladehuggede skiveøkser og en pilespids af Brommetype. #
30. Roskildevej 148, Kbh. Sogn, Sokkelund Herred, Kbh. Amt, NM I SB 21: hjortetaksøkse. Antagelig Ertebølletid.
31. Rådhuspladsen, KBM arkæologisk arkiv 1944.126: fem flækkefragmenter og 12 afslag. #
32. Slotsherrensvej i Vanløse, Kbh. Sogn, Sokkelund Herred, Kbh. Amt, NM I SB 41: tildannet hjortetak. Kongemose- eller Ertebølletid.
33. Strandgade nr. 3A, Christianshavn, KBM arkæologisk arkiv 1496: tre flintflækker og en afslag. #
34. Sundvænget, Kbh. Sogn, Sokkelund Herred, Kbh. Amt, NM I SB 34: kerneøkser, flækker, flintaffald m.m.
35. Ukendt findested. KBM arkæologisk arkiv 2454: enpolet, kaneleret flækkeblok med tilhuggede kanter. Antagelig Maglemose- eller Kongemoseetid. #
36. Det centrale Valby (ukendt findested), KBM arkæologisk arkiv 2551: skraber af flint.
37. Fund af en ufuldstændig flintøkse i kvarteret mellem Frederikskirken og Dronningens Tværgade (Kjær 1928, s. 113). Det har ikke været muligt at opspore dette stykke.
38. Fund af en tværokse (skiveøkse) af flint på hjørnet af Møllegade og Nørre Alle (Kjær 1928, s. 110). Antagelig Ertebølletid. Det har ikke været muligt at opspore dette stykke.
39. Fund af en flintflække ved Slotsholmen ud for Slotskirkens nordvestlige hjørne (Kjær 1928, s. 110). Det har ikke været muligt at opspore dette stykke.
40. Fund af et forarbejde til en økse af grønsten i Nansensgade nr. 43 (Kjær 1928, s. 110). Antagelig Ertebølletid. Det har ikke været muligt at opspore dette stykke.

Noter

En stor tak skal rettes til museumsinspektør Bi Skaarup og museumsinspektør Lisbeth Poulsen ved Københavns Bymuseum, der begge har været mig behjælpelige med nyttige oplysninger og fremskaffelse af materialer.

1. I det foreliggende svarende til området mellem Kastруп og Hvidovre i syd til Husum og Frihavnen i nord.
2. Hans Kjær: Under Asfalt og Brosten, Turistforeningens Aarboeg, 1928, s. 108-121; H. U. Ramsing: Københavns Historie og Topografi i Middelalderen bd. 1, 1940, s. 38-44; Knud A. Larsen: Bopladsfund fra Stenalderen paa Frederiksholm, Historiske Meddelelser om København, 4. Rk, I. bd., 1947, s. 137-175; Harald Jørgensen: København. Fra Boplads til Storbym bd. 1, 1948, s. 9. En senere C-14 analyse af rentakken fra Middelgrunden har vist, at den stammer fra ca. 2.000 f. Kr., dvs. fra overgangen mellem Sten- og Bronzealderen (se fundkatalog nr. 17).
3. Knud Andersen: Frihavnen - den første Kongemoseplads, Nationalmuseets Arbejdsmark 1985, s. 42-47.
4. Bladet til Rosenkjærs stok samt Axel Garboes manuskript til radioforedraget 7. juni 1959 ligger i Rosenkjærs privatarkiv (Rigsarkivet nr. 7006, konvolut nr. 7 og 7d); interview med Jens Rosenkjær af Tage Heft i Berlingske Magasin 7. april 1940.
5. Artiklen blev trykt i det lidet kendte tidsskrift "Naturen og Mennesket". Desuden omtales fundet i Rosenkjærs egen bog fra 1906: Det underjordiske København. Bogen er dog primært en geologisk gennemgang af Københavns jordbundsaflejringer (NM I beretningsarkiv j.nr. 130/92, Københavns Sogn, Sokkelund Herred, Københavns Amt, SB nr. 236 og MA nr. 2).
6. Sophus Müller i Berlingske Tidende 13. februar 1893.
7. Fundene fra Frihavnen blev dog snart overskygget af den såkaldte "Anden Køkkenmøddingkommission", som under ledelse af Sophus Müller blev nedsat i 1893. Kommissionen, der bestod af arkæologer, geologer og zoologer, skulle gennem udgravninger af den store køkkenmødding ved Ertebølle i Nordjylland bl.a. forsøge at afdække disse skaldyngers alder og kulturhistoriske samhörighed. Skaldyngen kom senere til at navngive en hel kultur, nemlig Ertebøllekulturen ca. 5.400-4.000 f. Kr. Se i øvrigt A.P. Madsen: Affaldsdynger fra Stenalderen i Danmark, 1900; Ramsing (jfr. note 2), s. 40.
8. Hovedparten af materialet fra Frihavnen stammer fra Kongemosekulturens Villingebækfase ca. 6.000-5.700 f. Kr. (brev fra Knud Andersen 21. marts 1985 i KBM arkæologisk arkiv nr. 846). I 1992-93 blev der foretaget en række prøveudgravninger af midtermolen for om muligt at indhente nye og supplerende arkæologiske oplysninger til belysning af Rosenkjærs gamle fund, men lagene var meget "forstyrrede" og gav ingen nye oplysninger (beretning i KBM arkæologisk arkiv nr. 846). For oplysninger om bopladserne ved Carstensminde, se fundkataloget nr. 5 samt Svend Jans: Amagers oldtid, Tårnby Lokalsamling 1982, s. 12-16 og Søren A. Sørensen: Kongemosekulturen i Sydskandinavien, Egnsmuseet Færgegaarden 1996, s. 107ff.
9. Andersen (jfr. note 3), s. 44f.
10. Meddelelser fra Dansk Geologisk Forening nr. 3, 1896; Privatarkiver, Rigsarkivet 7006, konvolut nr. 1, nr. 3 og nr. 5.
11. Brev fra Rørdam til Nationalmuseets 1. Afdeling dateret 1. november 1898 (KBM arkæologiske arkiv). Sammen med brevet sendte Rørdam 38 flintredskaber, NM I inventariernr. A17058-96, samt et målebordsblad med angivelse af de enkelte fundlokaliteter. Desværre har det ikke været muligt at opspore dette kort, hverken i bymuseets eller Nationalmuseets arkiver (NM I beretningsarkiv j.nr. 692/98, Københavns Sogn, Sokkelund Herred, Københavns Amt, SB nr.11).
12. Brev fra Rørdam til Nationalmuseets 1. Afdeling dateret 1. november 1898 (KBM arkæologiske arkiv); Larsen (jfr. note 2), s. 144; C. J. Becker: Den Grubekeramiske Kultur i Danmark, Årbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie 1950, s. 158; Karsten Davidsen: The Final TRB Culture in Denmark, Arkæologiske Studier V, 1978, s. 17.
13. Knud A. Larsens beretning og optegnelser over prøveudgravningen 1944 samt katalog over Poul Theisens private oldsagssamling (KBM arkæologiske arkiv); Becker (jfr. note 12), s. 158; Davidsen (jfr. note 12), s. 17; Theisens og Moesgaards planer om at indrette et museum findes i Berlingske Aftenavis 31. december 1947 og Information 13. januar 1948.
14. I alt 47 stykker flint samt en hjørnetand, som ikke er artsbestemt (KBM inventariernr. 1971: 59).
15. Indberetninger af hhv. 10. juni 1982 og 10. januar 1986. Genstandene er blot registreret og fotograferet (KBM arkæologiske arkiv, der også indeholder fotos af området).
16. I forbindelse med sanering af ejendommene i Mikkel Bryggersgade og Lavendelstræde i december 1989 fandtes seks flækker og afslag

- (KBM arkæologiske arkiv og inventariernr. 250). Kjær (jfr. note 2), s. 112f; Ramsing (jfr. note 2), s. 43; Bi Skaarup: Mikkil BryggersGade 11, Københavns Arkæologi. Historiske Meddelelser om København 1999, s. 84ff.
17. Interview med Chr. Axel Jensen i Politiken 13. september 1941; i alt er 17 flintflækker og afslag registrerede (KBM arkiv og inventariernr. 126 Rådhuspladsen).
  18. KBM arkæologisk arkiv og inventariernr. 649 og 650, Nytorv; NM I, SB nr. 14. Flintstykkerne er alle hvidpatinerede og vidner om, at der også her har været en vandstandsstigning. Ingen arkæologiske undersøgelser af området er foretaget siden 1944.
  19. KBM arkæologisk arkiv og inventariernr. 2601, Fredericiagade.
  20. NM I beretningsarkiv j.nr. 7921/96, Kbh. Sogn, Sokkelund Herred, Københavns Amt, SB nr. 141.
  21. KBM arkæologisk arkiv og inventariernr. 1496, X112-115, Strandgade 3A, Christianshavn; Jo: 0215, X1-2, Esplanaden; 2351, X1-2, Amager-torv 33.
  22. KBM arkæologisk arkiv og inventariernr. 2454; NM I j.nr. 8318/02, inventariernr. A53053, Kalvebod Fælled, Kbh. Sogn, Sokkelund Herred, Københavns Amt. Øksen måler ca. 16,0 cm. i længden og har en ægbredder på ca. 4,5 cm.
  23. Jørgensen (jfr. note 2), s. 9.

Københavns Stadsarkiv i 2003

Henrik Gautier

Besøget på Stadsarkivets læsesal på Københavns rådhus har gennem årene vist en jævnt stigende kurve. Med renoveringen og udvidelsen af læsesalen i 2002 fik besøgstallet et kraftigt løft, og denne positive udvikling fortsatte i 2003. Stigningen beror for en del på, at stadig flere søger oplysning om sig selv og deres slægt, og arkivet ser det som et vigtigt mål at arbejde for at kunne imødekomme denne søgen.

Stigningen i besøgstallet skyldes dog også, at et større antal historiestuderende benytter arkivet i deres studier. Arkivet har i de senere år i samarbejde med Københavns Universitets Institut for Historie lavet introduktions- og praktikforløb, og flere studerende har valgt at skrive opgaver i Københavns historie, hvoraf nogle er blevet til artikler i denne årbog. Arkivet ser det som værdifuldt, at de studerende for lejlighed til at arbejde med et originalt kildemateriale, og som værdifuldt for København, at der til stadighed er nogle, der arbejder med byens ældre og nyere historie.

I samarbejde med Skoletjenesten og By-museet tilbyder arkivet fortsat et undervisningsforløb, hvor elever fra folkeskolens ældste klasser og gymnasiet kan arbejde med originalt kildemateriale om byens steder og indbyggere. Arkivets lokaleforhold begrænser i høj grad mulighederne, og tilrettelæggelsen er ganske ressourcekrævende, men de forløb, der har været gennemført, har været overordentligt vellykkede.

I årets løb er afleveret 1437 hyldemeter arkivalier. De største afleveringer er mod-

taget fra Københavns Energi, tidligere Belysningsvæsenet og Vandforsyningen. Afleveringerne ordnes og registreres løbende og indføres i Stadsarkivets arkivdatabase.

Arkivdatabase har i et par år været tilgængelig for publikum på læsesalen og blev i 2003 udgivet på cd-rom. Det er målet at søge den videreudviklet, så den kan gøres tilgængelig på internettet.

Stadsarkivet har en betydelig kort- og tegningsssamling. I årets løb er den forøget med en stor aflevering fra Københavns Vand og en aflevering fra Stads-konduktøren. Tegningssamlingen har været opbevaret under ret utilfredsstillende forhold, men ved en bevilling blev det muligt at anskaffe et antal kortskabe, der giver mulighed for igen at modtage nye afleveringer og omlægge dele af de ældre afleveringer; forhåbentlig følges denne bevilling op af midler, så udviklingen kan fortsætte. I 2003 er der udviklet en database til elektronisk registrering af samlingen, og der arbejdes løbende med revision og overførsel af gamle registreringsdata. Til dette arbejde har arkivet været afhængigt af beskæftigelse af velkvalificerede personer i job med lønstilskud.

I 2002 iværksattes en kortlægning af IT-systemer i kommunens forvaltninger. Denne kortlægning er fulgt op i 2003 og fortsætter i 2004. Det har vist sig meget vanskeligt at få overblik over såvel ældre som igangværende systemer i forvaltningerne. I takt med, at Stadsarkivet får kendskab til systemerne, vil der blive truffet afgørelse om bevaring og kassation af systemerne og eventuelt aftale om arkivering af dem.

Det samme sker, når nye systemer anmeldes til ibrugtagning. Stadsarkivet har således i slutningen af 2003 foretaget sagsbehandling i relation til bevaring og kassation af fem registre fra to af kommunens forvaltninger.

En stor ny opgave for Stadsarkivet har været anmeldelsen og godkendelsesproceduren af kommunens nye elektroniske journaliseringssystem, det såkaldte ESDH-system eDoc. Arbejdet med anmeldelsen indledtes i 2002, hvor Stadsarkivet var med til at gennemgå udbudsmaterialet fra de forskellige leverandører. Arbej-

det med anmeldelsen forventes afsluttet medio 2004.

På initiativ fra Københavns Hovedbibliotek er der i 2002-03 indledt et samarbejde mellem Hovedbiblioteket, Bymuseet og Stadsarkivet om at udvikle en fælles internet-indgang til byens historie og samlingerne i de tre institutioner. Der er lagt et stort og inspirerende arbejde i projektet. Der er imidlertid endnu ikke fundet finansiering til en varig fortsættelse af projektet, men for de tre parter i samarbejdet er der ikke tvivl om, at det repræsenterer en vej frem, som må og skal betrædes.

Selskabet for Københavns Historie

Årsberetning 2003

Bi Skaarup

Vores generalforsamling lå i 2003 tidligt, idet vi allerede mødtes den 4. marts i Vartov. Birgit Berg blev, som det er sket før, valgt som dirigent. Der var mødt ca. 80 medlemmer. Anne-Lise Walsted, Jørgen Selmer og Peter Thorning Christensen var på valg og alle genvalgte. Finn Arvo Ørsholm valgtes som ny til bestyrelsen. De to suppleanter Torben Ejlersen og Nils Kr. Zeeberg genvalgte til bestyrelsen uden modkandidater. Desuden genvalgte vore to trofaste revisorer, Jens Simonsen og Erik Husted. Som revisorsuppleant nylagtes Alex Waldorff med akklamation.

Formanden foreslog en kontingentforhøjelse på 10 kr. til 160 kr., men det foresloges fra forsamlingen, at lade kontingentet stige til 175 kr. Dette blev vedtaget.

Efter generalforsamlingen konstituerede bestyrelsen sig ved et kort møde med Henrik Gautier som sekretær, Bjørn Westerbeek Dahl som redaktør, og vores nye medlem Finn Ørsholm som kasserer.

Under eventuelt tog formanden ordet og takkede vores afgående kasserer, Hans Kofoed, for 31 års tro tjeneste. Det må vist være rekord for denne tjans i vores forening. Hans dåd blev kvitteret med et livstidsmedlemskab.

Arrangementerne

Efter generalforsamlingen var det museumsinspektør ved Københavns Bymuseum Niels Jul Nielsen, der fortalte om arbejder-

ne ved B&W. Niels Jul Nielsen har sammen med Torkil Adersen fra Arbejdermuseet stået for en stor undersøgelse af B&W som arbejdsplads i forbindelse med stedets lukning. Det spændende foredrag viste med fine billeder værftet og maskinfabrikens udvikling fra anden halvdel af 1800-årene frem til lukningen i 1996. Projektet har netop nu fået 100.000 kr. til en publicering, så det vil blive muligt for os alle at læse de to forskeres spændende historie om B&W inden for rimelig tid.

Allerede den 27. marts mødtes vi igen i Vartov. Denne gang var det Ragna Heyn Olsen, der fortalte om Astronomisk Observatorium og Botanisk Have. Det er synd at ikke flere oplevede det gode foredrag, for der kom kun 27. Men der blev en god snak med spændende spørgsmål efter foredraget.

Da det blev forår, var der havevandring i den kultiverede gravhave. Det var i hvert fald titlen på Eva de la Fuente Pedersens tur med Selskabet på Vestre Kirkegård. Eva de la Fuente Pedersen stod endnu dengang for registrering af gravminder på danske kirkegårde for Nationalmuseet. Arrangementet var så søgt, at det måtte dubleres. Der var hhv. 40 og 21 deltagere på de to hold denne lørdag eftermiddag i maj, og de gik ikke forgæves. Det blev en dynamisk og intens oplevelse vi fik denne forårseftermiddag på Vestre Kirkegård.

Efter sommerferien handlede det om vandforsyningen lørdag den 20. september. Vores tidligere bestyrelsesmedlem gennem mange år, Allan Tønnesen, viste

rundt på byens første og vel også landets ældste vandværk i Studiestræde. Anlægget, der ophørte som vandværk i 1951, vil snart blive opgivet af Københavns Energi og overgå til anden anvendelse. Det store spørgsmål er, hvor meget af det oprindelige byggeri, der vil få lov til at overleve.

Den 20. oktober mødtes 42 medlemmer i den gamle frimurerloge i Klerkegade. Ejendommen, som i dag huser Musikhistorisk Institut, Københavns Universitet, er oprindeligt bygget af Frimurerne som loge i 1860'erne. Det var den - for vore medlemmer allerede kendte - Kirsten Lindberg, der gav en veloplagt og fascinerende gennemgang af Frimurerens huse i København.

Vi har i bestyrelsen besluttet, at vi for at gøre opmærksom på vores forening, vil forsøge at holde i hvert fald ét møde om året, hvor vi inviterer folk, der ikke er medlemmer til at komme og deltage. Vi besluttede, at årets åbne møde skulle være vores julemøde. Det blev denne gang holdt i bibliotekssalen over Trinitatis Kirke og emnet var renæssancemusik spillet i København. Ole Kongsted stod for arrangementet og med sig havde han tre sangere – en af dem endda medlem af vores Selskab - fra sit vokalensemble Capella Hafniensis.

Foredraget om musikken ved Christian den 3.s og Frederik den 2.'s hof var fremragende og sangen, Capella Hafniensis leverede, var fascinerende, ikke mindst oplevet i et rum skabt ikke ret lang tid efter denne musik har lydt på slottet kort derfra. Flere af numrene, de optrådte med, var endda ikke opført siden 1500-årene. I pausen var der julegaver til medlemmerne, idet Birgitte Bøggild-Johannsen uddelte nyere hæfter af Danmarks kirker, København. De blev revet væk. Desuden serveredes der – nu efterhånden ifølge traditionen – lutendrank, den krydrede vindrik fra Middelalderen - og julekager. Dette arrangement blev ubetinget årets største oplevelse.

Visionsdagen

Det skal ikke være nogen hemmelighed, at vi i bestyrelsen har tænkt en del over, hvad denne forening egentlig bør være for en størrelse. Vi har en trofast medlemskare, som giver os stor støtte og opbakning, men vores selskab har et svigtende medlemstal. Vi skulle måske overveje at peppe foreningen lidt mere op, og gøre den mere appetitvækkende, ikke mindst for at forøge medlemstallet.

Dette mandede i august ud i, at vi mødtes en hel dag for - uden forstyrrelser - at diskutere i hvilken retning vi synes, selskabet burde bevæge sig. Vores forening er jo sammenlignet med andre foreninger af samme karakter præget af at have til huse i en stor metropol. Vore medlemmer har ikke den samme lokalpatriotisme som folk i Holbæk eller Kolding, og føler måske ikke på samme måde, at selskabet er *deres* forening placeret i *deres* by. Det kan således godt være, at vi ikke er en traditionel lokalhistorisk forening, men det bør ikke afholde bestyrelsen fra at gøre noget særligt for vores medlemmer og hygge om dem.

Vi var dog enige om, at vi stadig burde koncentrere os om at arrangere foredrag og ture med Københavns historie og topografi som hovedemne. Men vi kunne godt tænke os at blive lidt friere i valget af arrangementer, som vores julearrangement var et eksempel på. Vi kan også godt gøre noget for at få fat i de lidt yngre. Det kan de i andre kulturhistoriske foreninger i Hovedstaden. Det store spørgsmål er, hvordan man får fat i dem. Måske ville en rabat på entre til Bymuseet virke tillokkende på nogen?

Noget andet kunne være flere forskellige typer af arrangementer. Arketyper på et medlem er – især en kvinde – fyldt 50, hvis børn er flyttet hjemmefra. Dem vi ikke ser så meget i foreningen er de 30-50-årige. Vi kunne måske lave arrangementer, hvor der var flere niveauer, så der ved

samme arrangement var formidling for flere aldersgrupper. Børnene kunne gå ét sted hen og få en fortælling om emnet, specielt for deres aldersgruppe, mens de voksne kunne få deres foredrag et andet sted i huset.

Vi kunne også have møder, der beskæftigede sig med byen i internationalt perspektiv. Eller debattmøder, - dvs. nogle mere provokerende og aktuelle debataftener.

Hvad med om vi lagde flere institutions arrangementer sammen? Hvis vi tilbød de arrangementer Bymuseet nu har haft nogle sæsoner : ”Søndage på Bymuseet” til vores medlemmer. Det samme kunne måske gøres med Stadsarkivets ”bagkulisserne arrangementer” eller hvad med en præsentation af et af de store arkiver i vores område? I biblioteket kunne man tilbyde et magasinbesøg eller præsentation af litteratur om et særligt emne.

Vi burde – som vi forsøgte til julearrangementet - have mindst ét møde pr. sæson, der er åbent for alle. Ikke-medlemmer bør så betale et beløb for at deltage. Vi kan evt. tilbyde rabat ved medlemstegning ved disse arrangementer.

Vi burde måske reklamere noget mere for selskabet og vores arrangementer, selvom det er dyrt. Det, vi gør gennem Bymuseet, Stadsarkivet og Rådhusbiblioteket er ikke nok. Vi burde måske lave plakater, der kunne hænges op på relevante steder og lave henvisninger fra vores respektive hjemmesider? Dette er blot nogen af de mange spørgsmål, vi diskuterede den dag. Men det ville da være spændende at høre, hvad I - vores medlemmer - mener, der kan gøres?

Kronikken

Der er i det forgangne år udkommet fire numre af kronikken. Nr. 100 blev et registernummer, som vores utrolig flittige og omsorgsfulde redaktør, Bjørn Westerbeek

Dahl, udfærdigede. Det gør det muligt nu at finde rundt i de fine små artikler, som ikke mindst han har leveret til vores nyhedsblad. De stigende portoudgifter har gjort udsendelsen af Kronikken til en meget dyr forretning. Vi besluttede derfor, at vi nu vil gå over til at anvende edb. Det har vist sig, at rigtig mange medlemmer har adgang til internettet, og vi har derfor besluttet i det nye år at lade kronikken ophøre, for at erstatte den med et digitalt nyhedsbrev, som herefter vil blive udsendt pr. e-mail.

Alle, der ikke har netadgang, vil selvfølgelig stadig få oplysningerne med posten, men mailen giver os mulighed for hurtigt og så ofte vi har behov, at kontakte medlemmerne. Dvs. at også pludselig opståede spændende muligheder for arrangementer hurtigt kan kommunikeres ud til medlemmerne. Jeg vil derfor opfordre alle, der har e-mail og endnu ikke har sendt adressen til Bjørn Westerbeek Dahl på Rådhusbiblioteket at gøre dette. Det er rigtig mange penge, der kan spares ad denne vej.

Hjemmesiden

I disse web-tider hvor efterhånden rigtig mange har edb med adgang til nettet, er det vigtigt at det er muligt at finde vores Selskab, når der søges der. Vi har derfor besluttet, at oprette en hjemmeside, hvor vi kan informere om vores arbejde, men hvor vi også kan komme med forskellige spændende historiske oplysninger i form af småartikler og besvare spørgsmål af historisk art. Den vil blive opbygget sådan, at der bliver en generel oplysende del tilgængelig for alle og en del, som kun vi medlemmer kan gå ind på ved hjælp af en kode f.eks. vores medlemsnummer. I skal nok blive informerede om siden, når den kommer op at stå.

Såvel hjemmesiden som e-mail aktiviteten håber vi vil gøre vejen mellem vores

medlemmer og os i bestyrelsen kortere. Dvs., at der vil blive langt større mulighed for en levende kommunikation og derved forhåbentlig også en større dynamik i foreningsarbejdet. Vi håber, I vil bruge det flittigt.

Årbogen

Historiske meddelelser udkom til tiden og blev uddelt ved mødet i Klerkegade i oktober og igen ved julemødet i begyndelsen af december i et forsøg på at spare så meget porto som muligt. Jeg kan ikke lade være med at sige, at den er blevet meget smukkere i det nye lay-out, og bogen var igen spækket med rigtigt spændende artikler.

Vores kasserer

Det er med sorg, at vi har været nødt til at sige farvel til vores nye bestyrelsesmedlem og kasserer Finn Ørsholm i bestyrelsessammenhænge. Finn Ørsholm har i starten af dette år bedt sig fri af sit hverdagsarbejde pga. sygdom i familien, og jeg har overtaget regnskabet med venlig assistance fra forskellig side. Jeg vil godt her sige Finn Ørsholm tak for den store iver og omhu, han har lagt i arbejdet som kasserer. Vi er kedede af, at han ikke kunne blive ved, men det er vigtigt at prioritere sit arbejde og sin tid, ikke mindst i en situation, som den han er i, og det respekterer vi fuldt ud. Vi håber bare det bedste for ham.

Anmeldelser

Ida Haugsted: Nye tider. Historicisme i København, Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck. 2003. 199 s. 249 kr.

Festivalen Golden Days in Copenhagen havde i 2002 fokus på det "moderne gennembrud" i årene 1870-1890. I den forbindelse blev der i Rundetårn vist en udstilling med titlen "Storbydrømme". Det er der efterfølgende kommet en meget smuk bog ud af, hvor de ikke mindre end 90 københavnske bygninger, der blev vist på udstillingen, er illustreret og beskrevet.

Ligesom udstillingen, gengiver bogen ved hjælp af farvelagte arkitekturtegninger, bygningsmodeller, kobbertryk og gamle fotografier den variation af arkitektoniske former og stilarter, der i sidste del af 1800-tallet kom til at præge byen. Bygningerne blev opført i en tid, hvor København ekspanderede voldsomt. Der blev ikke alene bygget flere boliger, skoler, kirker og hospitaler i takt med den vældige befolkningstilvækst. Men København ændrede sig også fra at være en lille uhumsk by til at blive en moderne storby med hvad der dertil hører af gas- og vandværker, stormagasiner, underholdningsetablissementer, banker osv.

Bogen indledes med et afsnit, hvor den tekniske forvandling står i centrum. Her beskrives de to tekniske vidundere, gasværket, som spredte "det ægyptiske Mørke", der havde ruget over byen, og vandværket, der sikrede byens borgere rent og klart drikkevand, så forskelligt fra det forurenede vand, der i mange år havde ført sygdomme som tyfus og kolera med sig. I bogens øvrige afsnit beskrives de bygninger, der blev opført i byens forskellige kvarterer afsluttende med nabokommunen Frederiksberg.

De smukke illustrationer af bygningerne følges af en tekst, der hovedsagelig består af citater fra samtidige kilder, såsom tidlige udgivelser af Trap Danmark, Illustreret Tidende og større landsdækkende aviser, mens forfatteren selv står for korte introducerende dele. Ikke mindst gennem de samtidige journalister opnås, at der bliver tilsat liv i den ellers noget tørre beskrivelse, som Trap Danmark og forfatteren står for. Som eksempel "Fædrelandets" beskrivelse af lokummerne i Søetatens pige-skole, der var anbragt under en trappe ved siden af hovedindgangen: "Her er indrettet et Privet, med 8 Aabninger i Sædet, uden Skillerum, saa at Børnene derved tvinges ind i en practisk Socialisme, der, mil-

dest talt, er upassende". Eller Dagbladets reportage fra den dag i oktober 1857, hvor de nye gaslygter blev tændt i de københavnske gader: "Store Skarer fulgte opmærksomt Manden med Stigen for med gabende Mund og stirrende Øjne at bivaane de interessante Operationer, see ham aabne Lygten, dreie Hanen, tænde den udstrømmende Gas og saa gaae til næste Lygte for at gjentage disse Evolutioner". Man ser det for sig! Det er i disse citater, vi kan finde samtidens holdninger til den nye tid og dens arkitektoniske frembringelser.

Det fremgår af bogen, at 20 af de 90 bygninger ikke længere eksisterer. Det er en nyttig oplysning for den, der kunne blive inspireret til at aflægge bygningerne et besøg. Vi må glæde os over, at der trods alt er bevaret mange af de gamle bygninger, og at der tilmed er bevaret et så flot dokumentationsmateriale, også af de bygninger, der er revet ned.

Nyttig er også bogens personregister og oversigtskortet, hvor de bygninger, der beskrives, er "plottet" ind. Alt i alt er "Nye Tider", der fungerer bedst som opslagsbog, en tiltrængt brik til mosaikken om Københavns historie.

Nete Balslev Wingender

Jeppe Tønsberg (red.): "Sophienholm". Lyngby-bogen 2000-01. Udg. af Historisk-topografisk Selskab for Lyngby-Taarbæk Kommune. 176 s. 128 kr.

Nordvest for København ved Bagsværd Sø ligger det idylliske landsted Sophienholm, hvis historie begyndte i 1763, da postvæsenets direktør, Theodor Holm (senere adlet Holmskjold), fik fæstebrev på jorden. Siden har Sophienholm bl.a. tilhørt familien Aller, inden det i 1963 blev overtaget af Lyngby-Taarbæk Kommune, der anvender det til kulturelle formål, først og fremmest kunstudstillinger. Af permanente højdepunkter bør, udover den fantastiske beliggenhed, *CobraLoftet* fremhæves. Loftet er malet af kunstnere fra den såkaldte COBRA-gruppe i 1949, og tæller 17 felter, der er bemalet af fremtrædende kunstnere som f.eks. Asger Jorn og Carl-Henning Pedersen. En kunsthistorisk skat, der i stalden på Sophienholm har fået de rigtige rammer.

Nu foreligger så denne antologi om Sophienholms historie – en bog med meget forskellige bidrag, som dækker stedets historie.

Stadsarkivar Jeppe Tønsberg skriver kort og nøgternt om stedets tidligste historie i artiklen "Sophienholms byherre". Det første Sophienholm blev bygget af den skandaleombruste postdirektør Theodor Holmskjold, der opkaldte landstedet efter sin hustru. Holmskjold er i Danmarkshistorien mest berømt for de store underslæb, han begik imod postvæsenet, Den Kongelige Porcelænsfabrik og enkedronning Juliane Marie. Tønsberg trækker også lange linier op til nutiden, selvom det egentlig falder uden for emnet, som det præsenteres i titlen. Faktisk undres man en smule over at cirka 25 pct. af artiklen handler om tiden efter Holmskjold. Og siden Tønsberg med titlen lægger op til en biografisk skildring, undres man også over, at de glimrende artikler om Holmskjold i de tre udgaver af Dansk Biografisk Leksikon er fraværende fra artiklens noter. Derudover findes der også breve til og fra Holmskjold (heraf er flere uudnyttede) i det Kongelige Bibliotek, der måske kunne have givet artiklen en ekstra dimension.

Museumsinspektør Margrethe Floryan behandler perioden efter Holmskjold i "Et europæisk lyststed", der gentager, at landstedet fik sit navn efter Holmskjolds hustru, og så er man da også sikker på at huske det! Floryan placerer landstedet i en større europæisk kontekst, fordi det beskrives, hvordan storkøbmanden Constantin Brun henter den franske arkitekt Jean-Jacques Ramee til Danmark for at ombygge Sophienholm i årene 1800-1805. Det er netop i den periode, at Sophienholm får sit nuværende udseende. På interessant vis sammenligner Floryan Sophienholm med tyske landsteder. Dette bliver gjort gennem en række flotte farvefotografier. Ramees originale tegninger bliver også benyttet, hvilket absolut støtter teksten fint. Sidehenvisningerne til illustrationerne er dog alle forkerte.

I bidraget "Friederike Brun på Sophienholm" beretter universitetslektor Karen Klitgaard Povlsen om "salonmiljøet" på landstedet. Og det gør hun rigtigt godt. Constantin Brun skabte et forum for danske kunstnere og forfattere, og fordi hun tilmed var berejst medvirkede hun stærkt til en europæisk perspektivering. Hendes indflydelse på den danske kulturhistorie bliver rigt beskrevet, men nok så væsentligt går Povlsen også tæt på Friederike Brun (og til dels datteren Ida) og tegner et lille billede af dansk kønsrollehistorie og det er i høj grad derfor, at artiklen er så interessant.

Musikken og salonmiljøet, som det opstod i løbet af den første trediedel af 1800-tallet, hænger uløseligt sammen. "Musikken på Sophienholm" bliver behandlet af forhenværende direktør for Musikhistorisk Museum Mette Müller. Bidraget omhandler

igen den Friederike Brun'ske periode, og temaet fortjener da også denne ekstra opmærksomhed - ikke mindst fordi Friederike Brun var meget svagthørende! Netop det faktum bliver der refereret til med et par sjove anekdoter. Sophienholm var arnested for en række vigtige danske komponister, først og fremmest Weyse, der i øvrigt var en af "slynglerne", som gjorde grin med Friederike Bruns manglende høreelse.

Det sidste bidrag, der knytter an til stedets tematiske historie, er landskabsarkitekt Sven-Ingvar Anderssons artikel om "Haverne på Sophienholm". Perioden op til 1960'erne bliver behandlet og der bliver naturligvis lagt vægt på de elementer, der stadig kan genkendes fra de forskellige ejers tiltag. Artiklen er rigt illustreret med både farve- og sort/hvide fotografier, der medvirker til at forstærke forfatterens pointer - især for den læser, der ikke er velbevandret i danske parkers og havers historie.

Disse fem faglige artikler bliver efterfulgt af en billedkavalkade fra familien Allers private albums fra 1929. Carl og Laura Aller erhvervede ejendommen i 1883 og Michael B. Aller, som er fjerde generation efter Carl Aller, giver i "Barn på Sophienholm" et billede af sin barndom på landstedet, hvor hele familien samledes om sommeren. Det er et erindringsværk, der giver indblik i, hvordan et barn af overklassen oplevede Sophienholm. Man hører om festerne, ritualerne og den logistik, som skulle være i orden for at holde ferie. Ind imellem bliver der plads til et par interessante kulturhistoriske glimt. F.eks. da det beskrives, hvordan Morten Korch dukker op for at sælge sin første roman. Og der bliver også redegjort interessant for detaljer af Aller-koncernens historie.

Sophienholms nyere historie behandles af tidligere borgmester Ole Harkjær og Jeppe Tønsberg, der i "Lyngby-Taarbæk Kommunes køb og ombygning af Sophienholm" redegør for kommunens bevæggrund til købet og planerne for ejendommen.

Antologien rundes af med en gennemgang af samtlige udstillinger gennem tiderne ved Sophienholms udstillingsleder Benedicte Bojesen.

Bogen er rigt illustreret, forsynet med engelske resuméer og navneregister. Som det også fremgår af ovenstående, er bidragene til antologien en sær blanding af faglige tekster behørigt forsynet med litteraturliste og noter, personlige erindringer, en billedkavalkade samt en opremsning af udstillinger gennem tiderne. Redaktionen har derved tydeligvis ønsket at ramme en bred målgruppe, men resultatet virker af samme grund noget rodet.

Ifølge pressemeddelelsen har man forsynet bogen med engelske resuméer og billedtekster med engelsk oversættelse af hensyn til Sophienholms gæster. Det er unægteligt en god ide, men der er ikke tale om oversættelse af de danske billedtek-

ster, snarere om et engelsk resume af den danske tekst. Den engelsklæsende køber vil nok ofte undre sig over, at otte linier på dansk bliver til en enkelt linie på engelsk (se f. eks. s. 30). Den udenlandske køber vil nok også forbavses, når han læser resuméet til Tønsbergs første artikel, hvor der skrives om "a mansard roof" med en henvisning til illustrationen på s. 8, der er et portræt af familien Holmskjold! Det er for øvrigt det eneste resumé med henvisning til illustrationer - et element der medvirker til forømmelsen af, at man sidder med et ujævnt arbejde.

Artiklerne er af blandet kvalitet, dog er de alle velskrevne, men flere af dem er præget af en alt for løs korrekturlæsning: der er slåfejl, gentagelser, forglemmelser i litteraturlisterne og sådan kan man fortsætte. Derudover har redaktionen ikke ensrettet noterne: nogle gange er bogtitlerne kursiveret, og kun nogle forfattere har medtaget litteraturliste.

Det er en flot udgave af *Lyngby-bogen* med herlige illustrationer, derfor er det en skam, at man ikke har strammet op på korrektoren af både de danske og engelske tekster.

Claus Mechlenborg

Bjørn Westerbeek Dahl: Geddes eleverede kort over København 1761, Bergiafonden 2002. 1650 kr.

Undertegnede er forelsket. Så forelsket, at jeg har hængt Christian Geddes mageløse kort op på væggen i mit soveværelse, siden der nu ikke er plads andetsteds, men så kan jeg også både årle og silde sende kærlige blikke til København på Frederik den 5.s tid. Det er en ren æstetisk fornøjelse, når man fra sin seng ser Oplysningstidens kongeby "eleveret", altså tegnet i perspektiv, så bygningerne rejser sig en smule, det ser skævt, skrøbeligt og helt gakket ud. Måske er jeg særlig fortabt, fordi jeg som historiker har arbejdet med 1780'ernes København, læst tidens debatter, side op og side ned om Sankt Hans Hospital, kaldet "pesthuset" i folkemunde, om "Børnehuset", forvaringsanstalten og fængslet på Christianshavns Torv, om spektakler i Garnisonskirken ved Skt. Annegade og så fremdeles.

Radikale skribenter som N. D. Riegels og P. A. Heiberg skosede hovedstadens vrangsider mod slutningen af det 18. århundrede, men blev også modsagt, så man snart ikke ved, hvem man skal stole på – og sagerne kan kun følges i bogstavernes verden. Derfor er det mageløst at stifte bekendtskab med Geddes gulnede kort, det viser blot verden set fra oven og vidner om, at fortiden har materialitet,

at den rummer en håndgribelighed, der lader sig nyde hinsides ord, bogstaver og holdninger. Sådan så byen i hvert fald ud.

Det er dog ikke Geddes arbejde i ren aftapning, vi får, men en elegant blanding af gyldenbrunt forfald og poleret restaurering, der spiller fantastisk sammen og skaber en særlig æstetik. Så gør det mindre at oversmurt gulvlak og tidens tand har taget den oprindelige farvesætning med gule, grønne, blå og røde bemalinger. Udgiverne har scannet kortet digitalt og tilladt sig en frisk manipulation, der lyser op i forhold til den godt brunede original. Nye pudsigheder falbyder sig konstant i mylderet af detaljer. Tag krigshospitalets trelængede gård ved Peblingesøen, skærmet bag volde og dækningsgrave, endnu et årti før byens gamle ladegård blev til den berygtede sindssygeanstalt Sankt Hans. Tiden har næsten visket huset på gårdspladsen ud, netop det hus, hvor de værste galninge var spærret inde i dårekister. Ad stedet var ramme om en voldsom dødelighed foruden almindelig elendighed, det fortoner sig i kortets forsonlige patina. Men man bør ikke lade sig narre, for i 1760'erne er vi stadigvæk i de onde gamle dage.

På Nytorv noterer man sig skafottet liggende som en blanding af krusedulle og splattet flue, senere i samme årti blev det for usmageligt med "kaget" inden for voldene, det blev pillet ned og henlagt til en lokalitet ved Roskildevejen, hvor et par sorte streger vidner om hjul og støjler. Blikket vandrer videre. Til de sindrige geometriske haver ved den nærliggende lystgård Blågården og et lignende anlæg ved Charlottenborg. Til den halvfærdige Frederiksstad, der med sine rette linier står i skarp kontrast til den labyrintiske middelalderby. Man får et fantastisk syn for sagn. Man reddes endda. Som da jeg et sted havde skrevet, at man kunne se fra Drejers societyklub på Amagertorv og hen til Christiansborg - vel kunne man ej – for just imellem lå Lille og Store Færgestræde, som branden i 1795 omformede til Højbro Plads.

Men hvordan blev kortet til? Som udløber af matrikelopmålinger i 1740'erne ønskede Magistraten et generalkort og tolv mindre kvarterkort, og når netop den 27-årige holstenske konduktør Christian Gedde i 1756 blev udpeget til opgaven, skyldtes det, at hans far som chef for fortifikationskorpset var "projektleder". Inspirationen kom fra et lignende kort over Paris og skulle stikkes i kobber til offentliggørelse. Publikum måtte dog vente i over to århundreder på udgivelsen, for Geddes arbejde blev fanget i et spind, vævet af faderens vidtløftige idéer, Magistratens utålmodighed og almindelig bureaukratisk tåge. Efter fire års arbejde afleverede Gedde det færdige kort til Danske Kancelli i 1761. Magistraten forstod ikke, hvor det var blevet af, ophavsmændene var samtidig forsvundet til en stilling

i Norge, og mens mystikken bredte sig på rådstuen sendtes kortet fra Slotsholmen til Fredericia og tilbage til det kongelige håndbibliotek, inden bystyret i 1771 fik fingrene i det og hængte det op på Rådhuset. Da var tanker om offentliggørelse lagt på hylsen. Sådan kan det gå.

Kortet er skåret i 36 kvadratiske udsnit på hver 45 cm og leveres i en nydelig indpakning. Man får god besked om baggrund og sammenhæng i en led-sagende pjece af rådhusbibliotekaren Bjørn Westerbeek Dahl, der før har gjort det i landkort og byhistorie. Udgivelsen af Christian Geddes kort er en klassisk københavner-begivenhed, og Bergiafonden skal have en stor tak for finansieringen.

Morten Petersen

Flemming Weye Hansen: "Villaen på Gammelholm" et hus – og personerne omkring det. Udg. af Arbejdernes Andels Boligforening 2002, 128 s. 120 kr. (købes i villaen på Gammelholm).

Siden 1969 har Arbejdernes Andels Boligforenings administration haft til huse i en villa på Gammelholm. Står man på Knippelsbro og kigger mod nord-vest, ses ejendommen tydeligt ved havnefronten.

Arbejdernes Andels Boligforening har eksisteret siden 1912, dengang under navnet Arbejdernes Boligforening. Baggrunden for oprettelsen var "at skabe gode, sunde boligforhold for den store, ubemidlede Klasse", og som det videre stod skrevet i AABs programerklæring "gennem Andelstanken, at paaføre den private Spekulation en Konkurrence".

Det er ikke AABs historie, Flemming Weye Hansen skriver om, men, som titlen fortæller, villaens historie. Weye Hansen er tidligere direktør for AAB, men i 2000 overgik han til en såkaldt seniorordning, der betød, at han fik mulighed for at skrive bogen.

Flemming Weye Hansen begynder sin fortælling i 1500-tallet, hvor øen Bremerholm blev omdannet til flådens skibsværft - sandsynligvis ved hjælp af skibsbyggere fra Bremen. Senere betød tabet af flåden i 1807 og nye skibsbygningsmetoder, at værftet blev forældet til skibsbyggeri. Nyholm på den anden side af havnen (nord for Dokøen og Holmen) blev taget i brug i stedet, og for at undgå forvirring om skibsværftets geografiske placering, opstod navnet Gammelholm i daglig tale.

I løbet af 1800-tallet steg befolkningstallet kraftigt, og det blev nødvendigt at inddrage værftets tidligere område til privat bebyggelse. Hvis bygherrerne havde fulgt Københavns Kommunes hensigt, var Gammelholm blevet omdannet til et eksklusivt

villakvarter mellem havnefronten og Kgs. Nytorv. Men Rigsdagen satte strenge krav om udnyttelse af arealet til boliger, hvilket resulterede i, at villaen i Havnegade 29 blev den eneste på Gammelholm.

Det var arkitekten Johan Daniel Herholdt og dekorationsmaleren Georg Christian Hilker, som opførte og udsmykkede villaen. Begge var inspireret af italienske bygningsværker og antikke dekorationer, og villaen er i dag fredet. Herholdt og Hilker er også kendt for andre bygningsværker, bla. Universitetsbiblioteket i Fiolstræde. Der findes i bogen en række flotte fotos af villaen, biblioteket og andre relevante ejendomme, taget af Flemming Lamberth. Desværre blev Hilkers væg- og loftsbilleder senere overmalet, og beklageligvis blev Nationalmuseets Bevaringsafdelings projekt i 2002 om at genetablere Hilkers motiver lagt i mølposen.

Martin Levin købte grunden på Gammelholm i 1866. Det var et dyrt køb i forhold til andre grunde, men Levin havde råd til det, da han hørte til blandt de rigeste københavnske købmænd. I 1876 overtog grosserer Heymann Israel Druckner og senere hans søn villaen. Herefter blev husets ejer Lars Emil Bruun, og, som Weye Hansen skriver, skulle Bruun "gå så grueligt meget igennem", før han flyttede ind i 1900 (s. 77). Bruuns livsrejse fra handelslærling i Holbæk til succesrig smørekseportør synes at have fascineret Weye Hansen, da han dvæler længe ved købmandens livsforløb. Lars Emil Bruun blev den sidste privatperson, der boede i villaen. Hans firma overtog senere huset, og herefter var det udelukkende erhvervsjendom. I 1922 flyttede De Danske Spritfabrikker ind og det var denne virksomhed, som solgte villaen til AAB i 1969.

Udgivelsen af "Villaen på Gammelholm" markerede AABs 90 års jubilæum i 2002. Søger læseren en historie om AAB, har den tidligere regnskabschef Jørgen Larsen skrevet "På vejen til bedre boliger" i anledning af 75 års-jubilæet i 1987.

I sin fortælling om villaen på Gammelholm kommer Weye Hansen omkring det københavnske handelsliv og dele af byens arkitektur. Weye Hansen har yderligere set nærmere på gravstederne, der tilhører villaens forskellige ejere, og han ærgrer sig over flere af gravstedernes misvedligholdelse. Bogens kapitler krydres med små anekdoter om f.eks. skoleskibet Georg Stage, det tidligere Palads-Teatret, og om hvorfor en snaps hedder en snaps.

Flemming Weye Hansen skriver selv, at bogen "intet [har] med den højere historiske videnskab at gøre og prætenderer det ej heller, lige så lidt som den vil gøre det ud for at være udtømmende om emnet. Den kan læses som en samling oplysninger om "Villaen på Gammelholm" og om de personer, der har givet huset dets pulsslag" (s.9). Og det er også sådan, bogen skal læses.

Pernille Grouleff Poulsen

Kirsten Lindberg: I skyggen af Boas og Jakin. De københavnske frimurerhuse fra 1743 til i dag, Tegnestuen Tilia Montana 2002. 297,50 kr.

Der ligger en stor og utilnærmelig kolos af en bygning på Blegdamsvej, med bagsiden ud til Fælledparken. Fra bedsteforældrenes altan på den anden side af gaden har undertegnede tit glanet undrende på de monumentale søjler omkring dørpartiet - og ikke mindst på vimplen, der altid vejrer fra toppen. Det røde Skt. Georgskors på en hvid baggrund. Her troner Frimurerlogen, den danske ordens såkaldte "stamhus". Det kontroversielle bygningsværk har fascineret arkitekten og arkitekturhistorikeren Kirsten Lindberg så meget, at hun har begået en bog om det og frimurernes tidligere huse. Her er selve det bygningshistoriske i fokus, foruden de særlige symboler, som præger arkitekturen og interiørene. Samtidig markerer bogen stamhusets 75-års jubilæum.

I disse spalter behøver Lindberg ingen nærmere præsentation, hun er velkendt som bidragyder og forfatter til den digre disputats "Sirenernes Stad" om Københavns bygningshistorie. Lindberg har slået sit navn fast - men denne gang er resultatet blevet en tøvende bog. Det forstår sig. Fra de første sider berettes om arbejdsproblemer, om logebrødrenes traditionelle hemmelighedskræmmeri, som kun langsomt lod sig overvinde. Lindberg kløede på og fik efterhånden hul igennem til de sky brødre på Blegdamsvej. Sådan da. Den nysgerrige kvinde - kvindfolk kan for resten ikke blive frimurere - fik lov til at inspicere de fleste rum og sale, på nær det allerhelligste i kælderen. Efterfølgende har Lindberg høfligt ladet brødrene luge ud i manuskriptet "for ikke at fratage kommende frimurere en del af oplevelserne ved de rituelle handlinger".

Her skal heller ikke "snages" i frimureriet, for sikres vi gang på gang. Hvordan også det, spørger man, for forfatteren synes ikke at have opnået adgang til ordens arkiv, nej, og på nær selve fremvisningen støtter bogen sig til offentligt tilgængelige kilder. Skøder, brandtaksationer, tegninger og slige sager. Billeder af interiørene får vi heller ikke. Så hvad har vi? En censureret bog med hvide pletter på landkortet. Det er med bange anelser, at læseren tager fat.

De rynkede bryn slappes dog snart, for Kirsten Lindberg har et myndigt greb om det stof, der faktisk er til rådighed. Frimureriet er barn af 1700-tallet. Den første egentlige loge i Danmark blev åbnet af russiske diplomater i 1745 i et privat hjem i Kalveboderne. Allerede den gang var der blæst om foretagendet, mod syd havde paven udsendt flere bul-ler, og her til lands deltog selvste Christian den 6.

og dronning i en tysk-stiftet forening, der havde til formål at bekæmpe frimureriet. Også Ludvig Holberg forholdt sig kritisk, om end vi ikke rigtig får at vide hvordan. Murerne selv forsvarede deres virke ved, at ateister og bespottere ingen adgang havde, og at det hele handlede om at virke for det gode. Det hjalp givetvis på populariteten, at den efterfølgende konge, Frederik 5., blev logebroder.

Lindberg følger noget omstændeligt sine frimurere fra den ene lejede adresse til den anden, gennem middage og drikkelag, og følger især bygnin-gerne, forstås, og det hele så godt, som kilderne nu tillader. Vi præsenteres for ordenens stiftende rus-ser, den lærde levemand og baron J. A. Korff, som en dag valgte den forkerte elskerinde: Skuespillerin-den Caroline Amalie Thielo. Også den gang var frimureriet mørklagt og omgærdet af stor nyfigenhed, og Thielo havde væddet om, at hun kunne lokke de hemmelige tegn ud af sin elsker. Det væddemål vandt hun, og skuespillerinden gav sig til at parodi-ere Korffs fagter - og pumpede ham som vanligt for gaver. Det var ikke godt. Oplysninger om frimur-eriet burde russeren holde tæt med, for lønnen for et brudt tavshedslofte var en overskåret strube og en "dobbelt portion helvede og fordømmelse" (hvor-for skal vi vente 102 sider for at få det sidste med?). Korff måtte tage hånd i hanke med sin uregerlige elskerinde, han fik hende åreladt, hvad det end skulle hjælpe, og det døde hun af. Bysladderer gik naturligtvis om frimureriets luskerier og om Korffs andel i elskerindens død.

I 1805 havde logen endelig vokset sig så stærk, at den kunne bygge eget hus, og man besluttede sig for en ledig grund i den nyoprettede Kronprinsens-gade. Gadens nr. 7 - hvor Zoo Bar og Den Anden Opera nu holder til - kunne rumme 160 personer, men efterhånden som logen voksede, blev pladsen for trang. Større aktiviteter blev henlagt til Frederiksberg og Frederiksborg slotte, og den royale gunst skyldtes, at flere af det 19. århundredes konger var frimurere. Igen byggede man nyt, og de indsamlede 94.200 Rdlr. rakte til et stateligt domicil i Klerkegade ved Nyboder, som stod færdigt i 1868. Opført i tung nordisk renaissancestil - og med solide plankeværker og spydspidset jernstakit til at holde rakkert på afstand. Omvendt satte logen sit præg på kvarteret. Hvor mange vidste, at den nær-liggende og samtidige Skt. Pauls kirke er udsmyk-ket med frimurer-symboler?

Også i Klerkegade voksede frimureriet ud af rammerne. Et lille halvt århundrede efter opførelsen var brødre-tallet mangedoblet, og tanker om et nyt hus meldte sig igen. Man indgik en aftale med kommunen om en stribe af Fælledparken, som skulle udstykes, men en rum tid gik før planerne til det nuværende stamhus på Blegdamsvej lå klar. En intern konkurrence blandt logens arkitekter

blev vundet af Holger Rasmussen, og den tidligere præmierede arkitekt gik i gang med sit hold af assistenter. Der var grundudgravning i april 1923, og fire år senere blev den klassicistiske kolos indviet af stormesteren Christian 10. Langt fra alle var tilfredse med den dominerende bygning. Samtidens kritik kaldte den et skrummel, "aristokratisk", ja, den "passede som en knytnæve i ansigtet", som en lokalpolitiker udtrykte det. Senere tider har ifølge Lindberg forsonet sig med Stamhuset, om end hun ikke lægger skjul på, at man får mindelser om den tyske nazi-arkitektur i 1930'erne. Også dér var man bjergtaget af antiikt inspireret monumentbyggeri. Værnemagten følte sig sikkert hjemme, da den eksproprierede logen under 2. Verdenskrig – og Holger Rasmussen byggede for resten ikke siden noget af betydning.

Lindberg bruger det meste af krudtet på det arkitektoniske og bygningshistoriske, og man forstår hendes fascination af det ødselt dekorerede palæ, hvor flere anerkendte kunstnere har bidraget til udsmykningen. Frimurerne mener, at de genopbygger kong Salomons ødelagte tempel, og derfor forholder indretningen sig til Bibelens beskrivelse af den jødiske helligdom, som fortalt i Det Gamle Testamente. Søjlerne foran det jødiske tempel kaldtes Boas og Jakin – heraf bogens titel – og det er dem, frimurerne har genopført foran indgangen på Blegdamsvej. Lindberg sammenligner bygningen med den hellige skrift og redegør nødtørftigt for den særlige frimurer-ikonografi. Med hende vandrer vi rundt på farvede marmorfliser, i sindrige labyrinter med vinrøde velourdraperier og sære symboler på væggene, i egyptiske gravkamre og jødisk inspirede tempelrum. Men ak. Vi er ikke helt med. For bogen er hermetisk rensset for billeder og fotografier af interiørene. Lindberg forsøger sig i stedet med et "fotografisk" blik, og beskriver køligt rummene, et efter et.

Desværre er arkitektens pen for gold og nøgtern til rigtigt at gestalte tingene, så vi ser dem for os. Det er en tur i biografen med lukkede øjne, og det er bogens helt afgørende svaghed. De tidligere stamhuse i Kronprinsensgade og Klerkegade informeres vi også kun sparsomt om, men hvis frimurerne ikke vil hoste op med materialet, kan det vel ikke være anderledes. Enkelte fotografier tillader ordenen faktisk brugen af, hvorfor har Lindberg ikke bragt dem?

Besættelsestiden udgør en dramatisk periode i stamhusets historie. Det nazistiske Tyskland havde forbudt frimureriet, og de danske logebrødre måtte i hast pakke det okkulte interiør sammen, da samarbejdspolitikken kollapsede i august 1943. Og så blev der virkelig gennemtræk og hærværk i den før så hermetisk lukkede loge. Til Lindbergs utilslørede forargelse. Schalburgkorpset rykkede ind,

de danske nazister rullede straks ærmerne op, rev facadens jødestjerne ned, og dekorerede den i stedet med et hagekors. Nazisterne havde ingen sarte fornemmelser, de indrettede en skydebane i en fornem gang på tredjeetagen, hvorved Kapitalsens loft blev gennemhullet. Året efter forsøgte modstandsbevægelsen sig med et mislykket angreb, og mod enden af krigen husede stamhuset tyske flygtninge – til forfatterens gru. Dermed var stamhusets pinsler ikke til ende, for få dage efter befrielsen rykkede vandaliserende kommunistiske modstandsfolk ind, malede nøgne damer på væggene, plaffede videre på nazisternes interimistiske skydebane, og organiserede Frihedsrådets populære udstilling om modstandsarbejdet i Pergolahallen. Over 200.000 gæster strømmede ind, og de sled yderligere på de bonede gulve. Derefter fulgte endnu en strøm af tyske flygtninge, som havde brug for tag over hovedet.

Det klæder egentlig ikke Lindberg at harmes over den "ulidelige" stank fra flygtningene og det utøj, de efterlod i de krænkede gemakker. Burde de nødstedte bare skrubbe af, så logebrødrene igen kunne hygge sig med tempelridder-skjolde og hemmelige fagter? Er det holdningen? I det hele taget er det ikke de historiske forklaringer, der trykker, og Lindberg påtager sig lidt naivt ordenens krænkede selvfølelse. Lider bygningen, så lider forfatteren, det er vist devisen. Man kunne have forklaret, at kommunister og andre venstreorienterede kun så sekterisk og sammenspist kapitalisme i frimureriet, og at hærværk i "burgøjsernes" uhellige tempel vel nærmest var en dyd.

Skævhederne til trods har Lindberg nok fået det optimale ud af de dårlige arbejdsbetingelser. Det har næppe været nemt at balancere mellem Boas og Jakin, mellem respekten for logens ønsker, og så det, at skrive en oplysende bog. Eksempelvis bygger et ømtåleligt kapitel på den norske teolog Sverre Dag Mogstads omdiskuterede bog *Frimureri* fra 1994. Selvsamme værk forsøgte de danske logebrødre et fogedforbud mod - forgæves. Sidenhen har Den Danske Frimurer-Orden slået ind på en kurs mod større åbenhed, men træerne er endnu ikke vokset ind i himlen.

Burde Lindberg have holdt sig i skindet?

Morten Petersen

Christian Larsen: Til Gavn for Menneskeheden og Fædrelandet. Kjæde-Ordenen og dens blindeforsorg gennem 225 år, Arki Varia, København, 2002, 160 s. 125 kr.

Kjæde-Ordenen blev stiftet i København 1774 som en filantropisk forening med det ædle formål at være til gavn for menneskeheden og fædrelandet.

Ifølge grundlæggerne, der næsten alle havde en fortid i frimurerlogen, var stiftelsen egentlig en fornyelse af en gammel dansk orden, som gik under navnet "De Tree Wiise af Østerland", og hvis oprindelse taber sig i historien. Christian Larsen leder os både tematisk og kronologisk sikkert gennem Kjæde-Ordenens historie fra slutningen af 1700-tallet til i dag. Med udgangspunkt i ordenens eget arkiv er det lykkedes forfatteren, at give et ganske detaljeret billede af en orden, der har overlevet økonomiske nedture, svigtende medlemstal og samfundsmæssige forandringer.

Ordenen blev stiftet med udgangspunkt i det bedre borgerskab, og tog fra starten fat på en række godgørende opgaver, bl.a. på skoleområdet og blandt de fattige. Denne lidt spredte fægtning ophørte, da ordenen i 1811 med oprettelsen af Det kgl. Institut for Blinde besluttede, at koncentrere arbejdet omkring blindesagen. I løbet af 1800-tallet oprettede Kjæde-Ordenen tillige to institutioner mere, der i kombination med Institutet gjorde det muligt, at tilbyde de blinde logi og arbejde. På Blindehjemmet i Klerkegade i København indrettedes en arbejds- og forsørgelsesanstalt, hvor beboerne ved hånden arbejde gjorde sig fortjent til ophold og underhold, og dermed forskånedes for det ordinære arbejdsmarked, hvor mulighederne selvsagt var små. Med oprettelsen af et asyl for blinde børn i 1861 sluttedes ringen, og man var nu i stand til at tage sig af de blinde fra fødsel til død.

Med velfærdsstatens fremvækst fik ordenens arbejde efterhånden konkurrence, og alle tre institutioner overgik i sidste ende til offentlig styring, den sidste dog først i 1962. Kjæde-Ordenens filantropiske arbejde er på den måde også historien om et af de private initiativer, som gik forud for statsliggørelsen af de sociale opgaver. Der er dog få af ordenens aktiviteter, som stadig består i dag: Københavns Bospisningsanstalt af 1829 og Kjæde-Ordenens socialfilantropiske Fond. Ordenens overlevelsedygtighed skyldes, mener Christian Larsen, at medlemmerne både har repræsenteret et bredt udsnit af befolkningen, og tillige har inkluderet vigtige, indflydelsesrige personer som bl.a. boghandler Søren Gyldendal og skibsværftsdirektør C. C. Burgmeister. Blindesagen har tillige været et samlingspunkt, som har tiltrukket medlemmer og givet ordenen identitet, både internt og overfor omverdenen.

For folk med særlig interesse for Kjæde-Ordenen og blindeforsorg er bogen en god og solid redegørelse for de sidste 225 år. Især den omfattende arkivregistratur over de forskellige institutioner kan være til glæde for dem, der eventuelt skulle få lyst til at arbejde videre med emnet. Derudover fremstår bogen som en fortjent hyldest til en orden, som med et utrætteligt arbejde har været

medvirkende til at lette tilværelsen for mange blinde mennesker.

Når det er sagt, kunne jeg dog personligt have ønsket, at tilgangen til emnet havde været mere problematiserende og analyserende end tilfældet er. Som det lyder i indledningen er der ganske rigtigt tale om "en samlet fremstilling af ordenen og dens filantropiske virke", og forfatteren når på den måde i mål. Med fare for at kritisere bogen for hvad den *ikke* er, kunne man dog have ønsket et mere ambitiøst sigte. Efter læsningen af bogen er jeg blevet klogere på de vigtigste begivenheder i Kjæde-Ordenens historie, men er stadig nysgerrig efter at få besvaret, hvorfor folk valgte at blive medlemmer af ordenen. Hvilken rolle spillede den i samfundet som helhed? Hvad kan ordenens blindeforsorg fortælle om datidens opfattelse af blinde mennesker?

Bogens største svaghed er måske, at den ikke tilbyder en perspektivering af ordenens arbejde. Der gøres næsten ingen forsøg på at se ordenen i en kontekst, eller at betragte dens udvikling i sammenhæng med det øvrige samfund. Bogens værdi ligger i det beskrivende og ikke i det analyserende, og skal derfor (som Christian Larsen faktisk opfordrer til i indledningen) ses som en smagsprøve på, hvad materialet rummer, og som et bidrag til yderligere forskning. I modsætning til hvad der ofte er tilfældet i filmverdenen, er der derfor en god chance for, at "toeren" bliver bedre end "etteren".

Lars Vangen Christensen

Peter Scharff Smith: Moralske Hospitaler. Det moderne fængselsvæsens gennembrud 1770-1870, Forum 2003, 451 s. 299 kr.

De nordiske lande har en hang til at føle sig bedre end alle andre. Vi er mindre korrupte, mere civiliserede og har en langt højere moral end de småsnuskede central- og sydeuropæere. I Skandinavien hersker der orden, regelmæssighed og respekt for individets rettigheder. Sådan er vi vant til at se os selv, og vi drømmer næppe om, at de nordiske lande på visse områder faktisk hører til i det dårlige selskab af lande, der næsten dagligt krænker menneskerettighederne ved at isolationsfængsle lovovertrædere. Selvom de indsatte bevisligt bliver mere eller mindre sindssyge af langvarig isolationsfængsling, og selvom alle andre lande er gået bort fra denne praksis, fortsætter man i Danmark troligt med at isolere de indsatte. Endda i månedsvis.

Om isolationsfængslingens historie har historikeren Peter Scharff Smith skrevet en forrygende bog. Med udgangspunkt i 15-1700-tallets fængselspraksis over Oplysningstidens opgør med de gamle

fængsler, hvor hårde straffe og fæstningsarbejde var i højsædet, følger vi skabelsen af det moderne fængselsvæsen fra midten af 1800-tallet og frem. Før skabelsen af de moderne fængsler, var fængsler kun noget man opholdt sig i, mens man ventede på at få sin straf, som gerne bestod i at man fik en bøde, blev sat til fæstningsarbejde i Kastelet, blev offentligt pisket eller, hvis det gik rigtigt slemt til, blev hængt eller halshugget, radbrækket og lagt på hjul og støjle. Den gamle tids opfindsomhed mht. udspekulerede og pinefulde straffe var stor. Men fængsel som sådan blev man ikke dømt til. Det var blot et sted, hvor man blev opbevaret indtil dommen faldt.

I slutningen af 1700-tallet begyndte man imidlertid at stille spørgsmålstegn ved denne praksis. Frontfigurerne var her italieneren Cesare Beccaria og englænderen John Howard. Man burde, mente Howard, meget hellere forsøge at forbedre de kriminelle i stedet for blot at straffe dem. Og hvad værre var: i den tids fængsler kunne de indsatte frit omgås hinanden og derved også lære af hinanden. At kriminalitet var et socialt fænomen, var man helt på det rene med.

Især John Howard blev banebrydende for de nye tanker om forbedringshuse og fængsler som "moraliske hospitaler". Han var således en stor fortaler for, at alle indsatte forbrydere burde isolationsfængsles. I ensomheden kunne de nemlig få ro til at overveje deres hidtil slette levned, komme på bedre tanker via forsoning med Gud, og dernæst forlade fængslet som bedre mennesker. Howard prøvede faktisk ideerne af på sin søn, når denne havde været ulydig. Ironisk nok blev sønnen som voksen erklæret for sindssyg. En skæbne han i øvrigt delte med den anden fængselsreformators søn, som havde været ude for en lignende pædagogisk behandling.

Ideen var, at fængslerne måtte laves grundlæggende om, hvis fangerne skulle forbedres, og ikke forhærdes. De første forsøg med fængsler som forbedringshuse gjordes i USA – nærmere betegnet i Pennsylvania og New York, hvor man opfandt nogle specielle fængselsystemer, der angiveligt skulle hjælpe de kriminelle til at blive gode og religiøse samfundsborgere. Disse systemer kaldtes hhv. "Pennsylvania"-systemet og "Auburn"-systemet. Pennsylvania-systemet gik ud på at isolere fangerne totalt. Hver fange fik en lille celle, hvor han skulle arbejde, og ellers forholde sig i total stilhed. Måske i årevis. Han måtte ikke se nogen og ingen måtte se ham eller tale til ham. Ikke engang fangevogterne. Og når fangerne befandt sig uden for deres celler skulle de bære nogle sorte hætter med glugger til øjnene. I Auburn-systemet var man noget mere large. Her arbejdede fangerne om dagen sammen i store fællessale (ganske vist i tavshed), og var kun om natten isoleret i enkeltceller. Fælles

for de to systemer var dog, at fangerne ikke måtte have samkvem. De måtte ikke lære unoder og kriminalitet af hinanden. Og så skulle de opdrages til at arbejde hårdt for Gud, konge og fædreland.

Peter Scharff Smith følger introduktionen af disse fængselstyper i 1800-tallets Danmark, men går dog noget hurtigt henover, at Det københavnske Fattigvæsen i årene omkring 1800 eksperimenterede med lignende fængselsmodeller for de genstridige fattige, der hellere ville tigge på gaderne end arbejde for det offentlige i fattigvæsenets industrihuse. Scharff Smith placerer derimod introduktionen af disse nye fængselstanker til begyndelsen af 1840'erne, hvor der nedsattes en kommission, som skulle undersøge, om de nye fængselsprincipper kunne introduceres her i landet. Kommissionens arbejde mandede ud i, at man i 1853 åbnede det nye tugthus i Horsens, anlagt efter Auburn-princippet, og i 1859 Forbedringshuset i Vridsløselille, anlagt efter Pennsylvania-princippet. Nu skulle de danske fanger for alvor forbedres. Troede man.

Det er Forbedringshuset i Vridsløselille og dermed det totale afsondringssystem – Pennsylvania-modellen – som Scharff Smith underkaster en kritisk undersøgelse. Vi får her at vide, hvordan fængslet oprindeligt var indrettet, hvordan fængselsdisciplinen blev håndhævet og, ikke mindst, får vi at vide hvad der skete med flere af de mennesker, som sad i total isolation i måneds- og årevis. Det kan næppe overraske nogen, at de ganske enkelt blev sindssyge! Og hvis de ikke ligefrem blev sindssyge, så forlod de på den anden side heller ikke fængslet efter udstået straf som kække, patriotiske borgere, klar til at fungere som effektive hjul i samfundsmaskineriet. Hovedparten af de løsladte blev tværtimod til grønsager, blege, forsatte og anæmiske mennesker, med store psykiske skader.

Dette blev man faktisk allerede klar over i USA i den anden halvdel af 1800-tallet – lige præcis den periode, hvor de danske isolationsfængsler åbnede – hvorefter man gradvis afskaffede systemet. Herhjemme lod man imidlertid som om intet var hændt. Det ville jo heller ikke være særligt morsomt for de ansvarlige straks at måtte skrotte to nye fængsler, man lige havde ofret millioner af kroner på at anlægge. Så isolationsfængslingen blev påbegyndt i Danmark, netop som de andre lande stoppede dette barbari!

Om dette forløb kan man læse i Scharff Smiths meget spændende og velskrevne bog. Det er en af de mere sjældne historiebøger, eftersom den ikke alene er en beskrivelse og analyse af fortidens fængselsvæsen, men også en nutidig kommentar til vort moderne fængselsvæsenes praksis. Ja, bogen er faktisk et velfortjent slag i ansigtet på det moderne Danmarks fængselspraksis, hvor vi stadig isolerer folk. Ikke bare de skyldige, men også de uskyldige. Der

er således tale om en bog med aktuelt bud til nutiden. Og det er fornemt.

Peter Henningsen

Liselotte Malmgart: "Ingen skal gå sulten i seng." Samvirkende menighedsplejer 1902-2002, udgivet af Samvirkende Menighedsplejer 2002. 200 kr.

I 2002 fyldte Samvirkende Menighedsplejer, et fællesudvalg og -sekretariat for omkring 170 lokale menighedsplejer i Danmark, 100 år. Jubilæet blev markeret med udgivelsen af en smuk og veltilrettelagt bog, skrevet af cand. theol. Liselotte Malmgart, under overskriften "Ingen skal gå sulten i seng". Titlen fanger præcist det, som indtil 1960 stod centralt i organisationens arbejde, nemlig basal omsorg for børn, mødre, syge og gamle. Det skete i filantropisk kirkeligt regi med tæt forbindelse til bymissionen og dens opsøgende arbejde.

Indtil socialreformen i 1933 var der god plads til kreativ filantropisk virksomhed, og Samvirkende Menighedsplejer var aktiv på mange fronter: fra etablering af børneplejestationer, over menigheds-sygepleje, rekreations- og sygehjem for ældre medborgere til den såkaldte kollegahjælp, hvor fagfæller hjalp hinanden på tværs af grænser i årene lige efter 1. Verdenskrig. Det økonomiske grundlag skabtes gennem indsamling, større og mindre donationer af penge og naturalier – f.eks. gav kongehuset under den spanske syge 24 flasker portvin, mens andre donerede villaer og sommerhuse – samt fra 1904 den årlige børnehjælpsdag. 1. Verdenskrig indebar et øget pres på social hjælp til storbyens fattigste – fra mad til brændsel – og det bidrog til at styrke organisationens plads som en vigtig koordinator af den filantropiske hjælp og dens rolle som en uundværlig samarbejdspartner for Københavns kommune.

Socialreformen af 1933 satte filantropien under pres, der skulle findes nye samarbejdsformer. Velfærdsstatens fremvækst efter 2. verdenskrig resulterede i, at en række filantropiske institutioner blev overtaget af kommunen, ligesom det blev

stadig tydeligere, at de basale materielle behov lod sig dække ad anden vej. For de gamle gennem folkepensionen. Danskerne fik andet at tænke på, og det blev sværere at skaffe den frivillige arbejdskraft til menighedsarbejdet – for slet ikke at tale om at tage sig af familiens ældre medlemmer. Der måtte tænkes i nye baner, og oprettelse og drift af plejehjem og ældreboliger blev fra 1970'erne organisationens vigtigste arbejdsområde. Krisen i velfærdsstaten har imidlertid atter skabt plads til det frivillige arbejde, nu i form af opsøgende gadearbejde blandt unge, hjemmebesøg, pasning af døende og demente og væresteder for ældre og arbejdsløse.

"Ingen skal gå sulten i seng" er et klassisk jubilæumsskrift, velskrevet med en flot billedside og en kronologisk beskrivelse af organisationens historie. Som sådan er det vellykket. Man fornemmer, at alle og alt er nævnt, ingen og intet glemt, måske lige bortset fra, at de kvindelige medarbejdere i sekretariat og fællesudvalg tildeles langt mindre biografisk spalteplass end de mandlige ledere. Uanset det tydeligt fremgår, at de til tider har trukket det tungeste læs.

Denne trang til at nævne alt og alle skaber imidlertid problemer for en udenforstående læser. De store og spændende linier om eksempelvis forholdet mellem offentlig og privat bistand til mennesker i nød, om forholdet mellem frivillig og professionelt socialt arbejde har en tendens til at drukne. Givet det forhold, at omsorgen for samfundets ældste medborgere har spillet en helt central og gennemgående rolle i organisationens historie, kan det også undre, at forfatteren ikke i højere grad diskuterer, hvordan de skiftende initiativer har gået i spænd med det ændrede syn på ældre mennesker: fra passive modtagere af hjælp i retning af selvstændige aktører i tilrettelæggelsen af livets sidste faser. Måske kunne en tematisk opbygning af bogen have bidraget til en styrkelse af diskussionen af de lange linier.

Det fremgår imidlertid, at jubilæumsskriftet er en del af en Ph.D.-afhandling. Måske indgår ovennævnte overvejelser i den sammenhæng. For der er ingen tvivl om, at fortællingen om Samvirkende Menighedsplejer er en oplagt prisme til at forstå det 20. århundredes socialpolitiske historie i krydsfeltet mellem det private og det offentlige initiativ.

Ning de Coninck-Smith

